B 3074

József Attila Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar

AZ EMBERÁBRÁZOLÁS, MINT AZ ÍRÓ ALKOTÓ MÓDSZERÉNEK KULCSA A XIV-XV. SZÁZADI OROSZ HAGIOGRÁFIÁBAN

Bölcsészdoktori értekezés

Írta:

NAGY ERZSÉBET

Szeged, 1991.

TARTALOMJEGYZÉK

old.

1. Bevezetés, célok..... 1
2. A kor gondolkodásának és irodalmának emberképe..... 6
   2.1. Történelmi háttér..... 6
   2.2. Az emberfelfogás megváltozása..... 10
      2.2.1. Racionalista szabadgondolkodók..... 10
      2.2.2. Kolostori reform és miszticizmus..... 17
      2.2.3. Egyházi és világi ideál..... 22
      2.3. Az új jelenségek értékelése..... 24
3. Az új emberkép ábrázolása..... 31
   3.1. A második délszláv hatás szerepe..... 31
      3.1.1. Az emberábrázolás tartalmát és formáját meghatározó szellemi áramlatok..... 35
      3.1.2. Az emberábrázolás új stílusa, az "ékes szófűzés"..... 42
      3.1.3. Új témák..... 54
   3.2. Absztraháló tendenciák..... 57
4. A kor legjellemzőbb műfaja, a hagiográfia..... 66
   4.1. A hagiográfia jellemzői..... 66
   4.2. A hagiográfia és ábrázolásmódjának fejlődése..... 76
5. "Ének Dmitrij Ivanovics nagyfejedelem és orosz cár életéről és haláláról", mint az új emberábrázolás egyik első példája..... 93
6. Jepifanyij Premudrij alkotó módszere az emberábrázolásban..... 127
   6.1. Permi Szent István legendája..... 131
   6.2. Radonyezsi Szent Szergij legendája..... 167
7. Összegzés..... 193
8. Irodalomjegyzék..... 197

1. BEVEZETÉS, CÉLOK

Az utóbbi évtizedekben nagy érdeklődés mutatkozott a feudális korszak orosz irodalmának teoretikus kérdései iránt, ezen belül is sok munka foglalkozik a XIV-XV. századdal. A XI-XVII. század orosz irodalmának szentelt szovjet-orosz szerzők 1917 és 1957 közötti műveinek kimerítő gyüjteményét adja a N. F. Droblenko által összeállított Bibliográfia, melynek bevezető cikkét V. P. Adrianova-Peretc írta /1/. A bevezetőben bemutatja a főbb iskolákat, képviselőikkel együtt, és elemzi a régi orosz irodalom értékeléséről és általános jellegéről folytatott vitákat. E dolgozat témaválasztását is érintő egyik ilyen probléma a kor irodalmának főként vallásos jellege. A szovjet irodalomkutatók végül is marxista alapokra helyezkedve úgy értékelik a XI-XVII. század sok alkotásának "vallási öltözetét", mint "a feudális társadalom alapvető szociális és etikai problémáinak, valamint az ember lelki életéről alkotott elképzeléseknek törvényszerű tükröződési formáját" /1a/. Vizsgálódási szempontjaikat azonban ki kell egészíteni a hittudomány és vallás felől közelítő kutatók véleményével. Mindkét közelítés megegyezik abban, hogy természetesen a művek vallási formája mögött is tükröződik az alkotók mesterségbeli tudása, a világ művészi látásának és újraélésének módja, egyszóval a középkori irodalom művészi alkotó módszere, fejlődésének különböző periódusaiban, mely leginkább az ember ábrázolásának módjaiban nyilvánul meg.

Munkám e problémakörnél kapcsolódik be a feudális korszak alkotásainak művészi formáját, íróinak alkotó módszerét, az emberábrázolás elveit és feladatait vizs-

gáló elemzések sorába. A bevezetésben fontosnak tartom azon szerzők felsorolását, akiknek nézetei leginkább jellemzik a téma történelmi fejlődését, s akiknek munkáit - természetesen mások mellett - a további fejezetekben idézni fogom.

Az 1917 előtti kutatók közül F. I. Buszlajev, P. Florenszkij, I. Sz. Nyekraszov, V. Jablonszkij, N. Sz. Tyihonravov, V. O. Kljucsevszkij munkáiban találhatunk értékes megfigyeléseket a régi orosz irodalom művészi specifikumáról. Klucsevszkij következtetései, az eredeti hagiografikus irodalom teljességét felölelő kolosszális kritikai művében, fontos kiindulópontja minden e témával kapcsolatos elemzésnek. Az 1917 utáni kutatók közül a teljesség igénye nélkül M. N. Tyihomirov, N. Sz. Orlov, V. P. Adrianova-Peretc, I. P. Jerjomin, L. A. Dmitriev, J. Sz. Lurje, A. I. Klibanov, V. N. Lazarjev, G. P. Fedotov, N. A. Gyomina, V. Losszkij munkái és nézetei előrevivőek. Ki kell emelnem G. M. Prohorovot valamint D. Sz. Lihacsovot, akiknek munkássága átfogja az egész középkori orosz irodalmat, elemezve annak korszakait, teoretikus kérdéseit, új jelenségeit és egyes szerzőit, alkotásait egyaránt. Bár Lihacsovnak a XIV-XV. század jelenségeinek gyökereiről és értékeléséről alkotott véleménye vitatható, művei páratlan szakmai tudása és elmélyült elemzőkészsége miatt alapvetőek munkám számára. A külföldi kutatók közül többek között H. Raab, J. Meyendorff, O. Clément, J. Guillard, O. Konrad, M. S. Rouet de Journel, F. Vigzell és Klaniczay Tibor műveit idézik vagy közlik orosz nyelven az orosz kiadványok.

Dolgozatom munkamódszerére jellemző, hogy egy-egy résztéma tárgyalásakor bemutatom az azt tárgyaló irodalmat, ismertetem az eltérő véleményeket, mindig állástfoglalva és összegezve, vagy újraértékelve az álláspontokat, avagy épp új észrevételekkel kiegészítve az eddigi kutatásokat.

A XIV-XV. századdal foglalkozó munkák főként egy-egy szempontból vizsgálták a kor táradalmi, politikai, kulturális változásait, vallási és vallásellenes mozgalmait, a kor és egyes művek stílusát, egy-egy műfaj vagy mű kialakulását és fejlődését, a valósághoz való viszonyát, az író alkotó módszerének és a munkám céméül választott emberábrázolás problémakörét. Legátfogóbban, legsokoldalúbban Lihacsov tárgyalja a kor új jelenségeit. Értekezésem a kor legjellemzőbb műfajában, a hagiográfiában, azaz a szentek legendáiban megpróbálja figyelembe venni és szintetizálni a témával kapcsolatos összes eddigi vizsgálódási szempontot, és a szovjet kutatókra gyakran jellemző nemzeti elfogultság nélkül, objektíven elhelyezni az új jelenségeket az európai kultúra fejlődésében. Munkám elég nagy időszakot és tág témát ölel föl, célul tekintve tehát a lehető legtöbb problémának és elemzési szempontnak a bemutatását és értékelését. De épp a téma nagysága és a szintetizálásra való törekvés miatt teljes mélységében csak a legfontosabb problémaköröket vizsgálhatja, akaratlanul is érintőlegesen hagyva, de mégis megemlítve a többit.

Értekezésemben igyekszem feltárni a kor gondolkodásának, s ezen belül a hagiográfia új emberábrázolásának látszólag sokszor ellentmondásosnak tűnő gyökereit. Az ezzel foglalkozó szakirodalmat újraértékelve kifejtem véleményem a kor jelenségeinek eltérő, sok vitát kiváltó értékeléséről. Munkám feladatának tekintem a XIV-XV. századi hagiografikus emberábrázolás struktúrájának egybevetését a kor irodalmának egész stilisztikai rendszerével, valóságtartalmával, vallási-filozófiai gondolkodásmódjával, a képzőművészetben végbement analóg változásokkal, s ennek során Oroszország kapcsolatainak vizsgálatát a délszláv országokkal és Bizánccal.

Megkísérlem a hatás szerepét értékelni az új emberábrázolás kialakulásában. Célom a kor új stílusának, mint az új emberábrázolás eszközének elemzése, s annak bizonyítása, hogy az "ékes szófűzés" nem csak tartalom nélküli nyelvi játék, hanem a tartalom kifejezésére, a hősábrázolás gazdagítására irányul.

Korántsem célom, hogy elemzéseimben kimerítsem a XIV-XV. században keletkezett hagiografikus művek sorát, s elemezzem irodalmi fejlődésüket, a redakciók keletkezését, egymáshoz való viszonyát, az általános történelmi fejlődéssel való kapcsolatát, vagy hogy milyen helyi vagy összorosz jelentőségű események hozták létre azokat. Csupán a legjellegzetesebb és legérdekesebb műveket kívánom bemutatni a hősábrázolás újszerűségének szempontjából. Ezenkívül a művek kiválasztásakor akaratlanul is befolyásolt az a tény, hogy mely alkotások jelentek meg nyomtatásban, s ezek közül is melyek hozzáférhetőek tanulmányozás céljára.

A fent említett szempontok alapján bemutatom az oroszországi legendális-biografikus irodalom tipikusabb darabjait. A műelemzések gerincét a korszak legjellemzőbb írójának, Bölcs Jepifanyij legendáinak bemutatása adja. Az elemzések során megkísérlem végigvinni a hagiografikus műfaj fejlődését, alkotásainak, ábrázolásának jellegzetességeit. Olyan alkotásokat is vizsgálok, melyeket eddig még teljességükben nem elemeztek, ismertebb műveknél pedig új szempontok és példák alapján bizonyítom álláspontomat. Bemutatom, hogy a hagiografikus műfaj miként határozza meg a hősnek, mint alapvető műfaji kategóriának típusát, s benne a kor társadalmi, filozófiai, stilisztikai jelenségeinek tükröződését.

Az elemzett művek idézetei egy-két megjelölt kivétellel saját fordításaim. Minden esetben arra törekedtem, hogy a fordítások tükrözzék az eredeti szöveg mon-

danivalóját, a régi orosz nyelv veretét, valamint lehetőség szerint a kor stílusának versbehajló, ritmizáló sajátosságait.

Az értekezés egyes fejezeteiből egy előadás, négy díjnyertes pályamunka, és öt közlemény született /2-10/.

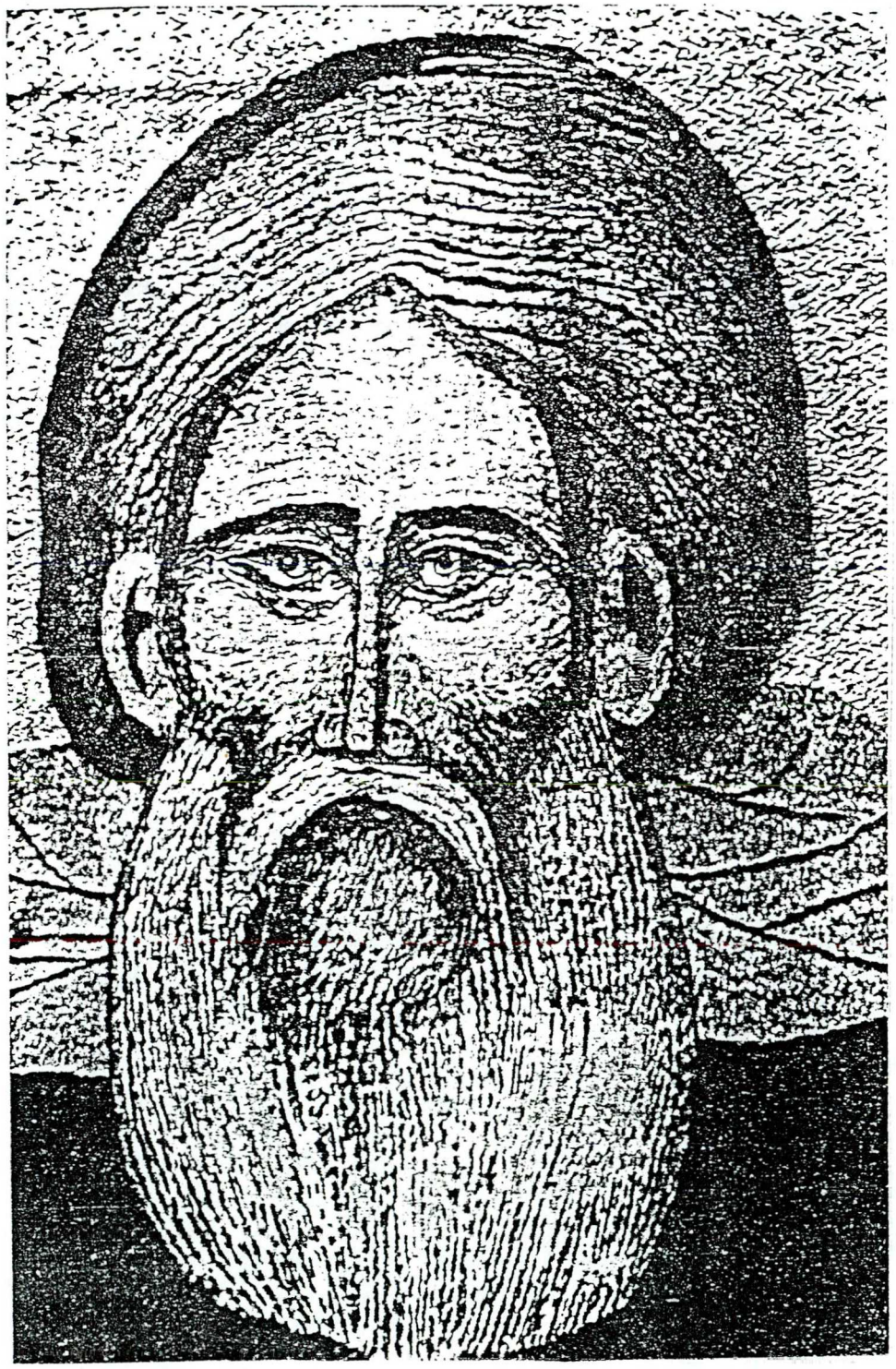

Radonyezsi Szent Szergij Hímzett halotti lepel részlete XV. sz.

2. A XIV-XV. SZÁZADI OROSZ GONDOLKODÁS ÉS IRODALOM ÚJ EMBERKÉPE

2.1. Történelmi háttér

Az orosz történelemben a XIII. század második felét a tatár-mongol pusztítás tragikus eseményei jellemzik, mely a városok gazdasági hanyatlását, pusztulását, a néptömegek elszegényedését vonta maga után. De már ekkor is megfigyelhető az ország lassú, de fokozatos újjászületése, különösen az észak-keleti vidékeken. A XIV. század elején a fellendülés erősödik a kézműipar újbóli felvirágzásával, az áru- és pénzviszonyok fejlődésével, a kereskedelmi kapcsolatok kiszélesedésével, a városok növekedésével. Mindez a területek intenzív gazdasági érintkezéséhez vezetett, előkészítve az ország politikai egyesülését, melynek kifejezőjévé Moszkva vált. A XIV. század elején az egyház feje, Pjotr metropolita, a "Kijevi metropolita" címet megtartva Vlagyimirból Moszkvába helyezte át székhelyét, s támogatta fejedelmek egyesítő törekvéseit. Ezzel Moszkva nemcsak a világi, hanem az egyházi hatalom központja is lett. Az összorosz egység megteremtésének jogát Moszkva a tatárok feletti 1380-as Kulikovói győzelemmel szentelte meg.

A tatárok elleni harc nemcsak állami, hanem egyházi feladat is volt. Ebben a korban az egyház tartotta életben a nemzeti öntudatot és kapcsolta össze a szétesett Oroszországot. Az Orthodoxiának köszönhető az orosz nép újjászületése és az új orosz állam kialakulása /1/. A Kulikovói mezőn nem egyszerűen a moszkvai nagyfejedelem győzött, hanem maga a pravoszláv állam. A szűken vett fejedelmi és nemzeti érdekeket félretéve, Dmitrij az egész kelet-európai keresztény világ harcosának nyilvánította magát, "hogy ne hagyja elpusztulni a magárahagyatott kereszténységet." (Szergij Radonyezs-

szkij legendája) /2/. Mindez megszilárdítja az egyház és az állam szövetségét, melynek következtében megerősödik az egyház szerepe a kor gondolkodásában és az irodalom összes műfajában. Bár a tatárok a továbbiakban is támadásokat intéztek az orosz földek ellen, a kor embereinek tudatában fordulat ment végbe: a győzelem után Oroszország egységének tudata mindinkább kezdett elterjedni a nép körében, bármennyire is nehéz volt a helyzete.

A gazdasági és politikai fejlődés következtében fellendül a kulturális élet is, koncentráció megy végbe a fokozatosan összorosz irodalommá egyesülő területi irodalomakban. Mind a társadalmi gondolkodásban, mind az irodalomban és a festészetben e változások következtében új emberkép alakult ki: érdeklődnek az emberi személyiség iránt, elemzik az ember belső világát, érzelmi és lelki életét, az emberi önmegvalósítás, tökéletesedés formáit.

Az ember megítélésének és ábrázolásának módja, a műfaji struktúra változásaival és az uralkodó korstílussal együtt a régi orosz irodalom korszakainak megkülönböztető sajátosságait adja. Az ember mindig a művészi tudat alapvető tárgya volt és lesz, írja Jeremin, s épp ábrázolásának elveiben kulcs a művész alkotó módszerének megértéséhez, és a kor jellegzetességeinek feltárásához /3/.

Az a gazdasági-társadalmi fejlődés viszont, amely ezt az új emberfelfogást létrehozta, a központosított orosz állam létrejötte, a gondolkodás, irodalom, művészetek fellendülése, egy korántsem egyszerű, hanem bonyolult, sokrétű, sokszor ellentmondásos fejlődési folyamat eredménye. Épp ezért a XIV-XV. századra jellemző emberközpontúság kialakulása is összetett, más-más indíttatású, eltérő gyökerekből táplálkozik, eredményében

mégis a kor jellemző pszichológizáló vonásait hozza létre. Épp az okok összetettsége miatt szeretnék kitérni - irodalmi munkánál talán szokatlan részletességgel - az új irodalmi jelenségek történelmi hátterének, ezen belül is az orosz állam, az egyház és a nép helyzetének vizsgálatára, mivel a benne gyökerező új irodalmi jelenségek értékelése körüli eltérő véleményekben csak erre alapozva tudok állást foglalni.

Mint ismeretes, az orosz földek egyesítési törekvéseinek két oka volt. Az elsőt védelmi érdekek hozták létre: Nyugaton a svédek és litvánok, délen és keleten a tatárok fenyegető támadásai. A másik ok a XIV. század második felére az egyes fejedelemségek között erősödő gazdasági kapcsolatokban rejlik, mely egyesülésük szükségességét hozta létre. De a gazdasági életben kialakult egység megszűnt azután, hogy a moszkvai nagyfejedelem birodalma hatalmas területeket ölelt föl azokkal az új földekkel együtt, melyek még megőrizték gazdasági rendszerük sajátosságait. Moszkva egyesítő politikájának minden sikere mellett még folytatódott a nagyfejedelmek harca a feudális széttagoltság ellen, mely csak a XV. század végére, III. Iván uralkodásának idejére fejeződik be.

A kis- és középbirtokosok támogatták a nagyfejedelmet, és szolgálataikért földbirtokot kaptak. Úgyszintén a nagyfejedelmi hatalom szilárd támasza volt az elővárosok kézműves és kereskedő lakossága. Így a nagyfejedelem kezében fokozatosan jelentős anyagi erők halmozódtak föl.

Az ellenséges pusztítások nagy terhet jelentettek a nép számára. Így a XIV-XV. századot az aktív népfelkelések jellemzik, melyek először a mongol iga ellen irányulnak. Ebben a formában is a nemzeti egység gondolata formálódott, de már felfedezhetőek a szociális tiltako-

zás motívumai is. A fejedelemségek közötti feudális viszályok fékezték, de nem állították meg az orosz államiság és kultúra soronlevő fejlődését, de ugyanakkor pusztító hatásúak voltak a lakosság felé, a tiltakozás újabb forrását adva.

A társadalmi ellentmondások további elmélyüléséhez vezetett, hogy a központi hatalom támasza, az egyház kidolgozta az adóztatás rendszerét, mely egyformán nehéz volt mind a lakosság, mind az alsópapság számára. A felsőpapság ugyanakkor a legnagyobb földbirtokosokhoz tartozott. A városokban a vallás sem volt egységes: a vallástanítás általános, közös dogmái háttérbe szorultak a helyi vallási-egyházi szentek mögött. A külsőséges szertartás, a látszólagos istenfélelem és jámborság a hit tartalmát, és nem a formáját jelentette /4/. Az egyházi méltóságok megvásárolhatósága, a "fehér papság" harácsolása és méltatlan életmódja is hozzájárul a XIV. századi szociális ellentmondások kiéleződéséhez, az alsó - főleg városi - néprétegek és az alsó papság, valamint a nagy - akár világi, akár egyházi - földbirtokosok között.

Tehát az orosz állam kialakulásának megvoltak a maga sajátosságai: a nyugat-európai államok sorában a feudális széttagoltság megszüntetése, a kapitalista viszonyok fejlődése, a nemzeti és központosított államok kialakulása egyidőben történt. Oroszországban az állam létrehozásának periódusában a széttagoltság még nem szűnt meg teljesen, az orosz nemzetiség még nem vált nemzetté, a polgári viszonyok még nem alakultak ki, és az egyháznak jelentős szerepe van a politikában, gondolkodásban, és a művészetekben egyaránt.

2.2. Az emberfelfogás változása

2.2.1. Racionalista szabadgondolkodók

A gazdasági, társadalmi, politikai és vallási élet területén végbement hatalmas változásokban rejlő ellentmondásokból táplálkozó szociális tiltakozás társadalmi szinten az aktív és passzív ellenállásban mutatkozik meg, irodalmi lecsapódása pedig a szabadgondolkodók megjelenése, akik a vallási-feudális dogmatikával szembehelyezték a vallási individualizmust és racionalizmust, s "Isten országát" a földön, az ember számára elérhető módon képzelték el. Ez a középkori normák, gondolkodás és erkölcs - bár még vallási formában megjelenő - racionalista kritikájának kezdete, mely együtt jár egy új emberfelfogással. (Oroszországban nem volt reformáció, de ez nem azt jelenti, hogy társadalmi fejlődésében nem jött létre valamilyen fokon reformációs típusú vallási társadalmi mozgalom.)

Kialakul a "belső ember" fogalma, előtérbe kerül az ész jelentősége, mely a feudális vallási ideológia felülbírálatához vezetett. A "belső ember" fogalmát sokáig Grégoriosz Szinaitésznek tulajdonították, de valójában Pál apostolhoz vezethető vissza, aki a humanista reformátorok számára mindig az igaz hit kifejezője volt: "Azért nem csüggedünk, sőt ha a mi külső emberünk megromol is, a belső mindazonáltal napról napra megújul."(II. Levél a Korinthusbeliekhez IV. 16.). Az embert Isten "élő templomának" tekintik, mely szerint az embernek egy bizonyos készültségi állapotban fejlesztenie kell erkölcsi és intellektuális erőit, hogy részt vehessen a közös ügyért folytatott harcban. Minden ember saját magában hordja az üdvözülés lehetőségét, saját maga számára az Éden, ha igaz életet él, mondják ismét Pál apostolra hivatkozva: "Nem tudjátok-é, hogy ti

Isten temploma vagytok, és az Isten lelke lakozik bennetek? Ha valaki az Isten templomát megrontja, megrontja azt az Isten. Mert Istennek temploma szent, ezek vagytok ti."(I. levél a Korinthusbeliekhez III. 16,17).

A XIV. század elejének eszméi, az embernek mindenek fölé helyezése és az egyházellenes mozgalom sajátosságai tükröződnek a "Trifonovszkij szbornyik" elnevezésű gyűjteményben, melynek kézirata 1480 körül keletkezhetett. A gyűjtemény cikkeinek egész sorában kifejtett elvek, a lélekhez, a vizsgálódáshoz, a "belső emberhez" folyamodás tartalma messze a jövőbe mutat. Annak a vallási individualizmusnak és racionalizmusnak kezdete, melyet a XVI. század közepén az eretnek Feodoszij Koszoj "razum duhovnij", szellemi, lelki értelem elnevezéssel illet /4a/. A lélek nem más, mint a jó erejével egyesülő ész ereje. A gyüjtemény a külsődleges vallással szembeállítja az igazságot kereső értelmet szolgáló ismeretek fontosságát, és a "lelki", belső okokban gyökerező hitet. Elítéli a főpapságot, Isten tanítására vágyik, nem az egyházéra, hiszen az ember saját magában hordja Istent, s "lelkével" tanítja. Hangoztatja a hittanítás jogát a tiszta életet élő, egyszerű, de bölcs emberek számára. A máshitűekről szóló fejezetekben az ember jelentőségének gondolata a vallási különbözőségek fölé emelkedik: "...Ne azokat gyűlöld, hanem a parancsot, ne az embert, hanem a gonosz ügyet, a romlott észt. Hisz az ember Isten alkotása... Méltatlan próbára tenni a hívőt vagy a hitetlent. A szív tisztasága az, mi kegyelmez minden embernek, hívőnek vagy hitetlennek" /4b/. Ez az emberhez való humánus viszonyulás kifejeződése.

A gyűjtemény "Szlovo o lzsivih ucsityeljah" című része kicsiben tükrözi az egész mű tartalmát. Ismeretlen szerzője bírálja a főpapságot, követeli a hit demokratizálását, a prédikálás szabad jogát mindenki számá-

ra, hirdeti az értelem fontosságát, az "írott tanítás" széles nyilvánosságát, a nép felvilágosítását, s ebben hasonlít a huszita mozgalmakra. Sokszor hivatkozik a "Prediszlovije csesztnago pokajanyija" című fogalmazványra, mely valójában megegyezik a gyűjtemény előszavával. Itt is a szerző humanizmusa tükröződik az emberi tökéletesedés útjainak leírásában. A szigorú aszketizmussal szemben, mely eddig az örök élet elérésének egyetlen útja volt, az előszó szerzője reális, emberi követelményeket állít az ember elé. Erkölcsi követelményeket, például "Vesd el az iszákosságot, de ne az italt, vesd el a falánkságot, de ne az ételt, utasítsd el a feslettséget, de ne a törvényes házasságot", és szociális követelményeket is, mint "vesd el a tisztességtelen szerzést" /4c/. Csak a saját erővel és nem a "mások keze által" szerzett gazdagságot tartja igazságosnak.

A gyűjtemény 65. fejezete "Napiszanyije mnyiha Akindina" Mihail Jaroszlavics nagyfejedelemhez íródott, a "sápszedők miatt". Akindin bűnösnek tartja az egyházat, "a legidősebb papoktól a legkisebbekig, az elsőktől az utolsókig". Majd hangsúlyozza az ész szerepét: "Minden embernek Istentől adatott ész, hogy ítéljen, követve a tudatlan pásztorokat a kínokat nyerje-e el, mint ahogy mondva vagyon: vak vezet világtalant, s mindkettő gödörbe esik" /4d/. Az ész, a gondolkodás kiemelésével már itt is jelentkezik az egyház nélküli vallásosság gondolata.

A XIV. század második felében az egyházellenes tiltakozás nyílt eretnekségbe megy át. Már a század harmincas-negyvenes éveiben megjelenik Novgorodban és Pszkovban a sztrigolnyikok eretnek szektája. A század közepétől a különösen az alsópapság és a városlakók körében visszhangra talált mozgalomnak itt csak főbb pozitív vonásait ismertetem. Tagadják a papság létjogosultságát,

elismerik az emberi személyiség aktív szerepét, követelik az élet szigorú normáinak betartását, a magas erkölcsiséget. Ember és Isten közvetlen kapcsolatának megvalósulását az élő hiten és imádságon keresztül képzelték el. A formától a tartalomhoz kívántak eljutni, behatolva annak lényegébe, ami a vallást alkotja. A hittanításra jogot adó emberi értékek fogalmának létrehozásával magasra emelték az embert. Egyházkritikájukban is új, a racionalizmus és humanizmus elemeit hordozó ideológia képviselőjeként léptek fel /5/.

Az irodalmi és hittérítő tevékenységéről nevezetes permi püspök, István, 1386-ban Alekszij főpap kérésére megírja "Intelmek a sztrigolnyikok ellen" című művét. A sztrigolnyikok nézetei már a "Trifonovszkij szbornyik"-ban is jelentkeznek. Így az "Intelmek"-ben István vitája a sztrigolnyikokkal a XIII. század végének és XIV. század elejének egyházellenes vitáira emlékeztet. Amikor István elemzi, hogyan viselkedjen az igaz keresztény az eretnekekkel szemben, és minden szónoki fogást igénybe véve bizonyítja az eretnek tanok hibásságát az egyház tanaival szemben, a sztrigolnyikok eszméinek forrását adja /5a/. Tisztán egyházi pozíciója és a vallási kibékíthetetlenség szelleme mögül is kitűnik tényszerűsége. A gyakorlott vallástudós tapasztalatával behatol a sztrigolnyik mozgalom szociális és eszmei lényegébe, az egyház és a sztrigolnyikok tanítása, - a vak hit és az ésszerű alapokat kereső hit, az értelem - közötti ellentmondás mélységébe. Szerinte a sztrigolnyikok "tolvajok és haramiák", akik nem fegyverrel ölik meg az embert, a közönséges gonosztevőkhöz hasonlóan, hanem a "megértés halálával", az értelem fegyverével /4e/.

A permi püspök is megértette, bár a maga módján, az ember magasra értékelésére irányuló érdem, méltóság

követelményét: "... nem saját maga az, aki kitűnik, hanem maga az Isten dicsőíti fel az ő szentjét" /4f/. Az Isten szolgálatára feljogosító emberi érdem a sztrigolnyikok szerint nem isteni adomány. Az istenivel szembeállítják az emberit, a természetfelettivel a természetit, a misztikussal az ésszerűt. Az emberi értékek elve náluk a középkori világnézettel és emberfelfogással szemben az emberi individualitás absztrakt állítása.

Nemcsak a kor emberfelfogása és gondolkodása tükröződik az irodalmi művekben, hanem irodalmi művek is nagy hatással lehetnek a kor emberképének formálására. Ilyen Philipposz szerzetesnek az emberi erényekről írott műve, a "Dioptra". Ez a bizánci vallási-filozófiai mű, melyet a XIV. században fordítottak le Rosztovban, merész filozófiai problémákat tár fel, magas korabeli szinten. Sokat idézik és másolják a későbbi korokban. A "Dioptra" az anyagi elsőségét hangoztatja a szellemi fölött, vizsgálja az ember lelki életét, erkölcsi tulajdonságait, melyet fiziológiai és külső tényezőkkel hoz kapcsolatba.

A XV. században keletkezett és az apokrif irodalomban ilyen tartalommal egyedülálló a "Laodikijszkoje poszlanyije". Kezdete, "a lélek önmaga ura, gátja a hit", szintén eretnek tanokra utal. Fedor Kuricint, a filozófiai-grammatikai értekezés fordítóját, vagy talán szerzőjét, Klibanov az első humanistának nevezi /4g/. A több részből álló értekezés nemcsak a lelket, hanem az értelmet is a szabad választás és elhatározás jogával ruházza föl. Az Ószövetség alapján az ember szabad akarattal rendelkezik. Így a lélek természete szerint önmaga ura, azaz szabad. Gátja, hogy ez a szabadság ne váljon önkénnyé, a hit. Így a mű tulajdonképpen a vallás igenlése, de a dogmák és a külsőségek vallásával szembeállítja a tekintélyen alapuló vallást: "A hittanítást a

próféta végzi. A főpróféta csodatevései által ismerszik meg. A csodatevés adománya a bölcsességtől erősödik." /4h/. Tehát a csodatevés képessége nem isteni adomány, hanem a bölcsesség, azaz emberi tulajdonságok: a tudás és az erényes élet feltétele. Itt a mű Aranyszájú Szent Jánosra utal: "Aki erényes életet él, elnyeri a csodatevés kegyelmét" /4i/. Kuricin értekezésében a csodatevés adománya abszolútból (isteniből) viszonylagos értékké válik, előtérbe kerül az ember szabad akarata.

A vallás említett tekintélye tehát a sztrigolnyikok által is követelt emberi érdemben, méltóságban rejlik, mely nemcsak bölcsesség, azaz a tudás és az erényes élet, hanem az igaz hit is. Ez a hit a lélek szabadságán, valamint az értelem szabadságán, az ember szabad elhatározásán és belső meggyőződésén alapul. Kuricin ideálja olyan vallás, melyben nincs közvetítő ember és Isten között, - sem az egyház a maga dogmáival, sem a bibliamagyarázók, sem maga a szentírás -, és ezzel az embert Istenhez közelíti.

A "Laodikijszkoje poszlanyije" után több cikk következik, köztük a "Napiszanyije o gramotye", mely továbbfejleszti annak eszméit. Az írás szerint a bűnbe esett emberiségnek megváltóként nem Isten fia kell, hanem az ismeretek, a tudás: "... nem akarván feledésben hagyni teremtményét, az emberi nemet, hanem mind az értelemhez vezetni és az üdvözüléshez, minthogy Isten kegyes, jóindulatú, megteremtette az ismereteket". A tudással az ember eljut Isten megismeréséhez, és így az üdvözüléshez: "És a bűnök miatt megalkotta az ismereteket, hogy tanult legyen az ember és ne távolodjon el Istentől" /4j/. Az ember ereje az értelemben van, hiszen az ember az értelem által hasonul Istenhez - állítja az értekezés.

A "Napiszanyije"-ben továbbfejlődik a "Laodikijszkoje poszlanyije"-ben formálódó emberi szabad akarat

tézise: "A bűnök miatt megteremtődtek az ismeretek, minthogy Isten megalkotta és megáldotta az élő, termékeny, beszélő, gondolkodó, halandó, értelmével és művészetével kellemes, jámbor, bűntelen embert. És aztán megadta neki az ész szabadságát: a halált és az életet helyezve szemei elé, kimondta a független szabad akaratot az erényekhez vagy a gonoszsághoz is, az utat a finomság megnyilatkozásához és a tudatlansághoz" /4k/. Itt a teremtés aktusában a cikk az egyházi tradíciókkal szemben nem a Teremtő bölcsességében, hanem az élő és gondolkodó, a lélek és az értelem szabad akaratával felruházott, élet és halál, jó és rossz között szabadon választható ember tulajdonságaiban és erejében gyönyörködik. Ez az emberkép már egy új, földi, életörömtől átitatott gondolkodás tükröződése.

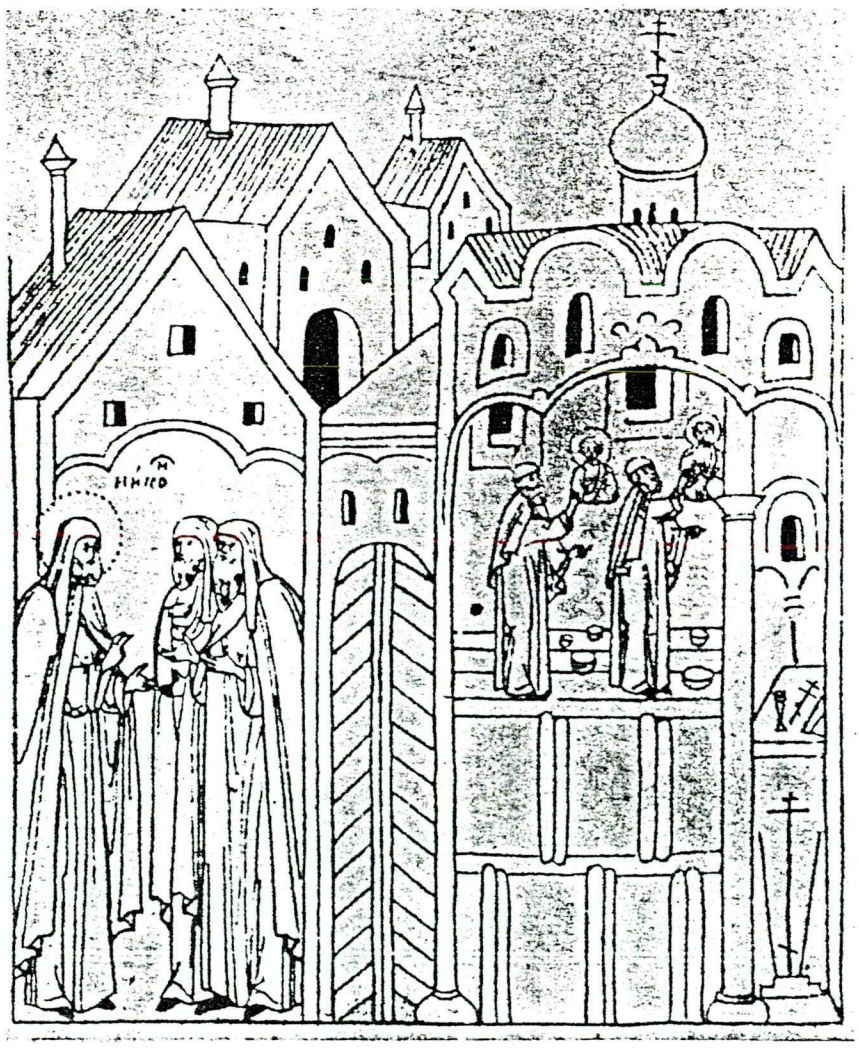

Andrej Rubljov és Danyiil a zagorszki Troica-Szergijev kolostor *Troickij* (Szentháromság) székesegyházát festi (Miniatúra Szergij Radonyezsszkij életrajzából. XV. század első fele. Állami Lenin Könyvtár, Moszkva)

2.2.2. Kolostori reform és miszticizmus

A szabadgondolkodók és az eretnek mozgalmak, az irodalmi művekben is tükröződő emberfelfogásukkal a XIV-XV. század társadalmi ellentmondásainak alulról, a néptömegek felől jövő megoldását jelentik. Ezen ellentmondásokkal a vallási individualizmust és racionalizmust állítják szembe. A másik megoldás a feudális pravoszláv egyház lényegét nem érintve, felülről javasolja az egyházi berendezkedés felülvizsgálatát, a visszaélések megszüntetését, a politikai centralizáció segítőjévé téve az egyházat. Ezt szolgálta az Alekszij metropolita és Szergij Radonyezsszkij kezdeményezte kolostori reform a XIV. század második felében, mely fölcserélte a szerzetesek magánvagyonnal rendelkezési jogát a közösségi vagyonnal. A közösségi kolostori reform kollektív feudális nagybirtokká változtatta a kolostorokat, közös tulajdonba véve az eddig fényűző, méltatlan életet élő, szolgákat is tartó szerzetesek minden vagyonát. Előírta a közös étkezéseket, közös tevékenységet, a személyes kétkezi munkát. Létrehozta a kolostori egyenlőséget a minden szerzetes számára kötelező szabályok bevezetésével. Mindez válasz volt a szerzetesek egyre növekvő kritikájára, és erkölcseik látható javítását szolgálta. Az eretneküldözés egymagában azonban nem cáfolja a társadalmi ellentmondásokat. Így a Szergij Radonyezsszkij alapította közösségi Troickij-kolostor fegyver volt az egyház kezében az eretnekek ellen, akik az evangéliumra hivatkozva bírálták az egyházi dogmákat, a papságot, az egyházi földbirtokokat, új ideálokat hozva létre.

Mivel a kolostori reform csak fölcserélte a magántulajdont a közösségivel, nem jelentett megoldást az alsó néprétegek elégedetlenségére, akik gyakran elűzték, sőt bizonyos esetekben meg is ölték a közösségi kolosto-

rok szervezőit. Mégis ezek a kolostorok a XIV-XV. századi egyházellenes mozgalmak ellenpontjává váltak, és elősegítették olyan irodalmi alkotások létrejöttét, melyek az ideális egyházi személyiség rajzát adják. Ennek legszebb példája Jepifanyij Premudrijnak, azaz Bölcs Jepifanyijnak, a Troickij-kolostor szerzetes-írójának két legendája, Permi Szent Istvánról és Radonyezsi Szent Szergijről.

Jepifanyij kora problémáira a Lavrentyij évkönyvben található "Szlovo o rosztovszkom jepiszkope Pahomii" hangnemében válaszol. Az évkönyvben Pahomij rosztovi püspök az ideális egyházi ember típusa: "Isten kiválasztottja, és igazi pásztor, nem csak annak nevezett. Bárány, nem pedig farkas: nem idegen házaktól ravaszkodta a gazdagságot, nem elvette azt, semmivel sem kérkedett, inkább leleplezte a szipolyozókat és a megvesztegethetőket... szivélyes minden nyomorulthoz, nem zárta össze kezét látva őket, hanem kitárta mindenképpen. Mértékletes, jámbor, szentírással telített..." /4m/. A jellemzésben a sztrigolnyikok követeléseinek tükröződését látjuk. Az évkönyvíró a kora egyháza elleni vádakkal állítja szembe ezt az ideális, de már a kolostori reform következtében reálisan létező emberképet.

Ugyanez a célja Jepifanyij legendáinak is. Hőseiben a keresztény magatartás legmagasabbrendű példáját adja: "Szükséges, hogy a püspök feddhetetlen legyen, józan, erényes, tanításra alkalmatos, nem borozó, nem verekedő, nem perlekedő, igaz, önmegtartóztató, nem haragvó, nem önmagát szerető, nem hízelkedő, hazaszerető, nem pénzsóvárgó..." - írja Permi Szent István legendájában (SzPb., 1879. 60. o.). "Sok szót összeválogattam dicsőítésedhez, belőlük már koszorút is fűztem, s ismét elmondom, minek nevezhetlek: tévelygők útmutatójának, elpusztultak megmentőjének,... kéregetők támogatójának,

SZEGED

oktalanok tanítójának, megbántottak istápolójának,... Isten szolgájának, bölcsesség őrének, a filozófia tudósának, az erény igaz forrásának..." (Az orosz irodalom kistükre, Bp. 1981. 196.o.) "... a szerzetesek körében dicséretesen buzgólkodott, és sok erényes hőstettet hajtott végre: böjtölt és imádkozott, tiszta és jámbor életet élt, józan, türelmes, alázatos, engedelmes, és szeretetre méltó volt, és mindennél jobban figyelmezett Isten igéjére... olyan volt, mint a forrás mellé ültetett és Isten igéjének igazságával öntözött fa, amelyen az erény fürtjei teremnek és a jóakarat virágzik, amely idejében megtermi a maga gyümölcsét..." (uo. 178. o.)

Másik legendájában a hős, Szergij tulajdonságai a "csendesség, tömörség, szűkszavúság, alázatosság, haragnélküliség, tarkaság nélküli egyszerűség, minden ember iránti egyforma szeretet" (SzPb., 1885. 35.o.). Emberi ideálja a munkán, a közösségi renden és az állandó öntökéletesítésen alapul. Szigorú életvitelének jellemzői a "hosszú éjszakai virrasztások, illendő éneklések, szakadatlan imádkozások, hosszú, pihenés nélküli álldogálások, szorgalmas olvasás, gyakori térdreborulás, kimerítő éhezés és szomjazás, hideg földön fekvés, lelki egyszerűség, szándékos szegénység mindenben, minden szükségben" (49-50. o.). Ilyen élet példája, és irodalmi bemutatása az orosz nép erkölcsi, majd politikai újjászületését segítette elő, lelki hatásával. Mindegyik jellemzés a hősök belső tulajdonságait és értékeit rajzolja meg. Itt is szembetűnő az ember központba helyezése, belső tulajdonságainak, belső világának, érzelmeinek, lelkiállapotainak bemutatása.

Az emberi pszichikum és az individuális átélések iránti érdeklődés a misztikus, szemlélődő-aszketikus áramlatok hatása is elősegíti. A XIV. században a hészükhazmus bizánci képviselői (Grégoriosz Szinaitész,

Grégoriosz Palamasz és mások), valamint bolgár követőik (Teodoszij és Evtimij Türnovszkij) továbbfejlesztve a kora-keresztény tanítók nézeteit, kidolgozták misztikus elméletüket az embernek még életében történő egyesüléséről Istennel, az aktív, tudatos morális önmegvalósítás és a teljes szenvedélymentesség útján, az isteni energia érzékelésén keresztül /6/. Az Istennel való érintkezést az emocionális és az irracionális szférában, az ember személyes érzékeléseinek területén keresték. Innen a fokozott figyelem az ember belső világa iránt.

A hészükhaszták filozófiája az ún. "második délszláv hatás" útján visszhangra talált Oroszországban is, és a nemzeti tradíciókkal egyesülve az emberábrázolás új stílusát hozta létre /7/. Az új eszmék központja a Szergij Radonyeszszkij alapította Troickij-kolostor lett, ahol az új irodalmi stílus képviselője, Jepifanyij Premudrij, és az ikonfestő Andrej Rubljov is dolgozott.

A hészükhazmus a lélek megtisztítására irányuló pszichoszomatikus elmélyüléssel egy morálisan steril "edénnyé" változtatja az embert, aki aztán képes magába foglalni az "élő Istent". Abból a szempontból, hogy az embert a szentlélek élő lakhelyének, "Isten templomának" tekintik, a középkori keresztény gondolkodás két fő iránya, a racionalizmus és a miszticizmus közelíteni látszik egymáshoz. De élesen elválasztja őket, hogy mi az az isteni tartalom, ami megtölti az embert, mint "élő templomot" /4n/. A racionalizmus szerint az ember erejének forrása maga a gondolkodó ember. Mind szellemi, mind erkölcsi erejének fejlődése során tökéletesedésében hasonul Istenhez. A miszticizmus szerint az emberhez az önmegtartóztatás határán leszáll az Isten, az isteni szellem, az isteni értelem.

Oroszországban a két filozófiai irányzat mellett nagy szerepet játszik a pravoszláv egyház, így Oroszország a filozófiai-teológiai gondolkodásban elmarad Bizánctól. Oroszország a kereszténység felvételével úgy fogadta be a bizánci keresztény hagyományt, mint ami fölötte áll minden kételkedésnek és kritikának. Az orosz teológiai gondolkodás egyaránt mindent készen kapott, a Bizánci Birodalmat megrázó teológiai viták, eretnekségek, ikonrombolások leküzdése után, másrészt szorosan kötődött a forrásokhoz, a Szentíráshoz, az egyházatyák tanításához, a Liturgiához /8/. Így a racionalizmus gyenge kezdeményeivel szemben áll a tradícionális orthodox pravoszláv hit. A misztika pedig a XIV. század második felében csak lassan kezdte meghódítani az elméket /9/.

Az emberhez való új viszonyulás különösen nagy erővel tükröződik az orosz festészetben. Erről, a legendairodalomban az új emberfelfogás példáját adó Szergij Radonyezsszkijnak cellájában tartott ikonja alapján is ítélhetünk. A XIV. századi kisméretű ikontábláról figyelmesen néz ránk Szent Miklós. Figyelmet összpontosító arca mélyen elgondolkodó, magába fordult, az emberi viselkedések, cselekedetek, és az élet lényegének megértésére törekvő embert sejtet. Ezt a benyomást erősíti az enyhe főhajtás, és Miklós messzejáró tekintete. A saját tetteiről is gondolkodó embert ábrázol az ikon. Nem nehéz felfedezni ebben az ábrázolásban a hészükhazmus eszméit az önmegismerésről és az öntökéletesítésről. Ugyanakkor észrevehető, hogy orosz talajon ezek az elképzelések máshogy jelennek meg: a bizánci hészükhaszták egocentrizmusa helyett az emberek szolgálata, a mély humanizmus, a lelki, erkölcsi tulajdonságok kerülnek előtérbe /10/.

Az emberábrázolás új módja még szembetűnőbb, ha megvizsgáljuk a Tretyakov Képtár Csodatevő Szent Miklós

Szent Miklós

Szent Szergij cellájában tartott ikonja

XIV. sz.

ikonját, mely a XIII. században keletkezett. A szent arca megőrizte bizánci szigorúságát, merevségét. Az ikon a mély gondolatokba merülő arc kissé megnyúlt formájával, az aránytalanul magas homlokkal, az arc beesettségének hangsúlyozásával, a szeszélyesen megtört ívű szemöldökkel a fanatikus és megközelíthetetlenül szigorú bizánci teológus képmását jeleníti meg /11/.

2.3. Egyházi és világi ideál

Az életben, következésképpen az irodalomban is két szociálisan körülhatárolt ideál létezik: az egyházi és a világi. A vizsgált korszakban változás megy végbe nemcsak az egyházi, hanem a világi emberfelfogásban is, mert a központosított orosz állam kialakulásával az eddigi feudális hierarchia felbomlik. Az egyeduralkodóvá vált nagyfejedelem áthelyezheti az embereket a hierarchia egyik fokáról a másikra, belső tulajdonságaik, személyes érdemeik és szolgálataik alapján, melyekért birtokokat kaphattak. Így a központi törekvések következtében megváltozott orosz társadalmi élet egy új emberi ideál igényét hozza létre. Az eddigi társadalmi funkciókhoz, adott hierarchiához kötődő "hivatalos" erények helyett a XIV-XV. században olyan új, "személyes" tulajdonságok kerülnek előtérbe, mint a hűség, odaadás, elszántság, becsület, értelem, meggyőződés, szellemi igényesség, társadalmi hasznosság /12/. Tehát a világi ideál felfogásában is fontossá válnak az ember érzelmei, belső, lelki élete, gondolatai, valamint hasznos tevékenysége.

Ezek, az ember individuális élményeivel és pszichológiája iránti érdeklődéssel együttjáró sajátosságok kapcsolatosak a már említett hészükhazmussal is. Ez a

CSODATEVŐ SZENT MIKLÓS IKONJA, SZÉLEIN SZENTEKKEL.
XIII. SZÁZAD. ÁLLAMI TRETYAKOV KÉPTÁR

misztikus, szemlélődő-aszketikus mozgalom aktív szerepet játszott az egységes pravoszláv orosz állam létrehozásában is. A hészükhaszták filozófiája Oroszországban akkor talált visszhangra, amikor a kolostori reform következtében még tovább erősödött az egyház és az állam szövetsége. Ezért fokozódik az egyházi jelleg az irodalom világi műfajaiban is. A világi ideál nemcsak társadalmi-állami, azaz világi hőstetteket követelt az embertől, hanem kiemelkedő keresztény emberi erényeket is. Dmitrij Donszkoj biográfiája az emberfelfogás eme útján halad /13/. "Mint ahogy Dávid atyánk megbocsájtott Saulnak és gyerekeinek, úgy ő is a bűnteleneket szerette, a bűnösöknek megbocsájtott... apja volt az embereknek, szeme a vakoknak, lába a sántáknak, támasz és védelem, példa mindenkinek... Földjén az orosz fejedelmeket maga köré tömörítette, főnemeseihez intézett parancsaiban nyugodt és nyájas volt, senkit sem bántott meg, hanem mindenkit egyformán szeretett, a fiatalokat szavaival okította, és mindenkit megajándékozott, a szükséget szenvedőknek segítő kezét nyújtotta. A lélek tisztaságával és az ész erejével irányította földi birodalmát, az égire esküdvén." (Pamjatnyiki litye raturi Drevnyej Ruszi XIV-szeregyina XV veka 213-215. o.). Ebben az ideálban az orthodox lelkiség egyik fő vonásának tükröződését is látjuk, a lélek, azaz a szív, és az értelem szerves egységét, mely a hészükhazmus tanításában különösen előtérbe kerül /1a/.

A hészükhazmus tehát politikai jelentőséget is kap, részt vállalva a köponti hatalom megszilárdításában. A nemzeti tradíciókkal egyesülve orosz formát ölt, az emberábrázolásnak nemcsak új tartalmát, hanem új formáját hozva létre, mely szerint az irodalomnak az emberábrázolásban is megmutatkozó feladata az orosz nép keresztény egységének szolgálata, azzal az alkotó erővel, mely a hészükhazmus tanítása szerint a szóban rejlik.

2.4. A kor új jelenségeinek értékelése

A XIV-XV. századi orosz gondolkodásban, irodalomban és festészetben, mint láttuk, az ember kerül a középpontba, érzelmeivel, személyes élményeivel, az önmegvalósítás különböző útjaival, az emberi szellem öntökéletesítésének fontosságával. A racionalizmus és a humanizmus jegyei figyelhetők meg mind az eretnekmozgalmakban, mind a misztikus irányzatokban. Az ember kerül a középpontba mind az egyházi, mind a világi gondolkodásban, irodalomban és a művészetekben. Ezeket a jegyeket főleg D. Sz. Lihacsov nyomán pre- vagy protoreneszánsznak szokás nevezni. Lihacsov a prereneszánsz és a reneszánsz különbségét abban határozza meg, hogy a fejlődés különböző lépcsőfokát jelentik: a prereneszánsz a mozgalom kezdete, a reneszánsz első foka, mely még nem szabadult föl a vallás uralma alól. A reneszánsz fölfedezte az embert, értelme és gondolati önállóságának állításán keresztül. A prereneszánsz korában pedig az ember egyénisége az érzelmek szférájában jelenik meg, s miszticizmussal és irracionalizmussal párosul. Így a kereszténység új támaszra lel a személyiség érzelmi élményeiben. Lihacsov a prereneszánszt és a protoreneszánszt is megkülönbözteti egymástól: a protoreneszánsz Itáliában a reneszánsz legkorábbi megjelenése, mely elvileg nem különbözik tőle. A prereneszánsz pedig Oroszországban magába foglalja a reneszánsz egyes elemeit, de gyökeresen különbözik tőle világosan kifejeződő vallásos jellegével /14/.

Mit is jelentett a Reneszánsz a maga klasszikus formájában, Nyugaton? Az alapjaiban antifeudális reneszánsz kultúra legsajátosabb vonása - a világi jelleg, az élet igenlése, a humanista világszemlélet. Jellemző-

je az ember iránti általános érdeklődés, a természet empirista megfigyelésének első kísérletei; erősödik az anyanyelv egysége, valamint a nemzeti öntudat; érdeklődni kezdenek az antik világ iránt, és minden iránt, ami nemzeti, törekednek a világ realisztikusabb ábrázolására, az ideális harmóniára. A Reneszánsz kultúrája a középkori kultúra mindenoldali tagadása volt, és mint minden új irodalmi irányzat, egész fordulatot jelent az irodalmi fejlődésben.

A nyugat-európai irodalmak sorának történetében, valamint néhány szláv irodalomban, (csehben, lengyelben, szerb-horvátban) ilyen fordulat ment végbe a XIV-XV. században, hol előbb, hol valamivel később, amikor a városok fejlődésével és a polgári társadalmi viszonyok megszületésével az önmagát túlélt középkor felváltására beköszöntött a Reneszánsz korszaka. A nyugat- és kelet-európai reneszánsz kultúrákról Golenyiscsev-Kutuzov ad összehasonlító áttekintést /15/. A reneszánsz kultúra abban a korban alakult ki, amikor a régi feudális viszonyok felbomlottak, Európa gazdaságilag legfejlettebb országaiban (elsősorban Észak- és Közép-Itália városaiban) megjelentek a korakapitalista viszonyok első csírái, és a középkori városlakók rétegéből kezdtek kialakulni a burzsoázia első elemei, mely a Reneszánsz társadalmi bázisa.

Felvetődik a kérdés: átélt-e a régi orosz irodalom egy hasonló nagyságú fordulatot, mint amilyen Nyugat-Európában és egy sor szláv államban végbement. Milyen feltételek voltak Oroszországban a XIV-XV. században a kulturális élet további fejlődésére, a reneszánsz jellegű irányzatok fejlődésére? Utalni kell - a gazdasági életben: az orosz városok gazdasági felemelkedésére, a kézművesség, a kereskedelem fejlődésére; - a politikai életben: elkezdődik az orosz földek fokozatos egyesülé-

se Moszkva körül; - a szociális életben: a tatárok fölötti Kulikovói győzelemmel nemzeti fellendülés kezdődik, - és a kulturális szférában újra megindul a tatár hódítás miatt megszakított kulturális érintkezés a délszláv országokkal és Bizánccal.

A gazdasági és politikai élet e kezdődő fejlődése tulajdonképpen a feudális viszonyok további fejlődését jelenti. A mennyiségi változások itt nem vezettek minőségi változásokhoz, következésképpen a kulturális életben sem ment végbe a fennálló kultúrát alapjaiban megrendítő fordulat, mely új irodalmi irányzatot, új korszakstílust jelentett volna. Ez a kor Oroszországban, a meginduló fejlődés ellenére instabil volt, tele ellentétekkel. Épp ezért kerül előtérbe az emberi faktor, a személyiség érdekeinek és a társadalom, mint egész, érdekeinek állandó kölcsönhatásában, mely meghatározza a társadalmi élet dinamikáját /16/. A személyiség aktívabb szerepe a társadalom dinamikájában viszont nem azonosítható mindig a reneszánsz vagy prereneszánsz jelenségekkel.

Lihacsov a prereneszánsz emberközpontúság gyökerét főként a hészükhaszták mozgalmában látja, holott a palamizmus Bizáncban a hatalommal szövetkezve nyíltan szembeszállt a humanista irányzattal, dogmatikus gondolkodásba fordult. Ennek következtében a Palaiologosz-reneszánsz valóban nem válhatott reneszánsszá, és Bizánc belemerevedett a középkorba. A hészükhazmusnak a XIV-XV. századi orosz kultúrában nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítani, hisz Palamasz műveit kevésbé ismerték Oroszországban. A hészükhaszták tanait a palamiták által eretnekséggel vádolt Grégoriosz Szinaitész közvetítette /17/. Ezt is kritikával fogadták és átalakították, a hészükhazmus speciálisan orosz programját hozva létre. Ez képviselőinek akarata ellenére gyakran utat

nyitott a vallási problémák és a kor emberfelfogásának szabadgondolkodó, racionalista megközelítésének. Tanításuknak csak egyes mozzanatai hatottak ösztönzően az orosz gondolkodásra és irodalomra, mint az ember és Isten közvetlen, egyházi kultusz nélküli érintkezése, a "belső ember" iránti érdeklődés, a szó, a kifejezés szeretete, mely a kor új stílusának lényege.

Gyakran az eretnekmozgalmak racionalizmusát és humanizmusát is a prereneszánsz ismertetőjegyeihez sorolják. Igaz, hogy ezek a mozgalmak az embert nem objektumnak tekintik az egyház viszonylatában, hanem szubjektumnak, a hit és az élet minden ügyében. Igenlik az embert, a hit, a népek egyenlőségét. Az egyház hierarchiájának, uniformizált dogmatikus tanításának racionalista kritikáját adják, szembehelyezve a hívők testvéri közösségét, de mindezt még vallási burokban. Viszont a feudális Oroszország adott gazdasági-szociális fejlettségi szintje miatt az eretnek mozgalmakat szociális bázisuk szűk köre, a széles néptömegektől való izoláltság, a megkésett szociális differenciálódás jellemzi /18/. Az eretnekmozgalmak valójában a középkori élet és kultúra tipikus velejárói. Bár vannak humanista, protoreneszánsz vonásaik, "meglazították a középkori dogmatikus világszemlélet eresztékeit, de egész szellemük ellentétes volt azzal az új, világi, városi kultúrával, amely a korai kapitalizmus születésének korában alakul ki" - írja Lazarev /11a/.

A XIV-XV. századi orosz kultúra jellemzői tehát a pravoszláv egyház jelentős szerepe miatt a vallási tudat határain belüli emberi individualizmus fejlődése, egyik oldalról a racionalizmus, másik oldalról az individualista miszticizmus kialakulásával, a nemzeti történelem iránti érdeklődés, az orosz nyelv gazdagodása és egységének erősödése. Mindez súlyát tekintve értékelhe-

tő a reneszánsszal, de nem azonos azzal. Huizinga szerint "egyre több, a reneszánszra jellemzőnek tartott eszméről és fogalomról derült ki, hogy már a XIII. században is létezett. Másrészt, ha elfogulatlanul tanulmányozzuk a reneszánszt, láthatjuk, hogy tele van a középkori szellem virágkorát jellemző elemekkel" /19/. A "humanitas" fogalma különböző mértékben és más-más tartalommal végigkíséri az emberiség történelmi fejlődését Konfuciusztól Cicerón át napjainkig, tehát reneszánsz nélkül is létezik /20/.

A feudális kultúra keretein belül is ismeretesek fellendüléssel járó periódusok, (Karoling-reneszánsz, Ottó-kori reneszánsz, provence-i reneszánsz, Macedon reneszánsz, Palaiologosz-reneszánsz), melyekre jellemző az antik világ iránti érdeklődés, a humanista etika elemeinek megjelenése, a személyiség témái, az önálló lelki kutatások kísérletei. A megfelelő társadalmi feltételek híján azonban egyik kultúra sem fejlődött reneszánsszá /11b/. Oroszországban a Lihacsov által prereneszánsznak nevezett XIV-XV. századot sem követte reneszánsz, hanem formalizálódni kezdett, és a XVI. században létrehozta azt a pompázatos hivatalos stílust, mely híján volt az eredeti alkotó potenciának, és az egyéniség egyre fokozódó elfojtása kísérte. Az orosz kultúra csak a XVII. század végétől lép a nyugati reneszánsszal analóg periódusba. Olyan fordulat a kulturális és ideológiai életben, mint amilyen a Reneszánsz volt a XIV-XV. századi európai társadalmakban, gyökeres szociális- és gazdasági változásokkal volt kapcsolatban. Oroszországban viszont a kor új jelenségei szorosan összefüggtek a középkori világszemlélettel, és végeredményben a feudalizmus felépítése határozta meg őket.

Mind a reneszánsz, mind a protoreneszánsz egy térben és időben pontosan körülhatárolt rendszer, melynek

jelenségei specifikus értelmezést nyernek. Fogalomzavarhoz vezethet N. I. Konrad és M. N. Tyihonravov szóhasználata is, akik az idegen reneszánsz kifejezés helyett a "felvirágzást" használják az orosz kultúra adott időszakára. A "reneszánsz tendenciák" elnevezés egy univerzális tolvajkulcsként lép föl a középkori irodalomban minden jelentős gondolat feltárására. Minden eredetit és emberit az érett középkori irodalomban úgy értelmeznek, mint annak feltétel nélkül ellentmondó dolgot, mely szakít vele, s közvetlenül megelőzi a reneszánszt /21/. Ezt a kultúrát szokás prereneszánsznak nevezni. Ezzel a kor jelenségeit kiszakítják a maguk kontextusából, s a későbbi korszak gazdagítása érdekében a korábbit mesterségesen elszegényítik. Így a "pre" terminusok használata a korszakfogalmak fellazításához vezet, és a középkor keretei közül kivonja az akkori kultúra minden eredeti vívmányát. Téves a reneszánsz fogalmának kiterjesztése az európai kelet olyan jelenségeire, melyek a reneszánsz távoli, vagy közeli előzményeinek tekinthetők, de amelyek más gazdasági alapok és osztályviszonyok tükröződései /22/. Leonyid Batkin, a kiváló reneszánsz- és humanizmus-szakértő is tiltakozik a reneszánsznak térben és időben történő szétszórása ellen. Sőt továbbmenve, ő a "humanizmus" szóval is csak egy konkrét XIV-XVI. századi nyugat-európai szellemi mozgalmat nevez, melynek szülőföldje és központja Itália, elsősorban pedig Firenze volt /23/.

A XIV-XV. századi Oroszország új emberképének jellegzetességei tehát, mint ahogy e munka szerzője már 1974-ben is leírta, /24/ mégha a reneszánszra emlékeztetnek is, nem lépnek ki a középkor kereteiből, és így nem nevezhetők prereneszánsznak. Az emberhez való új viszonyulás specifikus vívmánya annak az orosz középkornak, mely képes volt a megújulásra, de máshogy, mint

Nyugat-Európa. Ott, Huizinga szavaival a "középkor alkonyáról" beszélhetünk, valóban egy világi, individuális, objektiven kifelé forduló emberkép, az új kor csíráival. A középkorban viszont "a tudatnak mind a két része - a világ felé való és magának az embernek belseje felé irányuló része - mintegy közös fátyol alatt nyugodott", írja Burckhardt. "Az ember azonban csak mint faj, nép, párt, testület, család, vagy az egyetemesnek valamely más alakjában ismer magára" /25/. Hasonlóképpen Oroszországban a megújulás, az új emberkép a vallásban feloldódó közösségi úton jön létre, mely szubjektív, önszemlélődésre ösztönző /26/. A XIV-XV. század és új emberképe tehát a középkori feudális kultúrán **belül** jelentette az orosz kultúrának az emberfelfogásban is megmutatkozó fénykorát.

3. AZ ÚJ EMBERKÉP ÁBRÁZOLÁSA

3.1. A második délszláv hatás szerepe

A különálló észak-keleti politikai formációk egyesülési folyamatával párhuzamosan ugyanolyan koncentráció megy végbe a fokozatosan összorosz irodalommá egyesülő területi irodalmakban. Szükségszerűvé vált a régi orosz kulturális örökség, a nemzeti függetlenség állami tradícióinak megőrzése. Nem szakítva meg a kapcsolatot a múlt művészi tradícióival - a Kijevi Rusz örökségéhez visszamenő vlagyimir-szuzdáli kultúrán keresztül - a XIV. század végének és a XV. század első felének irodalma új stílust keres a kialakulóban levő egyeduralom ideológiájának kiformálására /1/.

Az orosz irodalomban a XIV. század végétől világosan megmutatkozó fellendüléshez jelentős mértékben hozzájárult a délszláv államokkal és Bizánccal fennálló kulturális kapcsolat /2/. Az új stílus keresése kapcsán megélénkül a délszláv irodalmak hatása, Bulgária és Szerbia nemzeti ujjászületése korának ünnepélyesen díszített formájával.

Az a szellemi mozgalom, melyet a délszláv államokban a nemzeti felemelkedés hozott létre a XIII. századtól, Szerbiában és Bulgáriában messze túllépett a tisztán vallási szféra határain. Az egyházi szertartás kérdéseihez való kritikai viszonyulás, a megelőző írások kritikai értékelése, a hősök pszichológiája iránti érdeklődés, a szerző személyiségének és társadalmi-filozófiai meggyőződésének megjelenése a XIV. századi délszláv reneszánsz eredménye volt, mely a görög orientáció jegyében ment végbe. A görög tradíciók felújítása a

délszláv országokban mindenben megnyilvánult, kezdve a helyesírással és az új görög fordításokkal, egészen Platon idealista filozófiájának utórezgéséig a hészükhasztáknál.

Az egymással szoros kulturális kapcsolatot fenntartó Bulgáriában és Szerbiában sajátos és egyedülálló irodalmi irányzat alakul ki /3/. Igyekeznek pótolni mindazt a régit, amely úgy tűnik, már nem elégíti ki az új követeléseket. Kialakul a dagályos, cikornyás "dícséretek", (panegírikoszok) műfaja, melyek elsődlegesen a honfitársak győzelmeit oltalmazó szláv szentekhez íródnak.

Az új irodalmi irányzat létrehozta a két elkövetkező évszázad irodalmi alkotásainak tartalmát és formáját meghatározó irodalmi ízlést, mely a hészükhaszták filozófiájára, sajátos grammatikai és stilisztikai munkákra, s ezzel egy bonyolult írott irodalmi nyelv kidolgozására támaszkodott. A XIV. század végének és a XV. század elejének délszláv írásbelisége átadta a szomszédos azonos hitű országoknak az írásbeliség reformjának elveit, melyet a XIV. század utolsó negyedében Teodoszij igumen és Evtimij trnovói pátriárka vezetett be, és betetőzője a XV. század elő negyedében a bolgár Konsztantin Filoszof, más néven Koszteneci Konsztantin.

Ezeket az új elveket, melyek ki tudták fejezni a témák ünnepélyességét és pompáját, koruk emelkedett érzelmességét és emberközpontúságát, a XIV. század végén átvitték az orosz írásbeliségre. Ezzel a ténnyel kapcsolatos az úgynevezett második délszláv hatás Oroszországban. Az első délszláv hatás ahhoz a korhoz kapcsolódik, amikor a kereszténységgel együtt először érkezett Oroszországba az egyházi-szláv írásbeliség és a bizánci kultúra.

A délszláv hatás viszont Oroszországban szorosan összefonódik egy bizánci hatással, mely közvetlenül, és a délszlávokon keresztül közvetve is érvényesül. A bizánci hatás legnyilvánvalóbban az irodalmi alkotások tartalmában, a hősábrázolás elveiben érződik, de látható az ábrázolás módjában, formájában is. Így a délszláv hatás fogalma alatt mindig egy bizánci hatást is értünk.

Már a XIV. század közepe táján Konstantinápolyban Szolunikiben, Athoszban a Szent Hegyen könyvek másolásával és fordításokkal foglalkozó oroszok egész kolóniája élt a kolostorokban. A XIV. század második felében az orosz földek megújították a Konstantinápollyal és Athosszal folytatott tényleges kapcsolataikat az írásbeli kultúra területén. Az orosz irodalomban jelentkező délszláv és bizánci hatást az orosz emberek Bizánc és a görög fordításos irodalom iránti különös érdeklődése kísérte. Az orosz zarándokok, a kolóniák szerzetesei, valamint a törökök balkáni előrenyomulása miatt Oroszországba utazó délszláv emigránsok - köztük Kiprián metropolita (feltehetőleg bolgár), Grigorij Camblak (bolgár), Pahomij Logofet (szerb), - a megreformált írásbeliséggel együtt átvitték Oroszországba az orosz földek nemzeti államá alakulásának pillanatában az analóg történelmi folyamatot már átélt délszlávok irodalmát.

Az orosz irodalom a feudális állam belső szükségletein alakult ki. Kapcsolata a bizánci és délszláv irodalommal korántsem csak passzív átvétel. Nem passzívan kapott, hanem aktívan merített belőle, elsősorban azt, amely szükséges volt a saját - elsősorban osztályjellegű - irodalmának létrehozásához /4/. A szükséglet hozta létre azt a talajt, melyen megjelenhettek a hatások és az egyes kölcsönzések. A válogatás nem Bizáncban és a délszláv országokban történt, hanem Oroszországban, és nem a bizánci és délszláv irodalom összetétele határoz-

ta meg, hanem Oroszország szükségletei. Nem egyes műveket vettek át, hanem a kultúrát, a rá jellemző vallási, egyházszervezeti, esztétikai, filozófiai és jogi elképzelésekkel együtt /5/. Nemcsak a kolóniák orosz szerzetesei, a zarándokok és az emigránsok terjesztették, hanem a helyi mesterek is.

A bizánci kolostorokban élő orosz, délszláv és görög szerzetesek azonban nemcsak a bizánci irodalmat fordították, hanem kicserélték egymás között saját irodalmi alkotásaikat is. Így egyfajta közös filozófiai, nyelvészeti és stilisztikai eszme- és követelményrendszer alkult ki, mely nemzeti talajra kerülve sajátos felfogásban érvényesült /6/. Ez a sajátos összmunka, melynek központja Athosz lett, játszott nagy szerepet a bolgár filológikus reform iskola alapítóinak filozófiai-világnézeti, esztétikai és irodalmi koncepcióinak létrehozásában /6a,2a/. A bizánci és a délszláv irodalom tehát, miközben hatott az óorosz irodalom fejlődésére, maga is nem keveset merített belőle /7/.

Így a keleti szlávok is részt vettek a bizánci és délszláv irodalom létrehozásában és fejlődésében, úgy a birodalom határain belül, mint saját hazájukban, mely a bizánci kulturális kapcsolatok szférájába tartozott. Ezért a "második délszláv hatás" fogalmán, mely széles körben elterjedt a szakirodalomban, nem egyoldalú hatást vagy kölcsönzést, hanem inkább kölcsönhatást kell értenünk. A kultúra világkapcsolatok értelmezésén alapul - írja Tihonravov, s ezen kapcsolatok szélessége a kultúra fejlődésének záloga /8/.

A második délszláv hatás új eszméket, és ezzel az emberábrázolás új felfogását, új irodalmi stílusát és új témáit hozta magával. A továbbiakban arra kívánok rávilágítani, mit rejtenek az új jelenségek, és mennyiben voltak újak Oroszország számára, azaz e hatás-köl-

csönhatás kapcsolatban mennyi volt Oroszország szerepe. Megvizsgálom, hogy az új jelenségek orosz talajra kerülve milyen felfogásban érvényesülnek.

3.1.1. Az emberábrázolás tartalmát és formáját meghatározó új szellemi áramlatok

A XIV-XV. századi orosz gondolkodásban és művészetekben az ember és érzelmeinek középpontba kerülése egyik okként azokra a bizánci szellemi mozgalmakra vezethető vissza, melyeket a második délszláv hatás közvetített Oroszországba.

A XIV-XV. században Bizánc az un. Palaiologosz-reneszánsz korát éli. Az antik mintaképek fokozottabb tanulmányozása és utánzása figyelhető meg. Bár Bizánc mindig birtokában volt az antik kultúra emlékeinek, mégsem volt az antik világ szellemi hagyatéka olyan átformáló, átalkító hatású, mint Nyugaton - írja Moravcsik Gyula. Az ok paradox: Bizánc egyrészt nem állt elég távol az antikoktól, másrészt túlságosan eltávolodott tőlük, életkörülményei túlnőttek azokon. Jól ismerték a görög klasszikusokat, műveiket nem kellett újra fölfedezni, mint Nyugaton, de csak formailag utánzandó mintaképeknek, gazdag ismeretanyag forrásának tekintették. A bizánciak merev orthodox világnézete a pogány antikvitást már csíráiban elfolytotta. A palaiologosz-reneszánsz antik alapokon nyugvó ujjászületés jegyeit mutató korszak volt, de igazi reneszánsz soha /9/. Nézzük meg e kor szellemi áramlatait, melyek mégis az emberfelfogás megváltozását idézték elő.

A bizánci gondolkodást a IX. század óta ellenzék is jellemzi. A XIV. században Bizánc sorozatos politikai sikertelenségei a gondolkodásban is tükröződtek: Új erővel áll szemben egymással a reneszánsz szellem és a

tradícionális egyház szellemisége. Az ország gazdasági és politikai gyengesége ellenére eszmei-kulturális téren erős maradt, mintegy summázva ezer éves kulturális örökségét /10/. A két különböző irányultságú individualista irányzat, a racionalista humanizmus és a szemlélődő hészükhazmus összeütközése Bizánc tradicionális kultúrájának revizióját jelentette. A vita a nominalista-humanista Barlaam Kalabrosz (majd később Akindynosz), és Grégoriosz Palamasz, a hatalom által támogatott hészükhaszták vezére között folyt a természetfeletti jelenségek, azaz a bibliai tábor-hegyi fény, Krisztus megdicsőülésének értelmezéséről, Isten megismerésének lehetségességéről, s mindezek emberi felismeréséről, felfoghatóságáról. Mindez egy óriási ideológiai vita keretei között zajlik, mivel a bizánci humanisták a hellenizmust összekapcsolták a hit összekötő erjével, filozófikus meggyőződésüket áthelyezve vallási területre /11/.

Ugyanakkor a humanista nominalista filozófia, míg ebben az időben Nyugaton a modern idők szekularizációját és a protestáns reformok alapjait készítette elő /12/, Keleten a középkori világnézetnek és társadalmi integrációnak nem a lerombolására és átépítésére, hanem restaurására és megújítására irányult, épp vallási keretei miatt. A palamiták és a hészükhazmus győzelmével pedig Bizánc eldöntötte szellemi sorsát: a középkori struktúrák végleg megcsontosodtak.

Ennek ellenére a palamizmus győzelmét Bizáncban nem értékelhetjük egyértelműen negatívnak. Míg a nyugati humanizmus a specifikusan európai középkor szülötte, mely azt tanította, hogy az ember a teremtés koronája, a palamizmus is ugyanannak (ha nem még kifinomultabb) keresztény középkornak a gyermeke és betetőzése. Dialektikusan kiegészítik egymást, mint két ellentét: mindkettő válasz az új körülmények kihívására. Olyan válasz,

melyet, ha másképpen is, a tudatos választásra képes új személyiség ad meg, hisz mind a humanizmus, mind a palamizmus ösztönözték az embert az állandó mozgásra és fejlődésre /12a/. Közös bennük az is, hogy mindkettő különös jelentőséget tulajdonít a testnek, s ezzel az ember itteni, földi, nem síron túli életének /13/. Kelet és Nyugat a hitviták előtt még sose volt ilyen közel egymáshoz. A két pólus később válik el: a hészükhazmus alkotó személyiségképe szinergizmusban van Istennel és egyarcú, míg a reneszánsz személyiség már önállóan mer tevékenykedni (bár nem szakít Istennel), és a tézis-antitézis többarcú virtuóz játékosa.

A palamizmus szinonímájaként is gyakran használt hészükhazmus az emberi léleknek az élet izgalmaiban való részvételének elutasításán és a sajátos önmegvalósításon alapuló vallási tanítás, mely az Istennel való reális, nemcsak intellektuális individuális kapcsolatot hirdeti. Maga a görög szó ἡσυχία, nyugalmat, szótlanságot, hallgatást, visszavonultságot jelent. Elsődlegesen a keresztény szerzeteseknek azt a szemlélődő remete életformáját fedi, mely Egyiptomban, Palesztinában és Kis-Ázsiában alakult ki a III. század végén és különösen a IV. század elején, s a belső imádság, a "szellemi cselekvés", az Istenhez való fölemelkedés törekvése jellemzi /14/.

A mai irodalomtudományban a terminus az "állandó, folytonos imádság" vagy "Jézus-imádság" /11b/ pszichoszomatikus módszerét jelöli, mely a platoni spiritualizmustól eltérően az emberi élet testi, anyagi oldalához való pozitív viszonyulást feltételezi, és a XIII-XIV. századi bizánci szerzetesek körében jól ismert volt. Barlaam Kalabrosz messzalianusoknak nevezte őket. A folytonos imán keresztül elért abszolút lelki elcsöndesedés útján igyekeztek eljutni a lehetséges istenismeret csúcsára, az isteni és nem teremtett fény látásá-

hoz. Athoszban Grégoriosz Szinaitész egyike volt e régen kialakult gyakorlat fölújítóinak. Harmadszorra a hészükhazmus, mint a palamizmus szinonímája azon vallási fogalmak összességét és rendszerét jelöli, melyet Grégoriosz Palamasz dolgozott ki Barlaam Kalabrosszal, Akyndinoszszal és más ellenfeleivel folytatott vallási polémiájában /14a/.

A hészükhaszták műveiben a léleknek az Istenséghez való felemelkedésének bonyolult szisztémája fejlődik ki, az önmegfigyelésről szóló tanítás, az erkölcsi jobbulás céljával. Magába mélyedve, az embernek le kell győznie szenvedélyeit, s el kell szakadnia minden földi dologtól. A hészükhazmus nagy érdeklődést tanúsított az ember belső élete és emocionális szférái iránt.

A hészükhaszták bizánci mozgalmának feje, Grégoriosz Palamasz is nagy figyelmet szentel az embernek, a világegyetem központjába helyezi. Antropológiájában az embert a teremtés képessége emeli ki a világegyetemből, ezért teremtett minden lénynél inkább a Szent-Háromság képére. Az emberi személyiség lényege ugyanúgy felfoghatatlan, kifejezhetetlen, mint maga az Isteni lényeg. A személyiség lényege egyedi, megismételhetetlen, abszolút érték. Önmagából kilépni az ember az alkotásban képes, mely csak Isten segítségével történhet. A személyiség megformálásában nagy fontosságot tulajdonít a külső érzékelésnek. Szerinte a külső dolgok a tudatformák vetületei, és a testből erednek. Az érzelmek rossz alkalmazása ellen kell harcolni, s nem a test és az érzelmek ellen /11c/. Ezzel pszichológiai elmélete rendkívül haladó volt az adott korban. Fontosnak tartja a belső érzések szerepét a személyiség kialakulásában, bár még az érzések sokszor mintha külön életet élnének, önfejlődésre is képesek. Különálló pszichikai állapotokat vizsgál, nem a pszichikumot, mint egészet. Az emberi érzelmeket magától az embertől függetlenül tanulmányozza.

Ez egy fajta "pszichológia nélküli pszichológizmus", különálló pszichikai állapotok tanulmányozása, mely a XIV. század több kulturális jelenségének volt sajátossága. Bár az emberi pszichikumot nem mint egészet vizsgálták, a mai értelemben vett jellem fogalma még nem ismert, előrelépést jelentett az ember felfogásában és ábrázolásában.

A hészükhazmus azonban nemcsak új eszméket hozott létre, hanem újrateremtette és hangsúlyozta a régieket, új struktúrába helyezve őket. Platon és az ókeresztény író-aszkéták tanítására támaszkodott.

A görögökben mindig is megvolt a világ megértésének vágya: érzékeléssel megismerni, értelemmel érzékelni. A megértett világot nem megkonstruálni akarják értelmükben, hanem a világról alkotott minden gondolatot érzékelni, minden érzelmet átgondolni, mégpedig nem külön-külön, hanem egyszerre. A görög és bizánci gondolkodás sajátossága az értelem és érzelem európai szembeállításával ellentétben tehát az élő tradíciókban megtalálható egybekapcsolt "érzelem-értelem". Azt vallották, hogy az értelem a szívből meríti erejét. Így a görög-bizánci filozófia sokkal több gyakorlati, az ember számára valóban jelentős vonással rendelkezik, mint az újabb korok európai filozófiájának idealista áramlatai. Nézeteiknek személyes, gyakorlati (bár belső, a "szívben" történő) ellenőrzésére és realizálására való törekvés a teljes, nem széttagolt élet akarásáról tanúskodik, ahol a filozófia elválaszthatatlanul kapcsolatban van az ember magatartásával, tevékenységének gyakorlati területeivel /10a/. A szív és az értelem e szerves egysége magában az orthodox lelkiségben gyökerezik.

Így míg az első délszláv hatás fő eredménye Oroszországban a középkori írásos kultúra és a kereszténység átvétele volt, a második hatás fő tárgya az egyes ember tudati és lelki élete, mely a hészükhazmus tanaiban jelentkezett.

Meg kell jegyeznünk azonban, hogy ez a misztikus vallási-filozófiai áramlat korántsem volt egységes. A bizánci vallástudósok megegyeztek az egyház alapvető dogmáinak értelmezésében, de különböztek az ember és az Istenség viszonyának problémakörében, az emberi természet felfogásában /15/. Mint már az előző fejezetben említettem, a hészükhaszták tanait Oroszországban a palamiták által eretnekséggel vádolt Grégoriosz Szinaitész közvetítette. Nála a hészükhazmusnak az emberi érzelmek különböző fajtáiról szóló tanítása, árnyalt önelemzése, kiegészül a szabad akarat aktívabb szerepével. Az ember az isteni malasztot csak a szabad akaratából végzett, állandó, tudatos, a jóra törekvő munkával nyerheti el, s így tökéletesítheti jellemét, megváltoztathatja tulajdonságait. Szinaitész szakadatlan aktív és hasznos tevékenységet követel az embertől, mind testi, mind lelki téren /15a/.

A hészükhazmus misztikus tanítása a szemlélődésről, az emberi tökéletesedésről, az Istennel való kapcsolatról azonban nem volt teljesen ismeretlen Oroszországban. Az első erről szóló elbeszélés 1074 körül került be Nyesztor évkönyvébe. Az orosz emlékek viszont a hészükhazmus (iszihazm) terminus helyett a "hallgatagok", "szemlélődők" kifejezést használják, utalva a mozgalom lényegére. Athoszban pedig már a XI. század elején létezett orosz kolostor.

A legkorábbi irodalmi emlék, melyben sajátos felfogással jelentkezik a hészükhazmus miszticizmusa, "Vaszilij Kalika novgorodi érsek levele a tveri püspöknek, Fedor Dobrijnek". A levél egyházi polemikus mű az erősödő tveri vallási kriticizmus ellen, melyben a korabeli bizánci, társadalmi-politikai érdekekkel áthatott ideológiai harcok tükröződnek.

Kalika levele a bizánci polémiák visszhangja, ugyancsak politikai érdekekkel, az önállóságra törekvő Novgorod, és a Moszkvát támogató Tver ellentétével áthatva /16/.

A címzett, Fedor Dobrij nézetei, - melyekről csak Kalika utalásai, idézései alapján ítélhetünk, - eretnek, racionalista irányultságúak, s Barlaam nézeteihez hasonlíthatóak, aki a logika törvényeire alapozó emberi észre hivatkozva utasítja el a csodák lehetőségét. A levél utalásai arra engednek következtetni, hogy Dobrij szerint az Éden, azaz "Isten országa", amit a fény jelképez, elképzelt, és magában az emberben van, a szabadgondolkodók tanaihoz hasonlóan. Ezzel nemcsak középkori vallással, hanem az embert engedelmesnek, személytelennek, általánosnak, a szociumnak alárendeltnek tartó középkori emberfelfogással is szakít.

Kalika tagadja a szellemi Éden létét. A "földi Éden", az ideális világ elmúlhatatlanságát védi, amely az "éginek" földi létezése. Szerinte Isten felfoghatatlan marad az ember számára, de az isteni jelenlétet, az érzékekfölötti kezdetet, (a csodákat), az ember felismeri tevékenységének érzéki, materiálisan felfogható tanúságai által. Bár eszméi emlékeztetnek Palamaszra, a vitatkozók nézetei bonyolultabbak annál, hogy teljes párhuzamot vonjunk, és reakciós ortodox misztikusnak tartsuk Kalikát. Bár elveti az újat, Kalika különbözik a középkoritól is. Világnézete és emberképe az ortodox pravoszláv vallás elemeinek és a népi képzetekhez közeli világfelfogásnak eklektikus összekapcsolódása. Programot ad a földi kérdések megoldására, célja a harmonikus emberi együttélés, a "földi Éden", az elképzelt jobb világ elérése az ember számára, de a Földön.

A hészükhazmus e speciálisan orosz programjának továbbvivője a XV. század végén Nyil Szorszkij. Nem sza-

kít a tradíciókkal, de átlépve a középkori dualisztikus elképzeléseket, új, a középkoritól különböző emberképet, és ezzel új társadalmi modellt alkot /17/.

A hészükhazmus nem tudott volna hatni az orosz földre, az orosz kultúrára, ha ehhez nem lett volna megfelelő föltétel és igény magán az orosz talajon. Csak terjedése kezdetén volt puszta filozófiai elmélet. Később előtérbe kerül praktikus jellege, s aktív szerepet vállalt az egységes pravoszláv orosz állam létrehozásában, támogatva azt a tatárok ellen folytatott harcban. Még az orosz földek egyesítése előtt, válaszul az önmagát lejáratott papság visszaéléseire, megteremtette az ország vallási összefogását is. A központi állam által igényelt új emberi ideál filozófiai megalapozását adta. Így az orosz nemzeti igényeknek megfelelően hamarosan orosz formákat ölt, s a nemzeti kulturális tradíciókkal gazdagodva hasonul a helyi feltételekhez. Míg Bizáncban a hészükhazmus politikai törekvései az udvar nyugati tendenciáival szemben negatívnak mondhatók, Oroszországban a központi államért folytatott tevékenysége haladó és pozitív. Oroszországban a XIV. század közepén a hészükhazmus alatt már nemcsak misztikus, hanem politikai elméletet és gyakorlatot értünk /10b/, mely egyik tényezője a korra jellemző, aktív tevékenységet folytató, kiemelkedő tulajdonságokkal rendelkező új emberkép kialakulásának.

3.1.2. Az emberábrázolás új stílusa, az "ékes szófűzés"

A második délszláv hatás a hészükhaszták filozófiájával nemcsak a kor emberfelfogásának elveit befolyásolta, hanem az irodalmi alkotások formáját, az emberábrázolás stílusát is. A kialakulóban lévő központi hatalom új stílust keres ideológiájának kifejezésére, mivel nélkülözi a teoretikus megalapozást. A hivatalos egyház a

hatalom védelmezője, mivel lelkileg is egyesíti az orosz népet. Így a központi hatalom nemcsak az orosz államiság megszilárdításában, hanem az ezért munkálkodó új emberideál ábrázolásának elveiben is a politikai színtérre lépett hészükhaszták filozófiájában lel támaszra.

A XIV-XV. századi orosz irodalom alkotásainak tartalmát és formáját, azaz célját és stílusát meghatározó új irodalmi ízlés, az "ékes szófűzés" (pletyenyije szlovesz) alapját tehát a neoplatonikus eszméket föltámasztó hészükhaszták teológiai nézetei adták, akik a szóban látták az általa jelölt jelenség lényegét. Így a szóban rejlő alkotó erővel az orosz keresztény egység szolgálatában látják az irodalmi alkotások feladatát, az ábrázolt hősök célját.

Az új irodalmi stílus a misztikus-aszketikus filozófia hatására Athoszban és Konstantinápolyban született, ahol a hészükhaszta szláv tudósok együttes munkájának eredményeként létrejöttek azok a közös filozófiai és stilisztikai elvek, melyekre később Evtimij trnovói irodalmi iskoláját alapozta. A XIV. század első felének végétől a másik központ Parorija, Grégoriosz Szinaitész kolostora, ahol szerb, bolgár és görög szerzetesek dolgoztak. A névtelen szerzőkön túl Athoszban az "ékes szófűzés" első mestereiként meg kell említenünk a szerb Sziluánt, Joann Szinajec pópát, Mark püspököt, az athoszi kolostor jeles apátját szent Pantelejmont és Iszaijt /18/. Az első bolgár panegirikoszok Iván Rilszkijhez és Ilarion Meglenszkihez íródtak. Az "ékes szófűzés" korai szerb mesterei Domentian, valamint tanítványai, Danilo archimandrita és Feodoszij, akik a XIII. század második és a XIV. század első felében alkottak. Athoszban tartózkodva megismerhették a keleti szláv irodalom jeles alkotásait is. Domentian, átdolgozva "Szent

Szimeon legendáját", összekapcsolta saját első művével, "Szent Szavva életének legendájá"-val. Ennek során egész részeket kölcsönzött Ilarion kijevi metropolita "Elmélkedés a törvényről és a malasztról" című művéből, átvette ékesszólásának stilisztikai fogásait, ezzel a hagiografikus műfaj eszközeit a végsőkig fejlesztve /18a/.

Helytelen tehát az a vélemény, hogy az "ékes szófűzés" egyedül Bulgáriában alakult ki Evtimij korában, és kizárólag a hészükhazmus tanításán alapul /18b/. Evtimij a korábban kialakult új művészi stílus ismeretében kezdi el nyelvtani és stilisztikai munkálatait. A létező istentiszteleti szövegek újraszerkesztésével irodalmi iskolát alapít a Trnovo melletti Szentháromság kolostorban. A szövegeket összeveti a görög eredetivel, nyelvi, helyesírási egységet követel, meghatározza az írásmódot, létrehozza a legendák és dicséretek irodalmi képeit. Ezzel összegzi, elméletileg alátámasztja és széles körben bevezeti azt a művészi stílust és gyakorlatot, melyet a szakirodalomban általában elfogadottnál körülbelül száz évvel korábban már ismertek a délszláv országokban, s melyet róla nevezett el az irodalomtudomány.

Evtimij elveiről és reformjairól viszont csak közvetve tudunk véleményt alkotni, egyik tanítványának követője, Konsztantin Filoszof "O piszmeneh" című munkája alapján. Mivel a reformról nem maradt fenn korabeli elméleti írás, eszméire vonatkozóan találgatásokra vagyunk utalva /19/.

Az új stílus lényegének megvilágításához mégis fontos az Evtimij féle írásbeli reformok filozófiai elveinek feltárása. Konsztantin Filoszof munkája alapján a reformok elveiben legelőször is az a fanatizmusig kiélezett figyelem kelti föl érdeklődésünket, melyet a nyelv

és az írás minden külső, formális jelenségének jelentésére fordítanak. A megismerés: a világnak a nyelv eszközeivel való kifejezése. Következésképpen a szó és a lényeg elválaszthatatlan. Evtimij és tanítványai abból a feltételezésből indulnak ki, hogy minden betűnek és szónak megvan a maga jelentése, és képes megváltoztatni a beszéd értelmét. Mindegyiküknek individuális szerepet tulajdonítanak. A nyelvek sajátos antropomorf viszonyait állítják föl. De nemcsak a nyelveket hasonlítják az emberhez, hanem a betűket is. A szó és a lényeg megegyezéséből kiindulva a szó külső formájának is abszolút pontosságát követelik. Szerintük a legkisebb pontatlanság is eretnekséget szülhet.

Mindezek az alapelvek kapcsolatosak a hészükhasztáknak tanításával is a szóról, a hallgatásról és Isten nevéről. A hészükhasztáknak a szóban látták az általa jelölt jelenség lényegét, Isten nevében pedig magát az Istent. Ezért a szó ugyanúgy szent, mint maga a jelenség. Mindennek neoplatonikus gyökerei vannak, mely szerint a név a lényeg energiája, s ez azonosítja a dolgot és a fogalmat. A "kimondhatatlan hallgatás" - a szó dialektikájának kiinduló forrása /19a/. Ez az eredője a hészükhasztáknak "szótlanságának", ezért hittek a szó titokzatos alkotó erejében. Mivel a szót kifinomultan érzékelték, fontosnak érezték a jelenség és a lényeg lehető legpontosabb kifejezését. Ezt a tanítást a nyelvről Evtimij és tanítványai az egész írásbeliségre kiterjesztették.

Evtimij különös figyelmet szentel az orosz nyelvnek is. Konsztantin Filoszof utalása szerint az orosz nyelv "a legkifinomultabb és a legcsodálatosabb", melynek köszönhetően "a régi jó tudós férfiak", a régi könyvek fordítói az irodalmi nyelv alapjának választották az orosz nyelvet, melybe később kiegészítések kerültek a bolgár, szerb, szlovén, horvát és cseh nyelvből. En-

nek alapján feltételezhető az orosz nyelv sajátos szerepe Evtimij rendszerében /2b/.

A XIV. században Oroszországban elterjedt expresszív-emocionális délszláv stílus, az "ékes szófűzés", ugyanarra a szóhoz való lehető legfigyelmesebb viszonyulásra alapult, amely az Evtimij féle reformok alapjául is szolgált. Arra törekedtek, hogy a szóbeli kifejezés ugyanazt a hatást, érzést váltsa ki, mint maga a jelenség. Innen a szándék, hogy az írott műből sajátos ikont, hódolatra méltó alkotást hozzanak létre, és az irodalmi művet imádság szövegévé alakítsák.

Az ékes szófűzés azonban nem volt teljesen új az orosz irodalomban, hisz stilisztikai fogásai visszavezethetőek Ilarion és Kirill Turovszkij egyházi ékesszólásához. A bizánci kolóniákban fordító orosz szerzetesek közvetítésével műveik mintául szolgálhattak a legendák és dicséretek új stílusának kialakításában, melynek filozófiai megalapozását a hészükhaszták tanaiban látták.

Evtimij pátriárka reformjai azonban nem kaptak teljes elismerést sem Oroszországban, sem Szerbiában, sőt Bulgáriában sem. A második délszláv hatás Oroszországban főként csak Moszkvában terjedt el, de tartotta magát a régi félunciális írásmód is. Terjesztésében személyes szerepe volt Kipriánnak, Evtimij barátjának, aki az orosz metropolita trónjára kerülve az új helyesírás és irodalmi stílus bevezetésének kezdeményezője volt az orosz írásbeliségben. A második délszláv hatás pozitív és negatív vonásaival többek között Szobolevszkij és Jefimov foglalkozik részletesebben /20,21/.

Az ékes szófűzés stílusa csak a kor "emelkedett", egyházi irodalmában tükröződött, nem uralkodott el az egész korabeli irodalomban. Párhuzamosan létezett egy "középstílus" az évkönyvekben, történelmi elbeszélések-

ben, útleírásokban és más, a hivatali írásbeliséghez közeli műfajokban, valamint tovább élt az ún. "alsóbb" stílus, a mindennapi beszéd, a köznyelv.

Ha megvizsgáljuk az "ékes szófűzés" (pletyenyije szlovesz) elnevezést, görög paraleljének (πλεκειν λογον) jelentése: fonni, kötni. Ez átvitt értelemben a görög retorikában meghatározott stilisztikai fogások segítségével összeállított beszédet jelent. Gyökerei a Bibliáig vezethetők vissza: "Nem tudjátok-é, hogy akik versenypályán futnak, mindnyájan futnak ugyan, de egy veszi el a jutalmat? Úgy fussatok, hogy elvegyétek. Mindaz pedig aki pályafutásban tusakodik, mindenben magatürtető. Azok ugyan azért, hogy romlandó koszorút nyerjenek, mi pedig romolhatatlant." (Pál 1. levele a Korinthusbeliekhez IX. 24, 25.)

Ugyanez a metaforika megtalálható a hagiográfiában és a görög keresztény írásbeliségben, ahol az aszkéták lelkitusájának leírása az antik sportversenyek terminológiájával történik /22/. A keresztények vágyódnak a mártíromság koszorúja iránt. A hagiográfus viszont nem kézzelfogható, hanem szellemi, "romolhatatlan" koszorút, azaz dicsérő szót köt, fon, sző hősének.

Maguk a hagiografikus szerzők is törekednek írásmódjuk meghatározására. A XIII-XIV. század fordulója körül a szerb Domentián tanítványa, Feodoszij, görögből idézi Szimeon és Szavva dicséretében a következőket: "Dicséretekkel a dicsőség koszorúját kötöm nektek". Ugyancsak erre utal "Szavva legendájában": "Istvánnak dicséretekből koszorút fonni nem lehetséges" /18c/. Később Kallisztosz, Athosz hegyi szerzetes, majd konstantinápolyi pátriárka is írásmódjának ezt a célját fogalmazza meg Grégoriosz Szinaitészről írt legendájában: "A jó férfiak méltatásának kívánsága s dicsérő szavakkal

és dicséretekkel koszorút fonni fölöttük - hasznos dolog" /22a/. Az új stílus legnagyobb orosz képviselője, Jepifanyij Premudrij számára is a "pletyenyije szlovesz" az ábrázolás legfőbb stilisztikai eszköze, melyet többször hangsúlyoz Permi Szent Istvánról írt legendájában: "Szavakból dicséretet gyűjtöttem, nyertem és fontam". "Hogyan dicsérjelek, hogyan tiszteljelek, hogyan kényeztesselek, hogyan fogalmazzam meg és fonjam meg dicsőséged koszorúját?" "Szavakat szőve és szavakat alkotva és szavakkal vélve tisztelni...". "Szeretete vonz engem a dicséretre és az ékes szófűzésre" /23/.

Az "ékes szófűzés" egy sajátos ornamentika, mely az azonos tövű és az egybehangzó szavak és jelentések, a szinonímika és a beszéd szónokiasságának, ritmikusságának, a bonyolult szintaxis, az egynemű hasonlatok s jelzők túlsúlyának kapcsolatát jelenti /24/. A szavak keresése, a jelzők, szinonímák halmozása a szó és a lényeg, a szentírás és az isteni kegyelem azonosságának ugyanabból az elképzeléséből indul ki, mely az Evtimij féle reformok alapjául szolgált. Innen adódnak a szerzők állandó törekvései a kifejezőerőnek, az expresszivitásnak, az ábrázoltak lényegének egyenértékű szóbeli tolmácsolásának kendőzetlen kétségekkel teli kutatására.

Az ékes szófűzés tehát az ábrázolás legfőbb stilisztikai eszköze. Ugyanakkor nem pusztán stilisztikai modor, hanem kommunikatív célt is kifejez: dicsérő szót írni a hősről.

Az ékes szófűzés szónoki stilisztikai fogása az amplifikáció (lat. kiterjesztés, kiszélesítés), mely az ellentétek, a szinonímák, az ismétlések, a metaforikus jelzők és hasonlatok meghatározott rendszer szerinti sűrítésében, halmozásában jelenik meg, a szövegnek a hallgatóra és az olvasóra gyakorolt hatásának fokozásá-

ra. Konovalova az amplifikáció több fajtáját különíti el /25/: hozzácsatolás vagy egymásmellérendelés, jelzők fűzése, hasonlatok, metaforák halmozása, a ritmikus amplifikáción belül az anaforikus kezdet, az egytövű szavak, hangzási ismétlés, egybecsengő végződések, szimmetrikus szövegelhelyezés, és végül a bibliai amplifikáció, csak a legjellegzetesebbeket kiemelve, s mindezek végtelen variációi és összekapcsolódásai.

E szónoki stílus alapvető irodalmi fogásait a bevándorolt szerb Pahomij Logofet művei illusztrálhatják. Pahomij, mint volt Athosz hegyi szerzetes, a fordításos és eredeti bizánci és délszláv panegirikus alkotásokon nevelkedett. Hagiográfiai műveit és ékesszólásának vonásait legrészletesebben Jablonszkij vizsgálta. Az ő példáiból idézem a legjellegzetesebbeket, melyek az új stílus alapvető fogásait szemléltetik /26/.

Az ábrázoltak kiemelése, érdekes vonásainak aláhúzása legkönnyebben a díszítő jelzőkkel történik. Pl.: dicső férfiú, istenszerető lélek, illatozó szeretet, istenes ifjú, hőn óhajtott gyermek, testetemésztő szenvedélyek, rendkívüli tanítvány, legédesebb szülők, munkaszerető lélek stb. Ezek a jelzők többnyire rövidek, egyszerűek. Majd az orosz szerzőknél, különösen Jepifanyijnál látjuk kiterjesztésüket, végtelen lánccá fűzve őket. Ezek az egyszerű jelzők a hősábrázolás legfontosabb eszközei, megválasztásuk sikeressége tanúskodik a szerző művészi találékonyságának és ábrázolóképességének mélységéről.

Néhány jelzőben a szinesztézia alkalmazását látjuk, amikor az egyik tulajdonságot átviszi egy másik érzéki síkra: illatozó szeretet, angyalarcú tekintet. A tautológikus jelzőkben a tőismétlés, az együtthangzás szépségével és nyomatékosító hatásával is kiemeli az ábrázoltakat: "mnogoszvetlij szvetyilnyik".

Gyakori fogás a rövid metaforikus jelzők alkalmazása, melyek egész sorrá vagy mondattá fejleszthetők: "Megitatják a szomjazó lelket lelki itallal"; "A szentek égi lajtorját nyernek, melyen fölemelkednek Jeruzsálem hegyére, s ott hervadhatatlan koszorúval megkoszorúztatnak". Gyakran az egész szöveget teljes szimbolikává formálja: "Az imádság sarlójával a szenvedélyek töviseit kivágják a lélekből".

A kifejtett (feltárt) metafora hasonlattá alakul, mely gyakori fogás az ismeretlen, lelki, vagy nem látható dolgok és tulajdonságok ábrázolásakor. A hasonlat lehet rövid összevetés fő- és mellékmondat, vagy alany és állítmány formájában, a hasonlóság mibenlétének megjelölése nélkül. Pl.: az aszkéta - bátor harcos; a könnyek - folyó árja; a földi élet - szomorú, keskeny út. Jellemző a kifejtett periódikus hasonlat is, amikor a hasonlóság jegyeit megjelöli: "Szergij Radonyezsszkij csodatevéseivel úgy ragyog, mint egy második nap"; "a szent élete úgy fénylik, mint a nap, mint a kohóban megtisztított arany"; "...virágzik, mint liliom a pusztaságban".

A szent dicsőítésének fontosságát a látható természet tárgyaival történő hasonlítgatással bizonyítja: a szent emléke "a legszebb gyöngynél is szebb, mely hasonlatos a zafírhoz, dicsőbbnél is dicsőbb, mint a virág, mely az örökkévalóságban van".

Hasonlataiban egyházi-bibliai párhuzamokhoz is folyamodik. Szergij születését Keresztelő Szent János születéséhez hasonlítja, a betűvetés elsajátítását Izsák próféta szájának megtisztulásához. A hősöket prófétákkal, apostolokkal, szentekkel méri össze. A hasonlítás tárgyának és képeinek megválasztásában ismét az író találékonysága, s ezáltal ábrázolásának szépsége és finomsága tükröződik.

Az új stílus fontos eszköze az ellentétek különböző fajtáinak alkalmazása. Pahomij egyszerű ellentéttel ábrázolja például Szergij személyiségének nagyszerűségét: "Szergij - a sötétséget bevilágító fáklya". Az összetett ellentét szép példái: "Az Úr szilárdságot ad az állhatatlanoknak és erőt a gyengéknek"; "Mint egy mindennél fényesebb égitest, felragyogott e sötét helyen"; "Én bizony testemmel eltávozom közületek, de lelkemmel elválaszthatatlan leszek tőletek"; "A világi zavargásokból átment a csendes kikötőbe". Gyakran logikai ellentétet alkalmaz: "Nem voltak olyan cselekedeteik, mint a többi embernek, testi nyugalom helyett a nehéz munkát és bajt kiállották, alvás helyett egész éjszakán át az álldogálást és mellüknek verését...". Formális szembeállítással is találkozunk: "Mindenütt dicsőség kelt szárnyra róla, ezek a munkaszerető férfiút áldók, mások pedig az alázatosságban való nagyságát hirdetők, ezek a tanításának édes szavairól beszélők, mások a szigorú önzetlenségét hirdetők". A szembeállítás különböző fajtái is tehát a hősábrázolás elmélyítését szolgálják.

Gyakori fogás a hiporbola, a nagyítás, túlzás irodalmi eszköze. Célja a szent életének feldicsőítése. Pl.: "Angyalhoz hasonló életével a földet és magát a levegőt is örömmel töltötte meg"; "Ahogy a földnek szélessége és a tengernek mélysége, a szentnek csodái is mérhetetlenek".

A tautológikus jelzőkön kívül is sokszor előfordul az egybecsengő azonos tövű szavak és szókapcsolatok használata: átkokkal megátkozza; örömmel örvendeztek és vigalommal vigadoztak; szent jelenést látott megjelenni; felvilágosítja a világot stb. A tautológikus együtthangzást gyakran értelmi együtthangzás, azaz jelentésismétlés váltja föl: "A csodálatos győzelem és ámulatos diadal csodálatba ejti az elméket, megrettenti a gondolatot, a fegyvertelenek a fegyvereseket legyőzték".

Tipikus fogás egyazon szó ismétlése: "forró kenyér és forró imádság". Ritmikus hatást kelt, ha ugyanazon szó több egymásutáni mondat elején is ismétlődik: "Mint tanítójának kiváló tanítványa, mindenkit szeretettel fogadott, mindenkit orvosolt, mindenkit tanított, minden igazságtalanságot távoltartott". Nemcsak egy szót vagy azonos jelentésű szavakat ismétel, hanem azonos jelentésű mondatokat is, egymás mellé rendelve őket, s ezzel erősítve a jelentéseket, aláhúzva a mondanivalót.

Az ékes szófűzés e legalapvetőbb fogásait az orosz mesterek továbbfejlesztették, s végtelen variációban alkalmazták. Virtuóz módon játszva a szavakkal, minél több effektust igyekeztek belőlük előhozni.

A második délszláv hatás stílusa csak a Középkor ún. "emelkedett" irodalmában tükröződött, elsősorban az egyházi irodalomban. Ugyanakkor az ékes szófűzés kifinomultsága, végtelen nyelvi leleményessége mellett jellemzőek rá a sablonos kifejezések, a beszédfordulatok szokványos "etikettje". A középkor költői szókincsének alapjául a szokványos szóbeli asszociációk szolgálnak. Tehát az emelkedett irodalmi stílus egyik lényeges elemét képezik a sablonos irodalmi kifejezések és képek, melyek kapcsolatban vannak az istentisztelet és a szentírás nyelvével. Az igazán individuális írók viszont felülemelkednek a sablonok etikettjén, egyéni találékonyságot igénylő fogások kimeríthetetlen variációit alkalmazzák, s mindig a tartalom gazdagításának, a lényeg aláhúzásának céljával.

A kor stílusának alapját tehát a hészükhaszták teológiai nézetei adták, akik a szóban látták az általa jelölt jelenség lényegét. Az ékes szófűzés mesterei arra törekedtek, hogy a szóbeli kifejezés ugyanolyan pontos hangulatot és érzelmet váltson ki, mint maga a jelen-

ség. Ezért két szinten írtak: a frázis, a gondolat átadása, a látottak leírása szintjén, és a metafrázis, a meghatározott kontextusban feltárulkozó mélyebb mondanivaló, a szó kiegészítő - új jelentésekkel, értelmi asszociációkkal, emóciókkal, a szóval ábrázolt jelenség vagy emberi tulajdonság etikai értékelésének árnyalatával megnövelt - jelentései szintjén /27/. Ennek következménye a szóbőség, a harmóniával való játék, a szavak cifrázása, melyben több kutató, köztük Lihacsov is, épp a tartalom és a lényeg elhomályosítását látta /19f/. Az író épp azt ködösíti el, aminek ábrázolására vállalkozott.

Később Lihacsov, saját véleményét korrigálva, felszabadítja ezt a kifinomult, csodálatra méltóan mesteri, filológikus stílust a sajátos formalizmus és tartalom nélküli dekorativitás vádja alól /28/. A látszat ellenére az "ékes szófűzés" inkább az értelmet helyezi előtérbe, a hősről szóló legendabeli mesélés tartalmát. A kor ábrázolásának belső tartalma tehát nincs a felszínen, csak a középkorban szokásos többszöri elolvasás után értjük meg a mű értelmi és érzelmi szövevényét.

A végtelen felsorolásokkal, ismétlésekkel és hasonlítgatásokkal csak látszólag homályosítja el az ábrázoltakat, de épp az ismétlésekkel egybecsengő jelentések adják azt a kulcsszót, azt a támpontot, mely kiemeli a lényeget, az értelemfelettiséget, legyőzve az általános, mindennapi jelentéseket. Az egybehangzásokkal kiemelkedő kulcsszavak segítségével az ábrázoltak és a hős nagyszerűségét és senkihez sem hasonlítható egyediségét megérti az a hallgató vagy olvasó is, aki nem hatol a mondat pontos értelmének mélyére, nem követi annak szintakszikus felépítését. Az egybehangzás, asszonánc, mondatfölöttiséget hoz létre, kiemelkedik a szavak mélyebb értelme, összefonódnak a jelentések. A sza-

vak nem logikus oldalukkal hatnak, hanem harmóniájukkal, ritmikus ismétlődésükkel, hanghatásukkal. Érzelmi úton hozzák létre az értelemfelettiséget, az eszmei célt: a hős szentségének példáját állítani a jámbor olvasó vagy hallgató elé /28a/. Ez a bizánci filozófia értelmet és érzelmet szervesen összekapcsoló gondolkodásmódjának kivetülése.

3.1.3. Új témák

Mint láthattuk, a második délszláv hatás új eszméket hozott, különösen az emberhez való viszonyulásban, és új irodalmi stílust, az ékes szófűzést, mely az új eszméket ábrázolni képes. Mind az irodalomban, mind a művészetben az új eszmék következményeként a XIV. század végén új témák is megjelennek, mint például az anyaság, a családi élet témája, a pszichológiai átélésekkel kapcsolatos témák s ábrázolásuk, a reális élet elemei, a barátság, a táj leírása.

Az ember és belső élete iránt megnőtt érdeklődés kövekeztében gyakoribbá válik a család, az anyai szeretet témája. Ez különösen szemléletes például Szergij Radonyezsszkij legendájában. A festészetben is gyakrabban ábrázolják Krisztus életének témáit, születését, bemutatását a templomban, s főleg az úgynevezett Istenanya meghatódását fián /19b/. Megnő a gondoskodás is a családról, mint ahogy az aprólékos részletekre is kitérő fejedelmi végrendeletet felhasználó "Ének Dmitrij Ivanovics nagyfejedelem és orosz cár életéről és haláláról" bizonyítja. Ugyanitt láthatjuk a hitvesi szeretet szép bemutatását is.

A pszichológiai indítékok és átélések, a felfokozott emberi érzelmek bonyolult változatossága a XIV. század végétől kezdik betölteni az irodalmi műveket,

különösen a hagiografikus irodalmat. Ábrázolják az ember egyes pszichológiai állapotait, érzelmi reagálását a külső világ eseményeire. Az ember jellemvonásai, belső tulajdonságai és érzelmei, valamint gondolkodásmódja és életfelfogása, életének kulcshelyzeteiben, azaz tetteivel, cselekedeteivel kapcsolatban, döntés, választás előtt mutatkoznak meg leginkább. A XII-XIII. századi irodalomban az ember föloldódott az események kaleidoszkópjában. Az ember a szerzőt csak mint az események résztvevője érdekelte, tetteiket ábrázolták, melyek a leírt személyiség politikai magatartásán alapultak. A XIV. századtól nem a cselekvés, a hőstett, hanem az ehhez való viszony az elsődleges. A cselekvés átváltozik pszichológiai aktussá, csak a hősra gyakorolt hatása lesz a fontos. A szerző viszont még nem a jellem motivált pszichológiai analízisét adja, hanem a hős életének fontos állomásain különböző pszichikai állapotoknak, érzelmi megnyilvánulásoknak mindig a legkiélezettebb ábrázolásáig vitt képét. Ez azonban még nem összegződik pszichológiává. Az emberi individualitás még absztrakt és homályos /19c/.

Az ember belső világa iránti érdeklődés miatt viselkedését nemcsak hősi tettei véghezvitelének pillanatában, hanem a hétköznapi élet helyzeteiben, mindennapi feltételek között is ábrázolják /29/. Célja annak bizonyítása, hogy minden, ami a hőssel megtörtént, valóságos dolog. Az "Ének" Dmitrij Ivanovics nagyfejedelemről részletesen leírja, hogyan szerette hitvesét, mit evett, hogyan öltözködött. Szergij gyermek- és ifjúkorának leírásában számos részlet különösen közel áll a mindennapi élethez. A hétköznapi realisztikus elemek megjelenése korántsem jelenti azonban a vallási világnézet megváltozását. Ez a fajta hitelességre törekvés a késői középkor szellemének jellemzője. A reneszánsz realizmusa

abban áll, hogy az aprólékos realizmust nagylélegzetű egyszerűség váltja föl /30/.

Az ember középpontba kerülésével fontossá válik a barátság érzése és ábrázolása. Jepifanyij Premudrij Kirill Tverszkijhez írott levelében Feofan Grek nagyra értékelt portréját adja, akihez szoros barátság fűzte. Többször hangsúlyozza: "Ez a csodálatos és jeles férfiú szerénységem iránt szeretetet táplált; és én, jelentéktelen és oktalan, nagy bátorságot merítve, gyakran jártam beszélgetni hozzá, mert szerettem vele társalogni ... láttam, hogy szeret engem, és nem vet meg...". A szeretet érzése oly hihetetlen erővel köti össze Pahomij Szerbet Kirill Belozerszkijjel, hogy vaslánchoz hasonlítja. Szergij Radonyezsszkij és Permi Szent István barátsága oly mély, hogy nagy távolságból is megérzik egymás közeledését.

Az érzelmek stilizálása a gyászszertartások terén a leghatásosabb. Szintén a késői középkor vonása, hogy a bánat kifejezését éppúgy eltúlozzák, mint az örömét. A halál körülményeinek ábrázolása eddig is az irodalmi és művészeti alkotások egyik fő témája volt, de most bemutatása összetettebbé válik. A halálból "nemzeti látványosságot csinálnak" /19d/, a történteket pszichológiailag magyarázzák. Hangsúlyozzák a jelenlevők érzelmeit, szenvedését, fájdalmait, az eksztatikus felindulást.

A személyiség jelentőségének növekedésével nemcsak az emberi, hanem az írói individuum is megjelenik. Ez megnyilvánul egyrészt a hivatásos írók feltűnésében (pl. Pahomij Logofet), másrészt az író hősét jellemezve nem titkolja saját érzelmeit sem. Már nem húzódik a háttérbe, szinte a mű egyik szereplőjévé válik. Így a hős ábrázolását végigkíséri a szerző témája. A szokásos szerénykedő-kétkedő formulákon túl sokat beszélnek magukról, sokat írnak a legenda írása közben átélt érzelmeikről, a hőshöz való személyes viszonyulásukról, sőt a

hős életét összekapcsolják saját életrajzuk hasonló eseményeivel (pl. Kiprián). A szerző már nem az ábrázoltakat cellája magányában átgondoló megfigyelőként beszél, hanem mint az ékesszólás mestere a szószékről, nagyszámú hallgatóság előtt /31/.

Új téma a táj, a természet fölfedezése is, mely az emberhez, az ember élményeihez való új viszony egyik jegye. A legtöbb műfajban a természet leírása eddig is előfordult, pl. az Igor énekben megszemélyesítve a természet részt is vesz a cselekményben. De a korábbi művekben mintegy magasból szemlélik a tájat, egységes egészként, a hely individuális vagy nemzeti vonásait alig véve figyelembe. Most emberibb távolságból ábrázolják, s leírását az individualizmus és az érzelmek megnyilvánulása kíséri. Ez a táj már tipikusan orosz, melyről Antonyij Szijszkij életírója így ír: "Az ilyen hely föl tudja ébreszteni az érzéseket" /19e/. Az ember természeti környezetének leírása tehát kapcsolatban van életének, érzelmeinek és gondolkodásmódjának illusztrálásával.

3.2. Absztraháló tendenciák

Mint az eddigiekben láthattuk, a második délszláv hatás írói figyelmének központjában az ember különböző pszichikai megnyilvánulásai álltak, de ezek nem összegződtek pszichológiává. Az emberi individualitás még absztrakt és homályos. Az emberit nem az emberben, csupán tevékenységében, nagy tetteiben jelölik. A szerző emocionális jellemzését adja ennek a tettnek, mely mindig emelkedett, felnagyított, s ezzel együtt absztrakt. A cselekvés, mint konkrét dolog, átváltozik pszichológiai aktussá. Elvont marad, csak a pszichológiai hatása lesz fontos. Ez az absztraháló vonás a középkori emelkedett stílusú egyházi irodalom jellemző tulajdonsága.

Helytelen viszont a középkori művész primitívségével, ügyetlenségével magyarázni azt, hogy még nem fedezik föl, nem különítik el a jellemet, s a személyiséget is és tetteit is az elvont ideál felé közelítik.

A középkori ember magát a világot egységben fogja föl, mely Istenben teljesedik be. G. Misch szerint a középkort nem "organikus", hanem "morfológikus", avagy tipizáló individualitás jellemzi, ahol az egyén csak az általánosban, egy egész embercsoportra, vallási közösségre jellemzően mutatja meg magát, nem pedig az egyén belső életét szervező centrum révén /32/. A társadalmi szerep a feudalizmusban szigorúan megszabott, s teljesen elnyeli az embert. Ezért az ábrázolás az általánosra, örökkévalóra, példaadóra törekszik, s ezzel együtt absztrakt, mely a kor vallási felfogásában gyökerezik. Hisz az ember Isten képére teremtetett (Teremtés 1, 26) és a pravoszláv hagyomány szerint belső tulajdonságaiban is hozzá hasonul.

Így a kor emberábrázolásának legjellegzetesebb, a középkori gondolkodásból fakadó vonása az "absztrakt pszichologizmus". A szerzők leírják az egyes pszichikai állapotokat, ugyanakkor elhanyagolják az egészet, vagyis a jellemet. Az érzelmek, élmények kevéssé kapcsolatosak hordozójukkal, nem kapcsolatosak egymással, nem szerveződnek az irodalmi személyiség lelki életének egységes képévé. Ezért a szerzők nem különböztetik meg az árnyalatokat, nem képesek megragadni az átélések viszonylagosságát. A bűnök és erények általános fogalmak maradnak, nem nyernek egyéni színezetet attól az embertől, akiben lakoznak. Jelenlétük vagy hiányuk határozza meg az adott ember gondolkodásmódját és magatartását /32a/. A hősök ábrázolásában tehát nincsenek negatív, sötét vonások. János apostol szerint is "... a városnak nincs szüksége a napra, sem a holdra, hogy világítsanak

benne; mert az Isten dicsősége megvilágosította azt... akik megtartatnak, annak dicsőségében járnak... éjszaka ugyanis ott nem lesz" (János Jelenések XXI. 23-25.).

Ez a fény "isteni és nem-teremtett", mely nem ad árnyékot. E vallási filozófiának megfelelően nincsenek árnyalatok a hősök jellemzésében. Ábrázolásuk így az abszolúthoz, Isten, azaz Krisztus képéhez közelít, ugyanúgy, mint az ikonfestészetben /33/.

Nincs jellemfejlődés, kész képet kapunk a hősről már a mű elején: ugyanolyan magas ideálokat testesít meg már gyermekkorában is, mint tevékenységét bevégezvén. Minden közbeeső rész csak ezt a tényt bizonyítja, nyomatékosítja. A jellem nem fejlődik, hanem csoda formájában átváltozik. (pl. a pogányok megtérése Permi Szent István legendájában). Nem egyénítenek, nem mélyednek el az életjelenségek sokféleségében, ehelyett kiindulópontjuk az abszolút és a rossz kibékíthetelen ellentéte /32b/. Ez a "pszichológia nélküli pszichologizmus". Ezért változhat át az ember jóból rosszá. Az "átváltozások" - a korabeli irodalom jellemző vonásai. Az egyházi ideológia nézeteinek megfelelően, mely különösen erősen jelentkezik a korszak irodalmában, az ember szabad akarattal rendelkezik. Minden az ember elhatározásától függ. Szabadon választhat a középkor alapvető kategóriái, a jó és a rossz között. Ez az oka az emberek folytonos átváltozásának. Ezért nincs a XIV-XV. századi irodalomban az ember és belső világa iránti érdeklődés ellenére sem jellem, hisz a jellem többé-kevésbé állandó az emberben, alakulhat, de nem lehet puszta emberi elhatározással átváltoztatni.

Az emberi magatartás rituális jellegét tehát az egyén és a csoport viszonya, az egyénnek a társadalomban elfoglalt helye alakította ki. A szentesített normáktól való eltérést, az egyéni vonásokat azért is igyekeztek elnyomni, mert az egyéni vonásokkal összefüggő

cselekvési forma ellentmond a keresztény mintáknak, s a hitre nézve veszélyesnek számított /32/. Az individuumot alárendelték a szociumnak az egyénről alkotott örökkévaló, mintául szolgáló, ideális elképzeléseinek.

A középkornak tehát teljesen kialakult eszméje van a személyiségről, mely felelős Istennek, az individualitást azonban nem ismeri el. Az általánosra, tipikusra, az egyetemes ábrázolásra törekszik. Ez az absztraháló tendencia rendkívül erős az orosz művészetnek mintákat adó Bizáncban, ahol lényegileg a hagyomány felől közelítették meg a valóságot, s kanonizált, idealizált formákba öltöztették /34/.

A kor egyetemes világszemlélete magyarázza az absztraháló tendenciákat, melyet a második délszláv hatás a belső ember iránti érdeklődés miatt egzaltációig fokozódó érzelmességgel, expresszivitással gyarapít, első lépésként a komplex emberfelfogás és ábrázolás felé. A kor emberábrázolása tehát elvont, stilizált, mert követelmény volt, hogy a hős a keresztény magatartás normáinak legmagasabb rendű példája legyen. Ezért ábrázolása is a kor szemléletének megfelelő irodalmi sablonokban történik. Bár az elvontságra való törekvés miatt a jellem egészét nem ragadták meg, az emberi pszichikum iránti fokozott érdeklődés az oka, hogy a személyiség fogalma mégis épp ekkor kezdett kialakulni, hogy majd a XVII. században bontakozzon ki a maga teljességében. Az elbeszélés központi alakja az ember lesz. A szerző művészi feladata, hogy az ember legyen a szerzői ideál hordozója, írja Jeremin. "Az óorosz írónál az ideál magaslatára helyezett ember szükségszerűen sok individuális vonását elvesztette - az élő, valódi ember vonásait. De egyes tulajdonságait elveszítve, másféléket nyert: a tehetséges íróknál a neki tulajdonított pozitív tulajdonságok az emberi magatartás ideális normáivá váltak"

/35/. Ez az absztraktság tehát nem elszemélytelenedést, hanem a kor vallási felfogásában gyökerező erkölcsi ideálok, lelki értékek megtestesülését jelenti, ahol az ideál az ember megmérésének eszköze.

A XIV. század végén és a XV. században az orosz irodalom ábrázolásmódjára is jellemző az absztrahálás. Noha fejlődik a világ megismerése, kiszélesednak a művészi feladatok, a megelőző korok statikus leírásait szélsőséges dinamizmus váltja föl, de a művészet nem lép ki a vallásosság kereteiből, s épp ezért nem törekszik a konkretizálásra. Az absztrahálásra való törekvés, mely főleg az irodalom emelkedett stílusában mutatkozik meg, a középkori világnézet idealizmusát tükrözi.

A szereplők személyiségének, érzelmeinek és pszichológiájának absztraktsága tehát szervesen kapcsolódik az irodalom egész stilisztikájához. Ha konkrét politikai vagy emberi jelenségekről kell beszélni, az író jobban szeret leíráshoz fordulni, a tisztségek nevét görög elnevezéssel megadni. Korok, események, földrajzi helyek megnevezése helyett perifrázist (körülírást) alkalmaz. Kerüli a tulajdonneveket, ha a szereplő epizodikus. A "valamely", "egy bizonyos", "egy" toldalékok kiemelik a jelenséget a konkrét történelmi környezetből. Ez az általánosítás Pál apostol módjára történik: "Ismerek egy embert a Krisztusban, aki..." (2. Levél a Korinthusbeliekhez XII. 2.), ahol a személyes tanúvallomás a a mindenkire kiterjeszthető közlésen szűrődik át /36/.

Az absztrahálást azon törekvések váltják ki, melyek minden időlegesben, mulandóban, a természet jelenségeiben, az emberi életben, a történelmi eseményekben az örökkévalóság, időnkívüliség, szellemiség, isteniség jeleit és szimbólumait vélik látni /37/. A szerzők kikerülik a befejezett meghatározásokat és jellemzéseket.

Keresgélik a szavakat és képeket, nem elégedettek a meglévőkkel. Erőtlenségükről írnak, hogy kifejezzék az örök és elvont igazságokat, feltárják az események vagy az emberi élet múlhatatlan lényegét. Innen a végnélküli ismétlések, az elbeszélés lelassulása. De a szavak és a pontos kifejezés keresése még nem a konkrétság keresése, hanem az elvontság jobb kifejezésére való törekvés.

A szerzők vég nélkül aláhúzzák ezt vagy azt a fogalmat, jelenséget, fölhívják rá a figyelmet. A jelenség kifejezhetetlen mélységeinek és titokzatosságának, a szellemi kezdet anyagi fölötti primátusának benyomását hozzák létre /38/. Az emelkedett stílus képviselői az egyesben, konkrétban, időlegesben az általánost, abszolútot, örököt, az anyagiban az anyagtalant, az élet minden jelenségében a keresztény igazságokat törekednek megtalálni.

A stílusnak ezt az absztraktságát a második délszláv hatás az emfatikusság és expresszivitás igényével gazdagítja. A korábbi statikus ábrázolásmód helyett most mindent felnagyítanak, a jót és a rosszat abszolutizálják, minden a kontrasztokra épül. Minden mozog, minden változik, érzelmekkel átitatott, végletekig kiélezett, expresszív. A cselekmény expresszivitását a szereplő személyek hosszú beszédei húzzák alá. Ezek a beszédek tükrözik az emberek lelkiállapotát, és az eseményekhez való viszonyát. Ugyanakkor nem segítik elő a szereplő beszéltetéssel való jellemzését. A szereplő személyek pszichológiája és beszédmódja egyformán még mindig absztrakt marad. Nem individuálisak, nincs karakterük /39/.

A stílus absztraháló tendenciáinak kapcsolata a felfokozott emocionalitással kimutatható a szinonímák alkalmazásának sajátosságaiban is az emberábrázolás során. A XIV-XV. század emelkedett stílusában a szinoní-

mák egymás mellett állnak, nem összevontak, nem megosztottak, egyenragúak. Nem az árnyalatok keltik föl az olvasó figyelmét, mint a mai irodalomban, vagy a jelentésbeli különbözőség, hanem az a közös általános, mely bennük rejtőzik. A stilisztikai hangsúly azon van, ami szinonímikusan ismétlődik. Ez elvonttá teszi az előadásmódot, de a végsőkig erősíti expresszivitását és emfatikusságát. Az elvont művészi képek és szókapcsolatok ismétlődései, szokatlansága viszont felkelti az olvasó és a hallgató figyelmét, szemléletessé teszi az ábrázoltakat, s ezzel végül is konkretizálja azt /38a/. Ugyanezt a célt szolgálják a rokon értelmű és az azonos tövű szavak vagy szópárok.

Noha az emelkedett stílusra jellemzőek a sablonos kifejezések is, a stílus nyelve elkülönül a köznapi beszédtől, az asszociációk elszakadnak a konkrét léttől és a mindennapi élettől. Az irodalmi nyelvnek másnak kellett lenni, mégpedig emelkedettnek, és az ismert mértékben elvontnak. Az elvontságot erősítik a Szentírásból vett állandó analógiák is, utalva az ábrázoltak állandó, örök értékére.

Az új stilisztikai modor kapcsolatban van az emberhez való új viszonyulással, belső élete értékeinek, egyedi élményeinek, pszichológiájának tudatára ébredésével. De ugyanakkor az ember és ábrázolása elvont marad, örökkévalóként lép fel örök tulajdonságaival. Az emelkedett pszichologizmus és az emberábrázolás absztraktsága tehát elválaszthatatlan egységben van a kor orosz irodalmának a második délszláv hatás alá került egész stilisztikai felépítésével, tartalmával, a kor filozófiai-vallási szellemével. Az emberábrázolásának e módszerét a kor művészi öntudata magyarázza: az emberi individuum még nem világos, általánosan, egy közösségben, a vallásban feloldódva mutatja meg magát.

Az absztrahálásra való törekvés viszont mindig összekapcsolódott a művészi konkretizálással, mely a különböző korokban és műfajokban hol erősebben, hol gyengébben jelentkezett /38b/. Bár az emberábrázolás az elvont ideál felé törekszik, a hősábrázolás alapja a konkrét, reális személyiség. Ez visszahat az absztrakt ideálra, lehetőséget adva a kánonok áthágására. A kor új stílusának legkiemelkedőbb képviselője, Jepifanyij Premudrij áttöri az absztrahálás korlátait. A középkor számára törvényszerű vallási formában is felhalmozódhat az ember ábrázolásának és megismerésének tapasztalata. Az emberábrázolás virágzó új módját az összetettség határáig fejlesztve Jepifanyij felülemelkedett az absztrahálás és pszichologizálás tradicionális sablonjain, s vált individuális íróvá. Ott, ahol az írók eltávolodnak a vallási ideál absztrakságától, a második délszláv hatás eredményeként felfedezhetjük az emberábrázolás mélységét, az individuális lélekelemzés és életszerű valóságábrázolás sokoldalúságát, melyet az ékes szófűzés művészi stílusával jelenítenek meg.

Összefoglalva tehát a második délszláv hatás Oroszországban orosz formát kap, és a nemzeti tradíciókkal egyesülve a kor új művészi arcát hozza létre. Ez megmutatkozik az emberfelfogásnak, ábrázolása módjainak és új helyzeteinek minden művészeti ág számára közös sajátosságaiban, melyek a kor társadalmi fejlődésének különlegességén alapulnak.

Így a racionális világfelfogásban való kételkedés elvezetett az irodalomban az emocionalitásnak, a stílus expresszivitásának, az ábrázolás dinamizmusának fejlődéséhez. Az emberben való hit, az individualizmus fejlődése az absztraháló tendenciák ellenére előidézte a gondolkodásban és a stílusban a szubjektivitás megerősödését. Az irodalom érdeklődni kezd az ember pszichológiá-

ja, belső lelkiállapota és új élethelyzetei iránt. Ábrázolása az ékes szófűzés expresszív-emocionális stílusával történik, melynek fő képviselője az irodalomban Jepifanyij Premudrij, a festészetben Feofán Grek.

Feofan Grek: *Ábel.* Falkép, 1378
(Novgorod. *Szpasz na Iljinye* templom)

4. A KOR LEGJELLEMZŐBB MŰFAJA, A HAGIOGRÁFIA

4.1. Jellemzői

Minden korszakban és irodalmi stílusban bizonyos műfajok jobban tükrözik az adott kor és stílus sajátosságait. A XIV-XV. században az orosz irodalom ilyen tipikus műfaja volt a hagiográfia, mely a régi orosz irodalomban az olvasásra szánt művek közül mindig a legelterjedtebb volt. Jelentése a görög ἅγιος "szent" szóból: szentek életirata. A vizsgált korban ebben a műfajban, a szentek életirataiban jelentkeznek legszembetűnőbben az új emberábrázolás vonásai, a korból következő korlátaival együtt.

A szentek legendáinak címvariációiból, mint például: "zsityije i mucsenyija", "zsityije i tyerpenyije", "zsityije i zsizny i predsztavlenyije", kitűnik, hogy a régi orosz írástudók a "zsityije" - életirat - fogalmán más tartalmat értettek, mint a mai kutató. A régi orosz írástudó számára a "zsityije" szó nagyon gyakran nemcsak az alkotás műfajára utalt, hanem az elbeszélés tárgyára. Csak a későbbiekben, a XIV. századnál nem korábban jelenti a "zsityije" szó az irodalom egy meghatározott műfaját /1/, mely nem biográfia, s nem is a nyugateurópai értelemben vett legenda, bár a továbbiakban ezt a műfajmegjelölést használom.

A régi orosz irodalomban a műfajok rendeltetésük szerint különültek el. Egy műfaj alkotásai mindig valamilyen praktikus célt szolgáltak. Így a vallási műfajok, (legendák, prédikációk, intelmek, himnuszok) az egyházi gyakorlatban egy bizonyos funkciót töltöttek be. Egyszerűen szórakoztató olvasásra, mint időtöltésre szánt mű viszonylag kevés van /1a/. A szentek legendái

a templomi istentiszteletteI, valamint a szerzetesi gyakorlattal kapcsolatosak.

A legendát a templomban a szenttel kapcsolatos istentisztelet alatt olvasták fel, a kánon hatodik énekében, a kondak és az ikosz után. A pravoszláv himnuszköltészet e két fajtájának tartalmi és formai hasonlóságát a legendával nem nehéz észrevenni. A kondak a szent tevékenységének alapvető vonásait mutatja be röviden, dallamra énekelve. Az ikosz a kondak elbeszélése alapján a szent dicséretét énekli meg, minden szakaszt a "radujszja" felkiáltással befejezve. Ezekben a dalokban tehát a legenda irodalmi programja fogalmazódik meg.

Felépítésük szerint ilyenek a legrégibb észak-orosz legendák, melyekben a fő életrajzi részt a szent dicsérete követi, a szokásos "radujszja" felkiáltással. A kéziratok is utalnak e legendák egyházi eredetére és felhasználására: a rövidített formájúak a Prologokba, a hosszabbak a Csetyji-Minnyeibe, azaz a szertartáskönyvbe kerültek, a kánon hatodik éneke után felolvasva. A XIV. század végéig uralkodó, észak-kelet oroszországi, elsődleges gyakorlati-istentiszteleti célt szolgáló legendák típusát Kljucsevszkij prologszerűnek nevezi, kiterjesztve a Prolog számára meghatározott kétrészes formában összeállított művek fogalmát. Így Kljucsevszkij szerint a legrégibb orosz észak-keleti legendák kibővített kondakok és ikoszok /2/.

A hagiográfia különféle célokat egyesített magában, melyek mindegyike a legenda sajátos formáját követelte meg. Mégis Klucsevszkij szerint nincs még egy irodalmi műfaj, melynek formája ily mértékben uralkodott volna a tartalmán /2a/. A legenda fejlődésével a különböző célok mindig formai változásokat hoztak. A kezdeti egyszerű biografikus feljegyzések később méltatlannak bizonyultak a szenthez, ezért átdolgozásra kerültek. A

szent emlékére az istentisztelet részévé válva a legenda meghatározott formai és kiterjedésbeli változásokon ment keresztül. Ezenkívül nemcsak az egyházi, hanem a történelmi követelményeknek is meg kellett felelnie, azoknak a új szempontoknak, melyek alapján értékelték a történelmi jelenségeket. Ezért különösen a XIV. század végétől, a tovább élő régi, szigorúan egyházi prológszerű legendák mellett számtalan, terjedelmében hosszabb, formájában díszítettebb átdolgozás és természetesen új legenda jelent meg. A XVI-XVII. században a retorikus művészi stílust megőrizve előtérbe kerül a tisztán történetírói cél: a tényszerű felvilágosítások fontossága megnő a legenda általános helyeinek rovására. A művek másik része a díszített stílust és a kötelező hagiográfiai fogásokat figyelmen kívül hagyva, közelíti az előadásmódot az élő beszédhez. Ezek a művek már átmenetet jelentenek a legenda és az egyszerű biográfia között /2b/.

A hagiografikus műfaj Bizáncból érkezett Oroszországba a kereszténység felvételével. A X. századra már szigorú kánonok alakulnak ki a műfajban. Ennek megfelelően a hagiográfiában két tendencia jelentkezik: az elsőt a műfaji kánonok szigorú betartása jellemzi, a másodikban más irodalmi műfajok és a szóbeliség hatására a valós élet jelentkezését látjuk, mely ellentmond a műfaji kánonoknak /3/.

A műfaji kánonok közül a legfontosabb a hármas tagozódású tematikus séma betartása. A hármas tagozódás előszóra, főrészre, befejezésre egészen Kszenofontosz, Plutarkosz, Tacitus nevéhez nyúlik vissza.

A szentek legendái a bizánci hagiografikus sablonok szerint tehát általában retorikus bevezetővel kezdődnek, melyben a szerző a szent élete és tettei feldicsőítésének szükségességéről elmélkedik, és e feladat

méltóságához képest túl szerény irodalmi tehetségéről beszél. De irodalmi képességei szegénységének és tehetetlenségének bizonygatása ellenére igazolni próbálja azt a vakmerőséget, hogy íráshoz fogott. Arra hivatkozik, hogy csak hasznos dolgot akar írni, nem műalkotást. "Őszinte keresztényi alázatból, antikot utánzó álszerénységből, kisebbségi érzésből tevődik össze az a negatív írói öntudat, írja Szerb Antal, amely a bevezetések szerénykedési formuláiban a középkoron keresztül egészen a XVIII. századig érvényben marad" /4/.

A tulajdonképpeni elbeszélő rész a szent életével foglalkozik: szüleivel, születési helyével és körülményeivel kezdve, gyermekkorának, ifjúságának, később tevékenységének, tetteinek leírásán keresztül haláláig. Tipikus vonás, hogy a hős gyermekkorában egyáltalán nem kedvelte a játékokat, koraérett volt, szorgalmasan tanult, s felnőttként aszketikus életet élt. Halálának leírása után a szent koporsójánál a földi maradványaihoz imádsággal forduló hívőkkel történt csodák, gyógyulások elbeszélése következik. A legenda rendszerint retorikus dicsérettel fejeződik be a szent tiszteletére /5/.

Tradicionális séma szerint ábrázolják a hősöket is, téren és időn kívül, mint etikai normák etalonját. A sztereotípiák azonban nem jelentik a hősábrázolás egyformaságát. Az ideál csak az ember megmérésének eszköze. A személyiségek, de különösen a főhős pszichológiai jellemzésére legtöbbször gondolataik, elmélkedéseik leírása szolgál. Gyakoriak a monológok, többször lírai siratások formájában, és a dialogizált beszéd. Maga a szerző is a szent további sorsától eltérve különböző patetikusan díszített, a szentírásból vett idézetekkel alátámasztott elmélkedésekbe bocsátkozik. Ezenkívül a hagiografikus emberábrázolásban nagy szerepe van a különböző nyelvi-stilisztikai elemeknek, különösen a XIV-

XV. században a második délszláv hatás következtében. Ugyanakkor néhány legendában a szent sematikusan megrajzolt portréjával is találkozhatunk, főbb tulajdonságainak, jellemvonásainak egyszerű felsorolásával.

Bármely szent legendája kettős jelentésű: egyrészt önmagáért való, hogy megörökítse az adott szent életének fontosabb eseményeit, melynek során bizonyítja az ábrázoltak szent voltát. Másrészt erkölcsi mintául szolgál a többi embernek /1b/, gyakorlati síkra áthelyezve a szent személyisége és tettei iránti csodálatot. A hagiografikus irodalom célja az elvont keresztény tételek gyakorlati alkalmazásának ábrázolása. A szent - azaz ember - olyan képét rajzolja meg, mely megfelel az ideális egyházi hősről alkotott elképzelésnek. A népi epikus ábrázolással szemben a pozitív ideál a hagiografikus irodalomban a keresztény megbékélés, a szenvedések elviselése. Az emberi alakok polarizálódnak: Szembe állítják a hőst és az antihőst, aki a bűnösség és a gonoszság megtestesítője. Szélsőségeket fejeznek ki, mint a romantikában, írja Raab /6/. Különleges hőst ábrázolnak, különleges körülmények között.

Tehát nem minden biográfia lehet legenda, s nem minden életrajzra érdemes személyiség lehet a legenda méltó tárgya. A legenda elválaszthatatlan a szent élet követelményétől. A hős iránti érdeklődés azokban a tipikus vonásokban és erkölcsi sémákban rejlik, melyek a keresztény ideál tartalmát alkotják, s melyek nem valósulnak meg mindenki életében /2c/. Alapja magának Krisztusnak élete, akinek példáját követik a hősök /7/.

A szentek legendáinak stílusát vizsgálva Klucsevszkij rámutat a biografikus elemek sajátos kiválogatására. A szent életéből csak azok a vonások kerülnek előtérbe, melyekhez hozzákapcsolhatók a legendák bármely szentnél alkalmazható kész képletei, betanult kifejezé-

sei. Maga a szent élete elvont jellemzések, biografikus hipotézisek sorozatává alakul, maga a legenda pedig csak a szent életéből vett ünnepélyes pillanatokat ábrázoló állandó, tradícionális szóbeli formulákkal kifejezett különálló epizódok sorozata /2d/. Az általános sémák, szinte kötelező irodalmi képletek megjelenését látjuk a szent korai jámborságának hasonló leírásaiban. Tvorogov összehasonlított példáiból idézek párat /8/.

Feodoszij Pecserszkij legendája (CsoIDR.M., 1899. II., 43. o.): "És mivel testben és lélekben Isten szeretetében nőtt fel, és minden nap Isten házába járt, hallgatván a szent könyveket teljes figyelemmel, még a játszadozó gyermekekhez sem közeledett, más szokásai voltak, visszariadt tőlük... a szent könyvek tanulására ad ta magát... és hamarosan kitanulta az egész grammatikát...". --

Avraamij Szmolenszkij legendája (Rozanov,Sz.P., SzPb., 1912. 3. o.): "...és az ifjút ... a szülei könyveket tanulni adták. De nem csüggedt el, mint más gyerekek, hanem nagy buzgalommal gyorsan megtanulta, a többiekkel nem ment el játszani, hanem a szent templomi énekekhez és olvasmányokhoz vonzódott mindenek előtt...".

Varlaam Hutinszkij legendája (PDPI, XLI. kiad. SzPb., 1881. 4. o.): "Jó vezeklésben neveltetett és idővel a szent könyvek tanulására adták, ő pedig mindenkinél hamarabb kitanulta a szentírást... hiszen kitért mindenféle játék és gyalázat elől, inkább a szentírás olvasására hajlott".

Valamennyi idézetben a hős kerüli a gyermekjátékokat és mindennemű szégyent, különös igyekezettel adja át magát a szentírás tanulmányozásának, buzgón jár templomba. Ugyanezt látjuk a Permi Szent István legendájában is, de itt már a korra jellemzően sokkal részletesebben, életszerűbben, és élesebb szembeállítást alkal-

mazva: "A játszadozó gyerekekhez nem csatlakozott, akik az idejüket üresen múlatják, hiábavalóságokat csinálnak, hasztalan kergetőznek, nem törődött velük, nem állt össze velük; hanem mindenféle gyermeki szokástól, természettől és játéktól elfordult, csak Isten dicséretében gyakorolta magát, és az írás-olvasásban lelte kedvét, és mindenféle könyvek olvasásába mélyedt".

A szent életének e majdnem kötelező tradícionális vonásai ismétlődnek a különböző időben, Oroszország különböző területein és különböző szerzők által alkotott legendákban. A szentek életének közös vonásai (születésük megjövendölése, gyermekkor, neveltetés, küldetés, cselekedetek, harc a gonosszal, halál utáni csodák), mind szimbolikus jelentéssel vannak átitatva. Maga az Evangélium szolgál mintául a szenteknek, akik Tanítójukat követik életükkel /9/. Ezzel a jellegzetes középkori szimbolikával magyarázható a hagiografikus irodalmi közhelyek többsége - írja Lihacsov. A sémák kialakulása az emberi élet eseményeinek tulajdonított szimbolikus jelentések hatása alatt megy végbe. Az írók kerülik az individuálist, az általánost keresik, s ezt szimbolikusan fejezik ki. Tehát a "hagiográfia célja az örök igazságok, szimbolikus viszonylatok felfedezése, melyet gyakran mi csak irodalmi sablonként értékelünk" /1b/.

A legendákban viszont nemcsak tartalmi megegyezéseket látunk a hasonló szituációk ábrázolásakor, hanem közös szóbeli sablonokat, rögződött szókapcsolatokat /8a/. Például: a szent könyveket kitanulta, a szentírás olvasása; a szeretet, mint a tűz, megperzseli; soha el nem múló kegyelem; jámbor életű férfiú; stb.

A hagiográfus (és ugyanúgy az évkönyvíró) nem azért fordult a tradicionális fordulatokhoz, mind tartalmilag, mind stílusában, hogy ezzel "megkönnyítse" munkáját, megkímélje magát a szükséges szavak keresgélésétől, vagy a leírásokban a szerkesztésbeli fogások ki-

választásától, hanem azért, mert törekedett előadásmódja "szabályozására", kora világfelfogásával való összhangra. Az egyezményes sablonok olyan liturgiai szövegeken és az egyházatyák írásain alapultak, melyek az olvasó és a hallgatóság előtt ismertek voltak. Ezzel a szerző meg akarta könnyíteni műve értelmi és művészi felfogását, miután maga az olvasó és a hallgató is éppen ilyen "szabályozott" előadásmódot várt és követelt tőle. Tehát a hagiografikus sablonok kialakulását az irodalmi etikett is elősegíti: Az embereket és az eseményeket olyannak kell ábrázolni, amilyennek az olvasó elképzeléseiben kell lenniük. Hészükhiosz (megh. 434), jeruzsálemi pap "Péter és Pál dicsérete" című művében az író munkáját a bokrétakötéshez hasonlítja. Minél tekintélyesebb a művek köre, melyből az író stílusa "virágait" gyüjtötte, annál könnyebben ébreszti föl az áhitatot, és mozdítja elő a leírtak magasztosságának felismerését /10 és 1c/.

A tudatos kölcsönzések és utánzások széles körben elterjedtek a régi orosz irodalomban, de különösen a XIV-XV. században, amikor a mongolok előtti Oroszország kulturális tradícióinak feleleventésében találtak a szerzők támaszt, mintákat, ihletet. A középkori irodalmi etikett esztétikai jelenség, azon kötöttségek egyike, melyek nélkül nem létezik és nem létezhet egy művészet sem /8b/.

A tartalmi és formai tradicionális, sablonos fordulatok, úgy tűnhet, akadályozzák az egyházi művészet újjáteremtésére irányuló kísérleteket. Valójában az egyházi kánon sosem zavarta a művészi alkotás kibontakozását. A bonyolult kanonikus forma próbakövet jelentett, és fölszabadította a művész alkotó energiáit, új célokat tárt elébe. A kánont csak akkor lehet megszegni, ha a változtatás tökéletesíti és új magaslatokba emeli a műfajt, új mintává válva /11/.

A XI-XVII. század legendái általában különnemű részekből állnak, melyek mint önálló vagy féligönálló alkotásokként is megállják a helyüket. Ez az együttesszerű felépítés a legenda műfajára is érvényes, húzza alá Kljucsevszkij: "A legenda egy építményszerű együttes, mely bizonyos részeivel architekturális építkezésre emlékeztet" /12/.

Valamely szent legendája a fő rész mellett kiegészítések sorával, pl. a szenttel kapcsolatos istentiszteletek ciklusába tartozó - halála utáni csodáinak leírásával bővül. Ezek a kiegészítések teljesen más stílusban, más művészi eszközökkel, módszerekkel íródhatnak /13/.

Így a legendabeli csodák leírása, eltérően a mű többi részének stílusától, közel áll a valós élethez, elbeszélő, mindennapi, néha szórakoztató természetű. Mindez ellentmond a hagiografikus kánonoknak és az egyházi-istentiszteleti formáknak. Lényegében tehát a legendabeli csodák leírása egy sajátos műfaj volt, mely részben különbözött a legenda fő részétől, részben beleolvadt a hagiografikus irodalom műfajába.

A legendák együttesszerű jellege mutatkozik meg Lihacsov szerint az előszóban is, ahol a szerző a hős "szentségének" gondolatát sugallja az olvasónak. Ugyanezt látjuk, amikor végigviszi az olvasót a szent hősi tetteinek állomásain szigorúan kronológikus sorrendben, a záró összefoglaló dicséretben, majd mikor a szerző külön részekben leírja a szent halála utáni csodáit, végül mikor befejezi a legendát a szentről szóló siratások, imádságok és istentiszteletek szövegének közlésével. Mindezek a részek különböző stílusúak, műfajúak, néha különböző szerzők alkotásai, sőt különböző korokban is keletkezhettek. De valamennyi egyazon együttesbe tartozik, és egyazon feladatnak van alárendelve: hogy

feldicsőítse a szentet, imahangulatot sugalmazzon az olvasónak, és meggyőzze a hit erejével és szentségével. Az olvasó mintegy elmerül a mű különálló vagy félig önálló más-más műfajú vagy stílusú részeinek ritmikus váltakozásában /14/.

Ez az együttesszerű jelleg lehetőséget ad a műfaji kánonok megszegésére. A középkori szerző nem elégszik meg az "ideálisan átváltoztatott világ" ábrázolásával. Ott, ahol szakít a műfaj kialakult kánonaival, eltávolodik a vallási ideál absztraktságától, felfedezhetjük a pszichológiai elemzések és a valósághű létábrázolás elemeit, melyek a vallási köntös mögött életszerű szituációkat tárnak fel: hol az ember harcát saját magával, hol összeütközéseit környezetével, azzal a léttel, mely elől kolostorba vonul /15/.

A hagiografikus stílust tökéletesen ismerő szerző így beviszi a legendába az ennek a stílusnak elméletileg ellentmondó individuális jellem vonásait, és a valóság sokoldalúságát /15a/.

Tehát ahol a legenda eltér a tradícióktól, felfedezhetjük a mű illetve szerző stílusának egyediségét. Ugyanakkor Lihacsov megjegyzi, hogy noha a régi orosz irodalomban voltak individuális stílusok, (például Monomah, Jepifanyij Premudrij, Makszim Grek, Groznij), gyengébben fejeződnek ki, mint az újabb irodalomban. Jobban kidomborodnak a műfajbeli stíluskülönbségek. A szerzők kevésbé törekednek a stílusbeli önkifejezésre, de követik az általuk választott műfaj kialakult tradícióit /1d/.

A régi orosz irodalom és művészet együttesszerű jellege kedvező külső feltételeket teremtett tehát a tradicionális, absztrahálásra törekvő művészi módszerektől idegen realisztikus elemek megjelenésének. A szóbeli legendális hagyományok, egyes témamotímumok hatására

a hagiográfia áthághatja a műfaji kánonokat. A hősnek az elvont ideálnak ellentmondó tulajdonságokat is adhat. A mű irodalmi vonásai, értékei ott mutatkoznak meg, ahol a legenda-szövegek szakítanak a kánonokkal, vagy kitágítva annak határait, a megszokott formákat új tartalommal töltik meg, új ábrázolási eszközöket keresnek, új követendő mintákat hozva létre. Így a kutató célja annak megállapítása, hogy minden konkrét esetben mi teszi a legendát, mint vallási műfajt irodalmi alkotássá.

4. 2. A hagiográfia és ábrázolásmódjának fejlődése

Mint már említettem, a legenda felépítésének, hősábrázolásának sémája, stílusának tradicionális vonásai a korai bizánci hagiografikus mintákhoz nyúlnak vissza. A műfaj kialakulása pedig a keresztény-üldözések korára tehető, amikor a vértanúság koszorújára vágyó keresztényekről fennmaradt hiteles mártír-akták kibővülve a legendaképződés alapjául szolgáltak. De már a IV. században léteztek remete-legendák is, a Felső-Egyiptom és Szíria pusztaságaiban élő anachorétákról. Az első mintául szolgáló legendát Alexandriai Szent Athanázius (kb. 293-373) írta az első nagy remetéről, Szent Antalról. Fő témáját, a szent küzdelmes harcát a gonoszokkal, Flaubert dolgozta fel 1874-ben Szent Antal megkísértetése (Tentation de Saint Antoine) címmel. Szent Jeromos a másik nagy remetének, Szent Pálnak, majd Szent Hilariannak és Malchus remetének életrajzát írja meg, már irodalmi értékű, igazi legendát alkotva /4a/. Szintén forrásjellegű a hagiografikus sablonok megszilárdítása miatt Szimeon Metafraszt, X. századi bizánci kompilátor munkássága.

A bizáncban kialakult sémák általánossá és kötelezővé váltak az orosz hagiográfiában is, de a kánonok állandó megszegésével is találkozunk. Az emberábrázolás mikéntjét szem előtt tartva tekintsük át röviden az orosz hagiográfia fejlődését, mely három zónában követhető nyomon: Az első legendák a Kijevi Oroszországban születtek. A mongol pusztítások során északra tolódik a kulturális tevékenység határa, majd Moszkva veszi át a vezető szerepet a XIV. századtól kezdődően. A legkorábbi eredeti orosz legendák Boriszról és Glebről, valamint Feodoszij Pecserszkijről íródtak, melyek a hagiografikus témák két csoportját illusztrálják: a tisztán keresztény ideál, és az összkeresztény erényekkel összekapcsolódó feudális ideál ábrázolását.

Az utóbbit példázó Borisz és Gleb legendaciklusból kiemelkedik a Jákob barát vagy Lázár püspök írta "Elbeszélés Borisz és Gleb kínjairól", és Nyesztor műve, az "Olvasmány Borisz és Gleb életéről és elveszejtéséről". Keletkezésük sorrendjéről megoszlik a kutatók véleménye. Az "Elbeszélés" sokban különbözik a bizánci legendák kanonikus formájától. Csak egyetlen epizódot beszél el a hősök életéből, meggyilkolásukat. Kerüli a díszített ábrázolást, egyszerűen, de részletesen írja le a véres eseményeket. Dramatizálja a cselekményt, kiszélesíti a lírai, imádkozási részeket. Így a dokumentális pontosság ellenére az emberábrázolásban az életszerűség helyett mégis a kánonok állnak a valóság fölött: A hősök belső ábrázolása siratásokon, hosszú monológokon keresztül történik. A szerző az időt, a cselekvést megállítva pl. három monológot mondat el halála előtt Glebbel, illusztrálva lelkiállapotát, miközben gyilkosai türelmesen várakoznak. Szintén a belső monológokkal pszichológiailag motiválja, miért nem megy Borisz apja városába. Az ok a mártíromság vágya. Ezt erősíti meg a szerző azzal, hogy a gyilkosokkal is elmondatja: "Nem akar-

tad a földi dicsőséget, ...nem kellett neked evilági méltóság". Mindaz, amit a hősök gondolnak és mondanak, a szerző véleménye. De a legdrámaibb helyeken maga a szerző veszi át a szót, emelve az érzelmességet és a pátoszt.

Borisz és Gleb a passzív keresztény erények megtestesítői, jámbor, istenfélő szent hősök, akik övéit odaadóan szeretik, ellenségeiknek megbocsátanak, a túlvilági dicsőségre vágynak. E sablonos ábrázolás mellett azonban jelen van a földi ember is, aki egyrészt a herceg társadalmi rangjával, másrészt az egyszerű ember érzelmeivel jelenik meg: félnek a haláltól, a mártíromság vágya ellenére jajgatnak, könyörületért esedeznek. Halálvállalásukat nem hősiességükön keresztül mutatja be az "Elbeszélés", hanem emberi gyengeségükben, védtelenségükben. Az önsajnálat küzd bennük a Krisztus szenvedéseiben való osztozással. Vágyuk, bűn nélkül szenvedni, s meghalni, mint Krisztus, győz emberi gyengeségük fölött.

Monológjaikat és imáikat líraiság és emelkedett emocionalitás hatja át. Bár a kész hagiografikus sémák alkalmazását láthatjuk, melyeket Bibliai idézetekkel is nyomatékosít a szerző, a siratásokban és a halál előtti könyörgésekben a népi siratásokból vett népköltészeti elemeket is találhatunk. A testvérek halál előtti lelkiállapotának, a rettegéssel, kétségbeeséssel folytatott belső harcuknak ábrázolását ez teszi emelkedetten líraivá.

A testvérek ellenpólusa Szvjatopolk, a gonoszság megtestesítője, akivel a legenda hősének sikerrel, vagy kudarccal mindig meg kell küzdenie. Jellemzése nem hosszú belső monológokkal történik, hanem tettein keresztül és szerzői kinyilatkoztatásokkal: második Kainnak, és az egész legenda során átkozottnak nevezi.

A legenda a szokásos dicsőítéssel és fohásszal fejeződik be, ahol a hősök nagyságát hasonlítgatásokkal mutatja be a szerző. Itt láthatjuk a későbbi legendákon is végigvonuló "égi ember-földi angyal" képet, mely az egyházi és világi ideál összefonódását példázza. A kánonoknak ellentmond az "Elbeszélés" későbbi kiegészítése Borisz külső-belső jellemzésével, mely a hős irodalmi portréját adja, s bizonyítéka a hagiográfia és az ikonfestészet tematikai és stílusbeli rokonságának /16/. Borisz jellemzése megegyezik az antik kalokagátia fogalmával: férfias, szép, esztétikailag, etikailag egyaránt /17/.

Az "Elbeszélés", ábrázolásának minden emocionális líraisága ellenére a történelmi dokumentalitása miatt nem vált példaértékű legendává. Nyesztor átdolgozása jobban megfelel a műfaj klasszikus kánonjainak. A terjedelmes bevezető után a hősök gyermekkorának és ifjúságának szokásos leírását látjuk. Borisz szent könyvek olvasásával és imádkozással tölti idejét, Gleb, még gyermek lévén, hallgatja őt. Szoros lelki barátság fűzi össze a testvéreket. A szerző bizánci szentekkel veti össze őket. A hősök itt is a keresztény ideál mintaképei. Míg az "Elbeszélésben" kegyelemért könyörögnek, itt örömmel fogadják a halált, mint valami ünnepélyes, születésükkor elrendeltetett dolgot. Nyesztor a minimumra csökkentette emberi gyöngeségük leírását, de ugyanúgy hangsúlyozza a gonosznak ellen nem álló krisztusi példát. Ábrázolásmódjában a dokumentális pontosság, tények, nevek említése teljesen hiányzik. Stílusa mesterkélt, az "Elbeszélés" líraiságával szemben retorikája túl hideg és dagályos.

Nyesztor másik műve a "Feodoszij Pecserszkij legendája" a vallási ideál mintája. Kompozíciója szerint ha-

gyományos: a hős tisztességes szülőktől származik, kerüli a gyermekjátékokat, templomba jár. Szerzetesként mérsékelt aszketizmusával, szeretetével és béketűrésével tűnik ki. Apátként egyszerű öltözéke miatt nem ismerik föl és kigúnyolják, mint később Jepifanyij legendájában Szergijt. Mindig saját példájával adott viselkedési mintát. Láthatatlan ördögöket győz le, csodákat tesz. Halála után teste ép marad, segít a hozzá fordulókon.

Mindezek ellenére a legenda mégsem tradicionális. A kánonok áthágása Nyesztor művészi önállóságáról tanúskodik. A részletes biográfia a szóbeli hagyományokból és a bizánci fordításos paterikonokból vett szokásos hagiográfiai motívumokból tevődik össze, az ideális aszkéta, a született szent képét adva, aki mindig csak Isten segítségében bízik. De Feodoszij nemcsak "szent", hanem a kolostori élet tevékeny, energikus szervezője is. Beavatkozik - mint később Szergij Radonyezsszkij - a fejedelmi viszályokba, korántsem szelíd és kenetteljes szerzetesként viselkedve, ha az igazság úgy kívánta. A tipikusan orosz szent képét látjuk, akinek célja az egyház és a társadalom együttes szolgálata, a tevékeny és imádságos élet harmóniája /18/.

Különösen meglepő Feodoszij anyjának ábrázolása. Erős, energikus, akaratos, de kegyetlen is tud lenni. Szenvedélyesen szereti fiát, de nem tud beletörődni aszkétaságába. Ezek egy valós anya vonásai, akinek ellenkezése még inkább megerősíti fiában az isteni elhivatottságot. Így Nyesztor a sablonos vonásokon túl a szereplők élő jellemzését adja. A realisztikus elemek még a fantasztikus epizódokban is a hitelesség illúzióját keltik. A legenda az eredeti orosz szerzetesi legendák mintájává vált, nagy hatást gyakorolva a későbbi művekre. A Kijevi Oroszország, hagiografikus alkotásai összekapcsolják a művészi formával a naivitást, az egyéni, de

mintául szolgáló emberi vonásokat és a konkrét részletek gazdagságát.

Északon a hagiografikus irodalom új iskolája alakul ki. A legrégibb észak-keleti orosz legendák közé tartozik Leontyij, rosztovi Ignatyij, Iszaij, Varlaam Hutinszkij, Alekszij és Pjotr metropolita legendája. Leontyij legendája 1164-74 körül keletkezett Rosztovban, első másolatai a XIII. század végéről, a XIV. század elejéről maradtak fenn. A püspök hősies képét adja, aki a kereszténységet hirdeti a finn törzsek között. Annak ellenére, hogy a helyi lakosság fegyverekkel támad rá, tovább tanít, bátorítva a vele lévő papságot. Stílusát a kijevi hagiográfia tradíciói jellemzik, textuálisan a Boriszról és Glebről szóló elbeszéléshez és Illarion "A törvényről és a malasztról" című művéhez áll közel. A XIII. századból maradt fenn Iszaij legendája, akinek emléke tiszteletéről Nyesztor tudósít Feodoszij Pecserszkij legendájában. Ez a legenda is a hős sikeres hittérítő tevékenységéről szól a rosztovi pogányok közt, és rövid imával fejeződik be. Leontyij és Iszakij legendáiban az észak-keleti orosz legendákra jellemző kezdést láthatjuk, mely előszó nélkül vezet a főrészhez.

Varlaam Hutinszkij novgorodi legendájának első, a XIII. század végén keletkezett első redakciója is rövid, prolog típusú. Különböző redakciói az orosz legenda műfajának és ábrázolásának egyes fejlődési periódusait tükrözik. Az első redakció a hős rövid életútja, születésétől haláláig. Tényszerű adatokat nem találunk. A szerző néhány szóbeli hagyományt használ föl, erkölcsi tanító szándékkal. A hős ideális remete a kereszténység dicséretére. A legenda csak az istentisztelet igényeit elégíti ki.

A XIV. század első felében keletkezett második redakció lényegesen kibővíti az előzőt a legendális-reto-

rikus díszítésekkel, melyek a leendő szent felnőtteket is felülmúló ifjúkori bölcsességét, aszketizmusát, keresztény jótetteményeit illusztrálják /3a/. A tényeket illetően semmit sem tesz hozzá, - bár több részlete kevésbé száraz -, csak három csoda leírását, melyből az első és harmadik tradicionális, a középső viszont mindennapi, életszerű, helyi szinezetű történet, melyet csodaként mutat be. A harmadik csoda, a halott gyermek feltámasztása tartalmilag és textuálisan is megegyezéseket mutat Szergij legendájának hasonló epizódjával. Az emberiesség ábrázolásának és a pszichológiai elemzések kísérleteit láthatjuk, didaktikus céllal összekapcsolódva.

Pahomij Logofet átdolgozása világosan mutatja a változásokat. Nem egyszerűen ismétli a második redakciót, hanem a retorikus előszó után újrameséli, részletekkel kibővítve, stilisztikailag feldíszítve, de nem ad új felvilágosítást. Vallási elmélkedésekkel egészíti ki a legendát a hős felszentelésével és morális témákkal kapcsolatban, valamint négy újabb csodát ír hozzá. Írói munkájával kapcsolatban arról elmélkedik, hogy milyen nehéz a szent érdemeiről, Isten dicsőségére véghezvitt hőstetteiről írni. A szubjektivitás mégjobban előtérbe kerül, amikor megemlíti, hogy idegen létére orosz szent életét írja /3b/.

A korai észak-keleti legendákban tehát föltárható az élő korábrázolás több tényszerű vonása, az eszmei harcok elemei, emberek és események jellemzései. Az ábrázolás még vázlatos, a hőst nem aktív erényeivel jellemzik. Céljuk egyszerű tudósítás a szentről az utókor számára. Egy részükben megfigyelhető az egyszerű, prolog típusú legendák korábban meghatározott formájának kiszélesítése az évkönyvszerű megjegyzések, csodákról szóló részek, legendaszerű elemek bevitelével. Másik részükben eltávolodnak a hősöktől, nem alapozzák elbeszé-

lésüket a korabeli forrásokra. Néhol a helyi népi legendát, mint alapot kiegészítik némi elmélkedéssel. Az író személyisége eltűnik. Ezek a művek többségükben inkább feljegyzések egy leendő legenda számára, így nem szolgálhattak mintaként /2f/.

Változást az ábrázolásmódban és az emberhez való viszonyulásban a XIV-XV. században tapasztalhatunk, mint ahogy Varlaam Hutinszkij legendájának másolatai illusztrálták, amikor is új fogások, új célok, feladatok jelennek meg. A korábbi legendák nem feleltek meg a központi hatalom követelményeinek sem tartalmilag, sem az egyszerű előadásmód miatt, s új megvilágításba kellett helyezni őket. Így az új redakciók felváltják a régieket, valamint új művek születnek, mely az olvasói ízlés megváltozásával magyarázható, az előbbiek következményeként.

A legenda hősábrázolásának jellege nemcsak az általános hagiografikus jellemzések, hanem még a történelmi, tényértékű adatok leírásának terén is széleskörben előforduló kölcsönzések, átvételek ellenére is megváltozik, a XIV-XV. századi irodalom emberfelfogásának és ábrázolásmódja változásának megfelelően /3c/.

A szentek legendái a kísérő miniatúrákkal együtt felhalmozták a pszichológiai portrék létrehozásának és a mindennapi lét ábrázolásának tapasztalatait, melynek oly kevés figyelmet szenteltek a XVI. századig uralkodó történelmi elbeszélő műfajok /15b/.

A legenda műfajának eszmei-művészi jelentősége a régi orosz próza fejlődésében tehát épp abban rejlik, hogy ez a műfaj hozta létre a központi téma kidolgozásában az ember belső világába való behatolásnak, a szentet körülvevő emberi és természeti környezet művészileg meggyőző bemutatásának képességét, mely legvilágosabban a főhős ábrázolásmódjában jelenik meg. A hősök külső és

belső világának ábrázolását eddig háttérbe szorították a nagy történelmi események.

A történelmiség csökkenése a XIV-XV. században a szentek életéből vett valóságos tények terén, a mű formája és nyelvezete iránti nagyobb figyelemmel együtt az irodalmi követelmény és ízlés megváltozásáról tanúskodik. A hagiográfiába életszerű vonások hatolnak be. Talaja az ékes szófűzés expresszív-emocionális stílusa, mely a XIV-XV. században felváltja a monumentális historizmust. De a hagiográfus az életet csak néhány, s minden legendában egy és ugyanazon oldaláról világítja meg, árnyékban hagyva a többit /2e/. A retorikus díszítettségre való törekvés, a közös sablonos helyzetek alkalmazása, a szentek életéből vett epizódok elsődleges "legenda" jellegére való összpontosítás a valóságos történelmi tények helyett, Kljucsevszkij szerint jelentősen csökkenti a hagiografikus irodalom alkotásainak történelmi jelentőségét.

Ha viszont a XIV-XV. század pszichologizálásában, retorikájában, fogalmazásbeli raffináltságában, kifinomultságában csak fogyatékosságot látunk, akkor a második délszláv hatás expresszív-emocionális stílusának legendáit tökéletlenebbeknek, fogyatékosabbaknak kellene tekintenünk, mint nagyobb egyszerűségükkel, lakonikusságukkal kitűnő, a történelmi eseményeket teljesebben tükröző korábbi orosz hagiografikus alkotásokat.

A XIV-XV. század legendáit viszont nem a forráskutató, hanem az irodalomkutató szemszögéből kell vizsgálnunk, szögezi le Dmitrijev, nem történelmi, egyházi-vallási, hanem irodalmi értékük felől kell megközelíteni /5a/.

Az új stílusú legendák mintájául többek között Kallisztosz konstantinápolyi pátriárka művei szolgálhattak: pl. tanítójának, Grégoriosz Szinaitésznek, és ba-

rátjának, Feodoszij Tirnovszkinak a legendája. Mindkét legendát Bulgáriában fordították le görögből. Mindkettő célja a hősök felmagasztalása. Jellemző a tények mellőzése. Csak annyiban említ konkrét tényeket a szerző, amennyiben célja eléréséhez, a hős dicsőítéséhez feltétlenül szükséges. Az ábrázolás eszköze a túlfűtött retorika, a szentírásból vett idézetek. A hősök a hészükhazmus képviselői, a "szellemi cselekvés" hirdetői. Ugyanakkor a szerző nem foglalkozik a hészükhazmus teoretikus alapjaival, mivel az adott történelmi időszakban ezek általánosan ismertek voltak. A főhősök mellett a velük érintkező néhány személyiség elég életszerűen megrajzolt képét is láthatjuk.

A fordításos legendák küzül Nyifont, Nagy Evtimij, Egyiptomi Makarij, Athoszi Afanaszij, Nagy Antonyij legendái adtak mintát az orosz szerzőknek, de kevesebb bennük az irodalmi elem, mint a XV. századi orosz legendákban /2g/.

Általános részeivel Fedor Jegyeszkij legendája tükröződik leginkább az új stílusú orosz hagiográfiában. Legrégibb orosz másolatai a XIV. századtól maradtak fenn. Biografikus sémája sokmindent sugalmazott például a Szergij Radonyezsszkij legendájában, ahol pótolta a hiányzó tényszerű felvilásosításokat /19/. Mérsékelt retorika jellemzi. A műfaji kánonoknak megfelelő a hősábrázolás módja. A hős az aszkéta minden erényével fel van ruházva. Mindig díszített stílusban beszél róla a szerző. Szülei halála után visszavonul a világi élettől. "Mézes szavakkal" beszél, tiszta életet él. "A haragos szándékokat, mint egy kígyót, elfolytotta magában". Az őt megkísértő gonosz lelkek ellen "mint egy szikla csúcsáról az imádság nyilait bocsátotta rájuk, és mint a magasból rájuk nyilazott". A Fedornál tanuló ijfút pedig így jellemzi a szerző: "mint a jó, termé-

keny, a tanítói magot befogadó föld, mely százannyi termést hoz...".

Kiemelkedő szerepet játszottak az orosz irodalom fejlődésében a törökök balkáni előrenyomulásának hatására a délszláv országokból bevándorló tudós emberek. A délszláv hagiografikus irodalom panegirikus, díszített stílusával a bolgár Kiprián metropolita, Grigorij Camblak és a szerb Pahomij Logofet műveiben újabb mintákat adott az orosz legendák számára. "Bevándorolt tehetségek" voltak, akik sokat tettek és sok mindent elsajátítottak második hazájukban, írja Jablonszkij, de egészében véve megőrizték nemzeti sajátosságaikat.

Grigorij Camblak hősábrázolását Evtimijről írt dicsérő szavában a hős világnézetének kiemelése jellemzi. Evtimij mint a hészükhazmus követője áll előttünk, illusztrálva e filozófia tanítását: az Istennel való individuális kapcsolat lehetőségét az imádságon keresztül. A Kipriánról írt dicsérő szóban már feltárja a hős belső világát, emocionális élményeit. Kiprián nem absztrakt figura, a keresztény vallás testetlen megszemélyesítője. Megfigyelhető az érzelmek dinamikus leírása, az önmegfigyelés elemei. A hős lelki világát úgy tárja föl, mint valami önálló, sőt egyenesen földönkívüli erőt. A hős átélései kapcsolatosak a valósággal. A szerző úgy mutatja be őket, mint valami tükröződést az emberi tudatban. Kiemeli az egyes ember egyéni, megismételhetetlen személyiségét. Ábrázolásmódját az ékes szófűzés expresszív-emocionális stílus jellemzi /20/.

Kiprián metropolita a XIV. század legvégén vagy a XV. század elején átdolgozta Prohor rosztovi püspök 1326-ban Iván Kalita kezdeményezésére írt legendáját Pjotr metropolitáról, Pahomij Logofet pedig számos egyéb írása mellett Iona metropolita parancsára Alekszij metropolita legendáját 1459-ben, délszláv panegirikus stílusban.

Pjotr és Alekszij metropoliták kultuszának nagy politikai jelentősége volt /21/. Mindketten a moszkvai nagyfejedelmi hatalom megszilárdításáért tevékenykedtek, s haláluk után kanonizálták őket. Ezért szenteltek személyüknek dicsérő legendákat.

Pjotr metropolita legendájának két átdolgozása ismét jól szemléteti az emberábrázolában, és az írók alkotó módszerében bekövetkezett változásokat. A Prohor féle legenda egyszerűen, retorika nélkül íródott. A tények leírásakor az évkönyvi publicisztikához közeli modort alkalmaz. Fő célja a moszkvai fejedelemmel együttműködő Pjotr metropolita dicsérete. Pjotr mellett Iván Danyilovics Kalita jellemzését is megtaláljuk legendális dicsőítés formájában.

A Kiprián féle átdolgozás értékelése sok vitára adott alkalmat a szakirodalomban. Rendszerint a második délszláv hatás tradíciói szerint írott első orosz legendaként értékelték, többek között Dmitrijev is, aki a legenda egyik legjobb ismerője. Eszerint a legenda az orosz hagiográfia mintájául szolgált /22/. Dmitrijev későbbi véleménye szerint viszont a legenda gondos elemzése és a korábbi feldolgozással való összevetése nem ad elegendő bizonyítékot arra, hogy stílusa alapján a második délszláv hatás példájának tekintsük /5b/. Végül véleményének revíziójával és pontosításával mégis az emberfelfogás megváltozásának és ábrázolásmódja új stílusának első orosz példájaként értékeli /23/.

Kiprián a Prohor féle legendát két irányban írja át. Egyrészt egy sor új tényt visz a szent életrajzába, másrészt irodalmilag is átdolgozza, új formát adva neki retorikus ékesszólásával /22a/.

Mindkét legendában megtalálható Pjotr anyjának látomása, melyben még fia születése előtt megjelenik neki egy bárány virázó fával a homlokán. Ezt a szimbolikus

látomást Prohor legendája csak mint tényt közli, míg Kiprián átdolgozása részletesebb, kommentárokkal kiegészített. Pjotr tanulmányainak leírásakor a Prohor féle legenda a kánonoknak megfelelően egyszerűen közli, hogy hét éves korában a betűvetés tanulására adták, és "hamarosan minden bölcsességet megtanult". Kiprián továbbviszi és bonyolítja a tanulás körülményeit: Pjotrnak nem ment gyorsan a tanulás, hanem ellenkezőleg, "kevéssé fogékonyan, semmiképp sem buzgón". Ezzel a kánonoknak ellentmondó életszerűséget visz a legendába, bár a megoldást a szokásos csoda adja: Pjotr álmában megjelenik egy férfiú "szent öltözékben", kezével megérinti Pjotr nyelvét, melynek következtében mindent "kevés tanulással megtanult és kis idő alatt minden vele egykorút felülmúlt és megelőzött" /22b/. A tanulás körülményeinek hasonló leírását láthatjuk majd Szergij Radonyezsszkij legendájában is.

A hős munkaszeretetéről mindkét legenda majdnem egyformán, azonos kifejezésekkel ír, de Kiprián részletezi a szent belső kitartását, buzgalmát. Pjotr ikonfestészet iránti vonzalmáról és szeretetéről is hasonló felvilágosításokat adnak, hasonló kifejezésekkel, melyet Kiprián kiegészít a leendő metropolita ikonfestői munkáinak belső, lelki tartalmának széleskörű jellemzésével.

A Pjotr által alapított kolostorról Prohor röviden, lakonikusan ír. A szent ezáltal szerzett hírnevét a minden legendában általánosan alkalmazott metaforikus hasonlatokkal mutatja be: Hiszen az Úr nem titkol el egy ilyen világító fáklyát, mint ahogy az evangelista mondja: "Nem tud a város elrejtőzni a hegy tetején állván, úgy az égő fáklyát sem lehet edénnyel leborítani". Ez Kipriánnál egy sor részlettel és a kolostri élet rendjének leírásával bővül. Bemutatja Pjotr szegénységszeretetét, bibliai idézetekkel nyomatékosítva.

Ezek a kiegészítések és kiterjesztések jórészt irodalmi jellegűek, de nemcsak díszítő, hanem erkölcsi-oktató jellegük is van. Ezenkívül gyakran pontosítják a tényeket, világosabbá, logikusabbá teszik az elbeszélést, például Pjotr és Makszim metropolita találkozásakor /22c/.

A metropolita trónjáért folyó vetélkedésről Prohor minden magyarázat nélkül csak azt közli, hogy Pjotr és Gerontyij egyidejűleg mentek Cárgrádba. Kiprián részletesen ír a körülményekről, melyekhez hozzákapcsolja saját életének eseményeit. Prohor Pjotr győzelmét két befejezett, egymás után következő epizódban mutatja be. Kiprián ezt tényeiben megismétli, de bonyolultabban: Az epizódok összefonódnak, mérsékelt retorikát alkalmazva /22d/. Az író saját életének hasonlóságát látja az általa tisztelt és megénekelt orosz szent sorsában. Hőse által saját jogát bozonyítja a metropolita tisztségére. Ez az önéletrajzi jelleg végigvonul az egész szövegen, a sorok közé rejtve, láthatatlanul. Érintetlenül hagyva Pjotr védelmező dicsérő ábrázolását, úgy ahogy Prohor megírta, a legendát befejező dicsőítésben teljesen nyílt párhuzamot von saját felszentelésének viszontagságával, melynek során Pjotr mint védőszentje és segítője jelenik meg. Így Kiprián az első szerző, aki megnevezi megát, és beszél magáról. Nem rejti el személyiségét, feltárja személyes viszonyulását hőse iránt, különösen a hosszú bevezetőben, dícséretekben és a befejezésben. Kiprián tehát a bevezetések kötelező írói szerénykedési formuláin túl helyet ad a lírai, szubjektív megnyilvánulásoknak, emberábrázolásának minden mozzanata során. Tulajdonképpen a hagiografikus forma mögé rejti politikai és személyes mondanivalóját.

A hőst megrágalmazó Andrej tveri püspök személyében a legendabeli negatív hős ábrázolását láthatjuk:

"mert elméjében könnyelmű vala, és szélesre nyitotta száját a hiábavaló dicsőségért: és kiélesítvén nyelvét, a szentéletűre törvénytelenséget mondott, hazug és becsmérlő szavakat szőtt...". Pjotr energikusan síkraszáll igazáért: "...mint a jó harcos, mindkét kezével nyilazva, a tanítást bocsátotta szét, gyorsabban a folyók sodránál...". Mindkét legenda aláhúzza Pjotr jámborságát, istenfélő szerénységét, az egyház, a kolostorok, a moszkvai nagyfejedelem szeretetét /22e/.

Kiprián nemcsak bonyolítja és feldíszíti az elbeszélést, hanem alá akarja húzni jelentőségét és lényegét. Ez nem öncélú szónoki kiterjesztés, hanem mindig gyakorlati, politikai-publicisztikai célt szolgál: például retorikus elmélkedései az egyházi-vallási szokásokról, az ikonfestészetről. Ezenkívül a legenda a szent dísze,-dicsősége, díszítettnek kell tehát lennie.

A Prohor féle legenda mind történelmi, mind irodalmi szempontból egyszerű, szigorú és rövid. Nyelve keresetlen, majdnem hivatalos, száraz, csak a tényeket közli. Kiprián legendája bővebb, választékosabb, irodalmibb. Nagyobb gondot fordított a legenda formájára. Az ékes szófűzés költői fogásait alkalmazva például az azonos alakú és a mondatokban azonos helyen álló állítmányok ritmizálják a szöveget:

"И исходитъ убо от обители,
и обходитъ округъ места она пустыная,
и обретаетъ место безмолвно на реце нарицаемыа Раита;"

A gondolatsor folytatásában az eddig elől álló állítmányok a mondatok végére kerülnek, végződésük összecseng így nemcsak a ritmizálással, hanem a ritmusváltással is aláhúzva a mondanivalót, a szent dicséretét:

"и ту жилище себе водружаетъ,
и труды многы подемлетъ,
и болезни к болезнемь прилагаетъ,

и поты проливаетъ,
и церковь воздвигаетъ...".

Különböző formában gyakran alkalmazza az egytövű szavakat, például szópárban: похвалить достоиное по достоинству; с прилежанием ему прилежащу; виде видение. Egész sorozatot is fűz tautológikus kapcsolatokból:
"и дивнаго Петра, светилника на свещеници поставивь, яко да всем сущим в храмине светить".
Az azonos tövű igei sornak csak az igekötőit változtatja meg:
"И в малых днех царьствующаго града изыдох и божиим поспешением и угодника его Петра чюдотворца и море преидох, и Рускиа земля доидох. Приидох и поклонихся гробу его".

A nyomatékosítás miatt nemcsak tő-, hanem jelentésismétlést is alkalmaz, kettőzéssel: "учителя тогои пастуха земли Рускои"; "дьавол ... враг и ратнк"; "и вси слово и учение его примльаху".

Gyakran használ összetett szavakat:
всесвещеннейший, злевозведенный, самодеятель.

Megtalálhatjuk a tradícionális hagiográfiai etikett formuláit is: "не мощно бо граду укрытися на горе добродетели стоящу"; "ко трудом труды прилагаше и данный ему талант во сто хотя умножити".

A szentírásból vett idézetekkel is aláhúzza mondanivalóját. De az ékes szófűzés irodalmi-retorikus fogásai mellett használja az egyszerű köznyelvet is, például a fenti idézetben "esze elhagyta" (izumlena). Nem alkalmaz viszont hosszú szinonímikus sorozatokat, mely annyira jellemző Jepifanyij Premudrij alkotó módszerére. Barátjához, trnovói Evtimijhez áll közel mind stílusában, mind az emberi személyiség iránti érdeklődésében. A trnovói irodalmi iskola panegírikus stílusának fogásait mérsékelten, visszafogottan alkalmazza. "Pjotr metropolita legendája" szemléletesen illusztrálja azo-

kat a változásokat, melyek az emberhez való új viszonyulás és ábrázolásának új elvei következtében mentek végbe az írók alkotó módszerében.

Több fordításos egyházi-szláv nyelvű vallási didaktikus alkotás az irodalmi műfajok és költői nyelv példáit adta, nevelte a művészi ízlést a maga nemében klasszikus formákban, átvitte az orosz írásbeliségre az antik irodalom néhány tradícióját: Így az orosz talajon létrejött vallási-didaktikus művek, különösen a szentek legendái, művészi oldalukkal tükrözik a régi Oroszország irodalmának és az írók alkotó módszerének mesterségbeli fejlődését /21/.

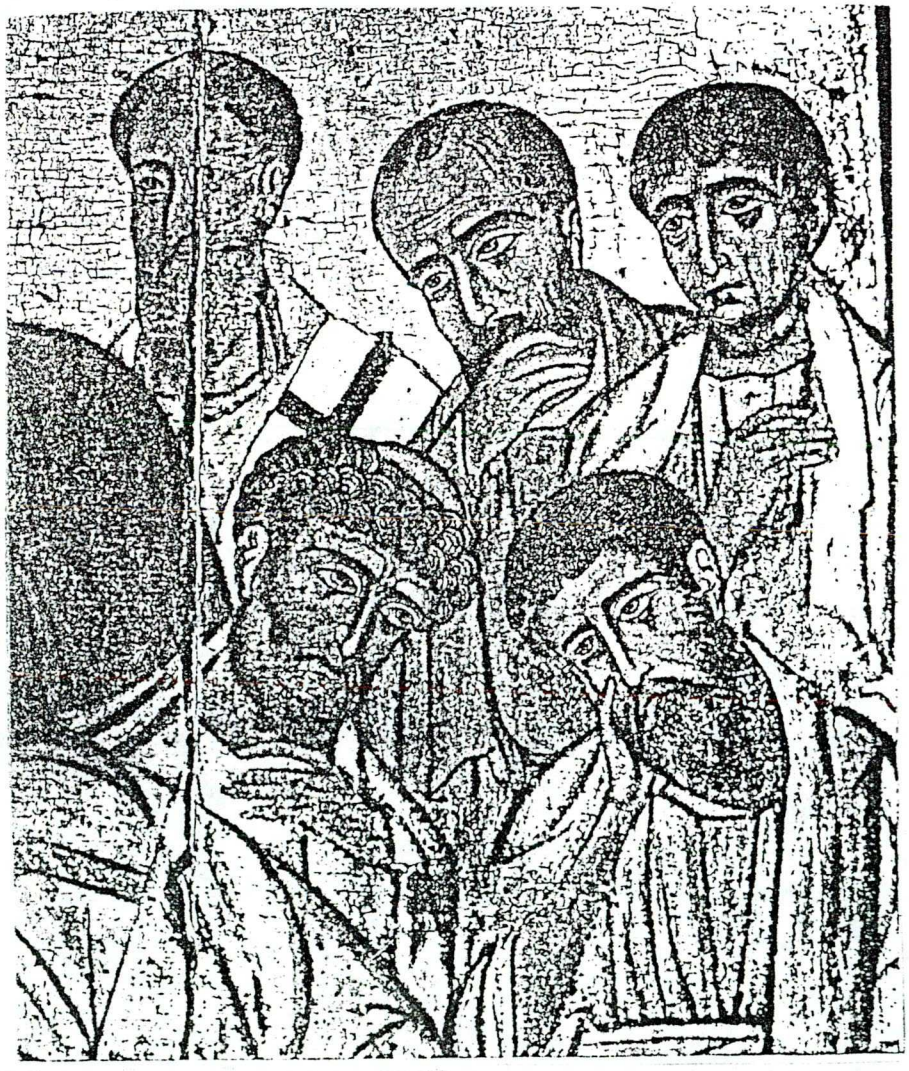

Mária halála (részlet) XIII. sz. első harmada
Gyeszjatyinnij-kolostor, Novgorod
Tretyakov Képtár, Moszkva

5. "ÉNEK DIMITRIJ IVANOVICS NAGYFEJEDELEM ÉS OROSZ CÁR ÉLETÉRŐL ÉS HALÁLÁRÓL", MINT AZ ÚJ EMBERÁBRÁZOLÁS EGYIK ELSŐ PÉLDÁJA

Oroszországban a második délszláv hatás új stílusának első irodalmi alkotásai egyike Dmitrij Donszkoj nagyfejedelemről, a Kulikovói csata nagy szervezőjéről szól. Az "Ének Dmitrij Ivanovics nagyfejedelem és orosz cár életéről és haláláról" tematikusan a "Mamajevscsiná"-ról szóló énekek és elbeszélések körébe tartozik, s jellemzője a második délszláv hatás emelkedett cikornyás stílusa és emberközpontúsága, mely Jepifanyij Premudrij legendáiban teljesedik ki.

Kimerítő elemzésével Adrianova-Peretc foglalkozott /1/. Vizsgálta a mű forrásait, (a Kulikovói csatáról szóló "Letopisznaja Poveszty", a bibliai idézeteket tartalmazó "Cstyenyije o Borisze i Glebe", és a "Zyityije Alekszandra Nyevszkogo"), Jepifanyij Premudrij stílusával való hasonlóságot, s rámutatott, hogy több művet utánoz, (például a siratásokban). Stilisztikai formulák mechanikus átvitelét láthatjuk Lihacsov szerint is például a "Pohvala rodu rjazanszkih knyazej" című műből és egyes kölcsönzéseket, "betéteket" Illarion a "Törvényről és a malasztról" szóló elmélkedéséből /2/.

Az "Ének" keletkezéséről folytatott vitát Szalmina /3/ és Antonova /4/ foglalta össze egy-egy cikkben. Szolovjev véleménye szerint az "Ének" szerzője maga Jepifanyij Premudrij, a stilisztikai módszerek és fogások hasonlósága, az "Ének"-ben is és a "Permi Szent István legendájá"-ban is közös részek, "A törvényről és a malasztról" szóló elbeszélésből és "Szimeon Nyemany legendájá"-ból vett kölcsönzések, valamint az "Ének" és a "Permi Szent István legendája" siratásainak azonos sémája alapján /5/. (Bár az "Énekben" a siratás rövidebb, a

legendában pedig terjedelmesebb). Antonova véleménye szerint a két mű alapos összevetésekor azonban kitűnnek a különbségek. "Lehet jelzőt, idézetet kölcsönözni, írja, de az egész költői szisztémát lehetetlen" /4a/.

Prohorov viszont felhívja a figyelmet arra, hogy az "Ének" dicsőítésének középső, Adrianova-Peretc szerint zavaros része egy valódi levél, mely véletlenül került a lapok közé, és mechanikusan lemásolták. A levél, mely félbevágja a dicsőítés filozófusokról szóló mondatát, a megrendelőhöz, valamilyen magas rangú egyházi személyiséghez íródott, valódi megszólítással és befejezéssel. Témájában hasonlít a "Permi Szent István legendájá"-nak előszavára, csak rövidebb, szigorúan szimmetrikusan felépített kompozíciója pedig Szergij Radonyezsszkij legendájának Tyihonravov által elsődlegesnek tekintett redakciójára emlékeztet, ahol az epizódok egy tematikusan kiemelkedő centrumra szimmetrikusan helyezkednek el. A levél utalásai, stílusának választékossága, a szentírásból vett idézetek saját szövegébe fűzésének módja, az említett téma és kompozíció hasonlósága alapján feltételezhető, hogy a levél, és irodalmi fogásai alapján a legenda szerzője is maga Jepifanyij Premudrij. Bár Jepifanyij mindig szignálta műveit, az "Ének", mivel évkönyvbe készült, anonim kellett hogy legyen. Ezért nincs előszó sem. A Tróice-Szergijev Lavra följegyzései szerint Jepifanyij foglalkozott évkönyvírással. Ennek kapcsán születtek legkorábbi - nevével nem ellátott - művei, köztük valószínűleg az "Ének" is /6/.

Noha a szerző a címben a fejedelem életleírását ígéri, valójában az "Ének" nem következetes biográfia. Csak a legfontosabb eseményekre tér ki, s csak annyiban, amennyiben segítik az alapeszme feltárását: a nagyfejedelem majdnem szentként való feldicsőítését. Ezzel

eszmeileg megelőzi a "Sztyepennaja knyiga"-t, melynek célja a szentség dicsfényével övezni a moszkvai állam létrehozóit.

Stílusában a szentek legendáihoz, kompozíciója alapján a fejedelmi legendák műfajához áll közelebb, mely a retorikus egyházi legendáktól a világi elemek jelenlétével különbözik. Néhol fölerősödik a biográfia tényszerűsége, költői kiegészítések és dokumentális adatok is belekerülnek. Ezenkívül a hagyományos hagiografikus sablonok keverednek a harci elbeszélések stíluselemeivel is. Tehát az "Ének"-ben több műfaj keveredését látjuk. A XIV. századtól ugyanis a fejedelmi legendák elvesztik sajátságos történelmi-publicisztikai jellegüket, és a hagiografikus elemek kerülnek előtérbe /1a/. A nemzeti-történelmi hősök dicsérete az egyház és az állam erősödő szövetsége miatt a kereszténység bajnokairól szóló elbeszélésekké változnak.

A hagiografikus sablonoknak megfelelően a szerző hőse életútját szüleinek és őseinek bemutatásával kezdi: "nemes és nagyrabecsült szülőktől született" /7/. Hamar árvaságra jut, s szülei halála után "maga maradt az uralkodásban". Hagiografikus stílusban folytatódik tetteinek és jellemének leírása. Tizenhat éves korában feleségül veszi Jevdokija hercegnőt. Nevének dicsősége egyre nő. Ellenségei irigységből felbújtják ellene Mamajt, aki először Bigics nevű hadvezérét küldi az orosz földre, majd a fejedelem győzelme után maga indul ellene. Dmitrij Istenhez fohászkodik, és összegyűjti híveit, akik készek vérüket áldozni. Újabb fohász után a sereg csatába vonul, és fényes győzelmet aratnak. Itt a történelmi elbeszélések jellemző stilisztikai fordulatait építi be a szerző a legendába.

Ezután a fejedelem dagályos, kigondoltan retorikus dicshimnuszba torkolló dicsőítő jellemzése következik,

mely az előadásmód tényszerűbbé válásával zárul: "és 22 évet élt az ő fejedelemasszonyával, Jevdokijával erényességben, akitől fiai és leányai lettek... 38 évet és 5 hónapot ért meg". A fejedelem halálának leírása következik, a fejedelemasszonyhoz, fiaihoz és a bojárokhoz intézett végső utasításaival, rendelkezéseivel, fiainak adott osztályrész felsorolásával.

A fejedelemasszony megrázó siralma után a temetés leírása ismét tényszerűbb, majd a szerző maga is patetikus formában elsiratja a fejedelmet. Ebben a részben található Prohorov szerint betétként a "Levél a megrendelőhöz", melyet Adrianova-Peretc a mű részének tekint. Az "Ének" a régi orosz legendákra jellemző kéréssel fejeződik be, hogy a fejedelem imádkozzon az égben az orosz földért, s bocsássa meg a szerző "durvaságát" és "ostobaságát", amiért a rendelkezésére álló szavakkal nem tudta méltóbban dicsőíteni a fejedelmet.

A szerző célja az aktív keresztény hős bemutatása és feldicsőítése, mely szorosan összefonódik a kor új emberfelfogásának és új stílusának elveivel. Ennek alapján a fejedelem életének egyes állomásain jellemének belső vonásait, alakjának más-más szempontú megvilágítását láthatjuk. Ábrázolása az ékes szófűzés egyes fogásaival történik: metaforikus jelzőkkel, metaforákkal, a hasonlatok különböző fajtáinak sorozatával, szembeállításokkal, néhol összecsengő végződésekkel és a szöveg ritmikai megszervezésével. A hős feldicsőítését és erényeinek felsőfokú bemutatását azonban nemcsak a szöveg formai, nyelvi megoldásai szolgálják, hanem a tartalmilag nyomatékosító bibliai idézetek, valamint a régi nagy gondolkodókra és filozófusokra történő hivatkozások is.

Gyermekként a hagiografikus sablonoknak megfelelően "istenfélelemben és dicsőségben nevelkedett", és már

"egész pelenkás korától megszerette istent". Ifjúkénti ábrázolása a belső tulajdonságok előtérbe kerülésével már árnyaltabb: "még fiatal volt korát tekintve, de papként adta át magát a munkának, kerülte a hiábavaló üres beszédet, a szégyenletes szavakat nem szerette, a rosszerkölcsű embereket kerülte, a jókkal pedig mindig beszélgetett. A szentírást mindig megindultsággal hallgatta, Isten templomainak gondját viselte, az Orosz föld őrségét pedig bátorsággal ellátta, jólelkűségével ifjúhoz volt hasonlatos, értelmével pedig érett férfihoz". A jellemzésben szembeállítást alkalmaz a szerző az ifjú fejedelem belső tulajdonságainak illusztrálására: "a rosszelkölcsű embereket kerülte, a jókkal pedig mindig elbeszélgetett". Ezután a felsorolások módszerével mutatja be tulajdonságait. A jellemzést is keretként egy-egy hasonló jelentésű- ellentéttel indítja és zárja: "még fiatal volt korát tekintve, de papként adta át magát a munkának". - "Jólelkűségével ifjúhoz volt hasonlatos, értelmével pedig érett férfihoz". A gondolatsor keretszerű felépítése a jelentésismétléssel, valamint az ellentétek alkalmazása és a felsorolások a hős felsőfokú bemutatását szolgálja, belső tulajdonságaira helyezve a hangsúlyt.

E kiemelkedő vonásokon alapulnak dicső tettei: "Ellenfeleivel a csatában mindig félelmetes volt, sok fölkelt ellenségét legyőzte. Moszkva dicső városát csodás fallal elkerítette. Az egész világon magasztalták, akár a cédrus Libanonban, gyarapodott, akár a datolya a fán, virágzott". Már itt látjuk Dmitrij kétoldalú - vallási és világi - jellemzését: egyrészt mint a keresztény ideálok szerint élő legendabeli szent, másrészt mint energikus államférfi áll előttünk. A jellemzés két szép hasonlattal zárul, közülük az első Jepifanyijnál is szerepel, Szergij dicsőítésében.

Keresztény erényeire és az államférfi nagy tetteire a jellemzés igéinek minden mondat végén összecsengő imperfectumi végződései is felhívják a figyelmet, zenei hatásukat csak háromszor töri meg az imperfectum végződéséhez járuló enklitikus "szja" névmás: tvorjáse, ljubljáse, otvrasáseszja, beszedováse, poszlusáse, pecsáseszja, gyerzsáse stb. A mondatok végén összecsengő végződések zenei hatása ritmizálja a szöveget, s az ellentétekkel és a jellemzést befejező hasonlatokkal együtt a fejedelem vallási és világi ábrázolásának elmélyítését segíti elő.

Államférfiként "a lélek tisztaságával s az ész erejével irányította földi birodalmát, az égire esküdvén". Az ábrázolásban a lélek és az ész, azaz a bizánci gondolkodásra jellemző az érzelem és értelem, valamint a földi és égi, azaz az egyházi és világi ideál összefonódását láthatjuk. Ennek alapján hasonlítja Dmitrij államférfiúi tevékenységét egyszerre kormányoshoz és prófétához: "Mint erős kormányosként szél ellenében a hullámot kikerülvén, legnagyobb mesterséggel irányítván, és mint próféta őrködvén Isten tiszteletén, ekként vigyázta ő saját országát is".

Államférfiként is és a vallási normák megtestesítőjeként is tökéletes embert ábrázol a szerző. Ábrázolásának legfontosabb eszköze a szembeállítás mellett a hasonlat. Így hősét nagy elődjeihez hasonlítja: "nevének dicsősége egyre nőtt, mint valaha a szent és hatalmas Vlagyimir fejedelemé, uralkodásának évei alatt felvirágzott az Orosz föld, mint korábban az ígéret földje, Izrael". Ugyancsak a nagy elődökhöz méri hősét a szerző a mű elején: "Az igazhitű Iván Danyilovics nagyfejedelemnek, az Orosz földek összefogójának unokája ő, szent és Isten által ültetett kertnek a hajtása, az új Konstantinnak, az Orosz földet megkeresztelő Vlagyimir cárnak

termékeny ága és gyönyürű virága, az új csodatevő Borisz és Gleb leszármazottja".

De nemcsak a nagy ősökhöz, hanem bibliai személyiségekhez is hasonlítja a fejedelmet, ezzel is aláhúzva szentként való feldicsőítését. A Mamaj elleni csatába "Ábrahám hősiességét megértve" indult, s győzelemmel tért vissza, "mint Mózes Amáleket legyőzvén". Az emberekkel való kapcsolatáról is bibliai hasonlatokkal ír: "Mint ahogy Dávid atyánk Saul gyermekeinek megbocsátott, úgy ő is a büntelenéket szerette".

A fejedelem temetésének leírása utáni dicsőítő jellemzésben is a szerző bibliai személyekhez méri hősét, a kifejtett hasonlatokat sorozattá fejlesztve. Olyan alakokat kutat fel a bibliai történetekből, akikkel méltón szembeállíthatná Dmitrijt, de nem talál hozzá hasonlót:

"Kihez hasonlítsam, ezt a hatalmas fejedelmet, az Orosz földek cárját, kereszténység összefogóját? Jöjjetek, szeretteim, az egyház barátai, dicsérő szóra, méltón dicsérni az Orosz föld uralkodóját." Fölsorolja az összes igaz férfiút, de kétségei vannak: "Angyalnak nevezzelek? Mert lényegében angyalmódjára éltél. Vagy embernek? De emberi lénynél többet cselekedtél. Elsőként teremtettnek (azaz Ádámnak) nevezzelek? De ő parancsot kapott a Teremtőtől, és megszegte azt; te pedig a szent keresztségben tett ígéreteidet tisztán megtartottad. Széthnek nevezzelek? De őt bölcsességéért az emberek Istennek nevezték: te pedig a tisztaságot betartva Isten szolgája vagy, Istentől való trónon uralkodván, az Orosz föld ura vagy. Enohhoz hasonlítsalak? De ő titokzatos módon költözött el a földről, a te lelkedet pedig az angyalok emelték dicsőséggel az égbe. Noénak hívjalak? de ő bárkáján menekült meg az özönvíztől, te pedig őrizted szíved a bűnös gondolattól, akár egy fényes pa-

lotában, tiszta testben. Ebernek nevezzelek? aki nem keveredett bele az esztelen népek toronyépítésébe. Te pedig a tisztességtelenség tornyát romboltad le az Orosz földön... Ábrahámnak nevezzelek?...Izsákként dicsőítselek?...Izraelnek szólítsalak?...Józsefként mutassalak be?...Mózesnek nevezzelek?...".

A dicsőítő hasonlítgatás azonos felépítésű mondatok fűzésére, kérdésre és szembeállításra épül, mely ritmizálja a szöveget, fölkeltve a figyelmet. A szerző valamennyi hasonlatot elveti, egy bibliai szent tetteivel sem mérhetők hősének cselekedetei. A bibliai történetek eseményeivel való hosszas hasonlítgatás során a fejedelem tettei elvesztik konkrétságukat, hatásuk, érzelmi jelentőségük kerül előtérbe, s ezzel absztrakttá válnak: ideális, példaértékű tulajdonságokat jelölnek.

A hosszas hasonlítgatásnak ugyanezt a módszerét látjuk Jepifanyijnál a "Permi szent István legendájában", csak ott a szerző nem konkrét bibliai hősökkel, hanem csoportok képviselőivel (prófétával, apostollal, törvényhozóval, főpappal, tanítóval stb.) méri össze hősét /1b/. A hasonlítgatást indító felszólítás pedig, "Jöjjetek, szeretteim, az egyház barátai..." Szergij legendájának elején található, anaforikus kezdetű mondatok sorozatává kiterjesztve.

A szerző hősét nemcsak emberekhez, hanem a természet különböző dolgaihoz is hasonlítja. Pl.: "A napot jóságáért és hatalmasságáért dicsérik, és a mozgásáért, a fürgeségéért, erejéért, hatalmáért, mellyel rendelkezik, mivel egyik végétől a másikig egyformán bevilágítja a földet, senkit sem fosztva meg melegétől. Ő pedig dicső és jó erkölcsű volt, hatalmas a hatalmassága által, határozott erényes cselekedeteiben, míg el nem hunyt békében; erejével mindent körbe vesz, akár a nap, sugarakat kibocsátva, és mindenkit, akit elér fölmele-

gítve - ilyen ő is". A felsorolásokkal történő hasonlítás keretszerűen ismétlődik, közrefogva és aláhúzva magát a jellemzést, melyet jelentés- és tőismétlés hangsúlyoz.

A kor stílusának megfelelően az embert valamilyen állattal, madarakkal, természeti jelenségekkel, vagy akár tárgyakkal vetik össze. Az összehasonlítás alapja itt is az ember cselekedetei, tettei. Tehát nem a külső forma hasonlósága, hanem a tettek és azok értelme, jelentősége érdekli a szerzőt /8/. A fejedelem és tettei felmagasztalására való törekvés így végtelen hasonlítgatásokhoz, metaforikus jelzők sorához vezet, melyben a tettek nagyszerűsége, az emberekre gyakorolt hatása kerül előtérbe, s nem maga a konkrét cselekedet.

Dmitrij "magasan szárnyaló sas, a becstelenséget égető tűz, az ocsmányságot lemosó fürdő, a tisztaság szérűje, a konkolyt szétszóró szél, fekhely az Isten ügyéért fáradozóknak, kürt az alvóknak, békességes hadvezér, a győzelem koszorúja, kikötő a hajózóknak, a gazdagság hajója, fegyver az ellenség ellen, ledönthetetlen fal, a harag kardja, háló a gonoszoknak, megingathatatlan lépcső, az élet tükre, mindent Isten nevében tévő és Istenért harcoló, magasságos elme, alázatos értelem, szelek lecsendesítése, az értelem mélysége".

A hosszas hasonlítgatásban rejlő ismétlődő azonosságok, mint "fegyver az ellenség ellen - a harag kardja", vagy épp az ellentétek, mint "magasságos elme - alázatos értelem", aláhúzzák Dmitrij emberi tökéletességét, eszményiségét, fokozzák a szöveg emocionalitását, expresszivitását.

A véget nem érő felsorolások, hasonlítgatások ellenére Dmitrij individuális jelleme, mint egységes egész, nem különül el. A jellemzés absztrakt marad, az emberit nem az emberben, mint jellemben, pszichikumban különí-

tik el, csupán tevékenységében, cselekedeteiben, vagy nagy tetteiben jelzik, és ennek alapján ítélik meg, formálnak róla véleményt.

Az előző korokban a tettek, cselekedetek, események az ember életén kívül álló körülményekként jelentek meg, a hangsúly az eseményeken volt, melyek mögött az ember, az események tényleges mozgatója, s tetteinek pszichológiai motivációja háttérbe szorul. Ezt láthatjuk például Alekszandr Nyevszkij legendájában: "Az Alekszandr fejedelem győzelme utáni második esztendőben ismét eljöttek az idegenek a nyugati országból, és várost építettek maguknak Alekszandr földjén. A nagyfejedelem késlekedés nélkül ellenük vonult, a várost földig rombolta, egyeseket lekaszabolt, másokat foglyul ejtett, és voltak, akiknek megkegyelmezett, mert az ő kegyelme nem ismert határt" /9/. A szerző hasonlóan folytatja Alekszandr dicsőítését, tetteinek felsorolásával, csak a tettek nagyságát hangsúlyozva: "Alekszandr fejedelem az előljárókat elfogatta, Pszkov városát megszabadította fogságából, az ellenség földjét elfoglalta és fölégette, számtalan sok foglyot ejtett, másokat pedig leöldösött" (uo.).

Dmitrij, mint ember, épp a tetteiben "mérettetik" meg, cselekedeteinek rejtett belső értelmével, lelki motiváltságával. Cselekedeteinek további felsorolásával a fejedelem jellemének megrajzolása nem önmagában történik, hanem emberi környezetéhez való viszonyában. De itt is a tettek belső értelme a fontos: "főnemeseivel csendes-nyájasan rendelkezett, senkit sem sértett meg, hanem mindenkit egyformán szeretett, a fiatalokat szavakkal kioktatta, és mindenkinek elegendőt adott, a szűkölködőknek kezét nyújtotta".

Noha Adrianova-Peretc fölhívja a figyelmet arra, hogy az "Ének" egyik forrása az Alekszandr Nyevszkijről szóló legenda, mégis egyértelmű a különbség az emberhez

való viszonyulásban. De szembetűnő az ábrázolás módjának megváltozása is. A két fejedelem hősiességének dicsérete a két műben hasonló kifejezésekkel történik, ami a kölcsönzést bizonyítja: "Alekszandr Jaroszlavics nagyfejedelem nevét visszhangozta minden ország, egészen az Egyiptomi-tengerig, az Ararát hegyéig, A Varégtenger mindkét partján egészen Rómáig" /9a/. Dmitrij pedig "óriási hatalmával óvta az egész földet: kelettől egész nyugatig dicsőítették az ő nevét, tengertől tengerig, és a folyóktól egész a világmindenség végéig terjedt a dicsősége".

A tartalmi és képi megegyezéseken túl viszont Dmitrij dicsőítése hiperbolikus, megkomponálása átgondoltabb. Azonos felépítésű mondatok sorozatán alapul. Az eredeti szöveg "ot - do" előljáróinak háromszori váltakozása zenei hatásával ritmizálja a szöveget, aláhúzva a mondanivalót. Az ábrázolás célja, mondanivalója tehát szoros kapcsolatban van az ábrázolás módjával, a második délszláv hatás expresszív-emocionális stílusának, az ékes szófűzésnek az eszközeivel.

Ugyanakkor a fejedelemnek, mint világi embernek a jellemzése folytonosan át-átváltozik a vallási normák szerint élő személyiség, azaz szent jellemzésévé: "szemével gyakran a földre tekintett, melyből vétetett, de lelkét és szellemét az ég felé fordította, ahol majd lennie kell". Hiszen a hívő ember feladata a középkorra oly jellemző eschatologikus világfelfogás szerint, hogy felkészüljön a végítéletre, "megmentse" magát az örök életre, s ne gondolkodjon az időleges, átmeneti, földi boldogulásról /10/. Ezt a kettősséget illusztrálja a szerző egy további ellentétpárral, melynek második tagját részletesen kifejti: "A cári méltóságot viselte, de angyal módjára élt, böjtölt, és egész éjszakákat állva töltött imádkozással, az álomnak csak rövid időre adva

át magát; kis idő múlva újból fölkelt imádkozni, és mindig hasonló jóságban élt". A mondatok végén álló igék imperfektumi végződése (gyerzsáse, zsivjáse, sztojáse, priimáse, vsztajáse, tvorjáse) ismét összecseng, zenei hatásukkal is aláhúzva az ábrázoltakat.

A földi és égi szembeállításával a szerző tovább részletezi hőse aszketikus jámborságának, testi tisztaságának, a lelki dolgok iránti tiszteletének leírását, végig az ellentétekre építve: "a cári bíbort és koszorút viselte, de naponta szerzetesi ruhába kívánt öltözni, minden időben tiszteletben és dicsőségben részesült az egész világtól, de Krisztus keresztjét a vállán viselte: Isten napjain a böjtöt tisztaságban betartotta, és minden héten megáldozott, megtisztult lelkét akarván Isten előtt bemutatni."

A fejedelem szentként való feldicsőítése az egyházi és világi ideál összefonódását jelző, az "Elbeszélés Borisz és Gleb kínjairól" című fejedelmi legendához visszavezethető költői paradoxonnal zárul: "valójában földi angyal és égi ember volt". Sőt a szerző az "Ének" befejező részében egyenesen "szent"-nek nevezi Dmitrijt: "Imádkozz azért, ó Te Szent, a te nemzetségedért és az egész emberiségért...", noha a fejedelmet sem akkor, sem később nem kanonizálták. A szerző magát a fejedelmi hatalmat emeli a szentség magaslatára. Ebben a nagyfejedelmi, majd később cári tekintély megszületését láthatjuk, mely majd a XVI. században teljesedik ki /11/.

Dmitrijt, mint uralkodót dicsőítve mindennapi analógiákhoz is fordul: "Senki sem lehet orvos, ha előbb nem ismeri meg a bajok okait, sem ikonfestő, ha előbb nem keveri sokszor a festéket". De rögtön ezután méltatlan uralkodókkal veti össze hősét a Bibliából, utalva az aktív keresztény erények és cselekedetek fontosságá-

ra: "Mert sokan voltak uralkodók és fejedelmek nevük szerint, és nem tetteik szerint...ő pedig Isten által adományozott hatalommal rendelkezett, és Istennel megvalósítva hatalmas birodalmat hozott létre...".

A szembeállítás után metaforikus jelzőkkel dicsőíti a fejedelmet, melyek ismét az ellentéteken alapulnak. "Barátként fal és támasz volt, ellenségként pedig kard és tűz".

A hős jellemvonásainak, érzelmeinek, cselekedeteinek és dicsőítő jellemzésének bemutatása tehát főként a szembeállítás különböző fajtáival, a végtelen, személyekkel történő, a természet világából és a mindennapi életből vett hasonlítgatásokkal, valamint a metaforikus jelzők halmozásával történik, melynek során többször a zeneileg is összecsengő végződések és a tudatos szerkesztés is fokozza a hatást.

Ezen kívül, ha kisebb mértékben is, a fő cél, a hős nagyságának bizonyítására az egytövű szavak alkalmazásával is találkozhatunk: "hatalmas a hatalmassága által"; "a fejedelmek fejedelme hunyt el". A tautológikus együtthangzáson kívül értelmi együtthangzást, azaz jelentésismétlés sorozatát is láthatjuk, például a szerző siralmában:

"Ó, szörnyű csoda, testvéreim, baj történt, ó, megremegtető látomás! Borzalom szállt meg mindenkit! Hallgass ég, suttogj föld! Hogyan írjam meg és hogyan beszéljem el a te halálodat? A lélek bánata a nyelvet megkötözi, a szájat eltorlaszolja, a gége elnémul, a gondolat cserbenhagy, a látás gyöngül, a szilárdság elerőtlenedik...Amikor az Orosz föld nagy fejedelme, Dmitrij örök álomba szenderült, a levegő felkavarodott, a föld megrendült, az emberek összezavarodtak. Minek nevezzem ezt a napot, a fájdalom és vigasztalanság napját, a homály és sötétség napját, a baj és búbánat napját, a jajveszékelés és könnyek napját, a siralom és szerencsét-

lenség napját, a szégyen és szenvedés napját, a zokogás és kétségbeesés napját..."

A fejedelem halála fölötti bánat hiperbolikus leírását nemcsak az azonos jelentések halmozása segíti elő, hanem a szöveg ritmikus megszervezése is. A "nap" szóhoz kapcsolódó kettőzött szinonímák sorozatában az azonos felépítésű szószerkezetek ismétlődésével a szöveg ritmusa felpörög, növelve a feszültséget és az emocionalitást.

Dmitrij jellemzésében tehát a világi és vallási ideál állandó összefonódását láthatjuk. Nemcsak az általános keresztény erényeket dicsőíti a szerző, hanem a korra jellemző hészükhazmus szellemében is ábrázolja hőse tisztaságát, a figyelmet a külsőről a belsőre irányítva: "...a látható dolgoktól a láthatatlan felé fordulván (Pál II. Levél a Korinthusbeliekhez IV. 18), a külsőséget elűzte, a tűz erejével szétválasztotta, a titokzatost Istennek bemutatva" /6a/. Ugyancsak a hészükhazmus elveinek tükröződését láthatjuk a szerző dicsőítő siralmában: "az isteni bölcsességet őrizte szívében, és Isten titkos beszélgetőtársa volt... keveset beszélt, és sokat elmélkedett". A korabeli keresztény gondolkodás másik iránya, a racionalizmus felfogása is tükröződik a jellemzésben, amikor Pál apostolra hivatkozik: "Beteljesültek rajta az isteni apostol, Pál szavai, aki mondá: Ti az élő Isten temploma vagytok..." (Pál I. Levél a Korinthusbeliekhez III. 16.). A fejedelem tiszta erkölcsisége és élete e szavak teljesítésén alapul.

Dmitrij tulajdonságait tehát a Biblia szavaival is nyomatékosítja a szerző. A hősnek bibliai személyiségekkel történő összehasonlítása mellett a hagiográfiában jellemző a szent feldicsőítése a Biblia - szó szerint vagy csak részleges pontossággal idézett - szövegén keresztül. Az "Ének"-ben is találunk Biblia idézeteket,

melyek a hős jellemzését, szent voltának aláhúzását, hangsúlyozását szolgálja /12/.

Dmitrij dicsőítő jellemzését is bibliai idézettel vezeti be a szerző, hőse tulajdonságainak fennköltségét, szent voltát, s végső eredményként örökérvényű absztraktságát hangsúlyozva:

"mintegy apja volt az embereknek, szeme a vakoknak, lába a sántáknak, támasz és védelem, példa mindenkinek..."

A vaknak én szemei valék, és a sántának mintegy lábai. A szűkölködőknek atyjok valék, ... (Jób könyve: XXIX. 15-16.)

Az idézeteket a szerző megváltoztatja, hősére vonatkoztatja. Az egyforma felépítésű metaforák sorozata ritmizálja a szöveget, nemcsak a szent szövegek tekintélyével, hanem zenei hatásával is érzékletesebbé téve a hős belső emberi tulajdonságait.

Amikor Dmitrij Mamaj ellen Isten segítségét kéri, a segítségébe vetett szent hitét fejezi ki a bibliai sorok befűzése imájába:
"Miért mondanák a pogánynépek: Hol vagyon az ő Istenek?..." (Zsolt. LXXIX. 10.) "...szégyenüljenek meg, akik gonoszul cselekszenek (ok nélkül)". (Zsolt. XXV. 3.)

Az idézeteket szabadon is felhasználja, illusztrálva hőse hitét és lelkiállapotát az ima folyamán:

"Ítéld meg nekem, Uram, az erőt és a segítséget a Te szent lakhelyedtől és az én Istenemtől az én ellenségem ellen. És emeld nekem, Uram, az erő tornyát az ellenség ellen".

"Ítélj meg engemet óh Isten, és oltalmazd meg ügyemet a gonosz nemzet ellen; az álnok és hamis embertől szabadíts meg engemet". (Zsolt. XLIII. I.)
"Mert lettél nékem reménységem, és erős torony az ellenség ellen". (Zsolt. LXI. 4.)

Az imát, s rajta keresztül Dmitrijt, a szent szövegek személyes átélése, magyarázata, s a bensőséges, mély érzelmi töltés jellemzi.

A legenda elején Dmitrij már idézett, ellentétekre épülő ifjúkénti jellemzésében az utolsó ellentétpár, melynek jelentése keretszerűen ismétli az elsőt, szintén bibliai eredetű: "Atyámfiai, nem legyetek gyermekek értelemben; hanem a gonoszságban legyetek gyermekek, értelemben pedig érettek legyetek" (Pál I. Levele a Korinthusbeliekhez XIV. 20.). Így a szerző nemcsak a keretszerű jelentésismétléssel, hanem a szent szöveg tekintélyével is nyomatékosítja Dmitrij már ifjúkorában is megmutatkozó bölcsességét.

A fejedelem erényeinek dicsérete is bibliai analógiával történik: "ősz értelmével, még öregkora előtt". Salamonnak azokra a szavaira hivatkozik, melyeket Jepifanyij is idéz Szergij dicséretében (Példabeszédek IV. 7-10.). Amikor ellenségeivel szemben a fejedelmet kardhoz és tűzhöz hasonlítja, "kivágva a tisztességteleneket és elégetve őket hasonlóan a bozóthoz...", a hasonlat kifejtését idézetekkel is megismétli, nyomatékosítva az ábrázoltakat:

"Jeremiás és Dávid szavait hasonlítom hozzá: Vajon az én szavaim nem hasonlatosak-é a tűzhöz - mondá az Úr, - vagy a baltához, mely széthasítja a követ? Dávid szavaival: Körülvettek engem, mint a méhek százai, és kigyultak, mint a tűz a csipkebokorban."

Imé én olyanná tészem az én beszédemet a te szádban, minémű a tűz; és e népet, mint a fákat, az megemészti őket. (Jerémiás V. 14.)

Körülvettek vala engem, mint a méhek; eloltattak, mint a tövesnek tüze... (Zsolt. CXVIII. 12.)

Az emberhez való új viszonyulás jelzi, amikor a szerző leírja, hogy a fejedelem mit evett, hogyan öltöz-

ködött. De a hőst hétköznapi megnyivánulásaiban is az ideál magaslatára akarja emelni, ezért a szent szavakra hivatkozik, de csak közvetve: "...emlékezetében tartva a madarakról és a mezőnek füvéről szóló példázatot..."; Máté szavaira utal, "...Ne aggodalmaskodjatok a ti éltetek felől, mit egyetek vagy mit igyatok; sem a ti testetekről, mivel öltöztessétek: Nemde nem nagyobb é a lélek, hogynem az eledel, és a test, hogynem az öltözet? ..." (Máté VI. 25-30.) melynek alapján a hészükhazmus gondolkodásának megfelelően levonja a következtetést: a fejedelem tudja, a külsőségek mulandóak, mint az élet (6b).

Ebből kiindulva filozófiai elmélkedésekbe bocsátkozik a szerző: A látszat, "a külszín ünnepe", ugyanúgy változékony, mint a tenger és a felhő. Ezzel helyezi szembe a fejedelem emlékének ünnepét, amikor is nem ildomos emlékezni a rosszra. Majd nézőpontját kiszélesíti, és Isten emlékezetének ünnepéről beszél, mely "kétfelé oszlik: ha érthető, a magasztalásra, ha vétkezik az igazságosságban, a rosszallásra" /1c/. A szerző viszont az ünnep napján úgy dönt, hogy nem említi a rosszat, mivel becsmérelni, hol Istent, hol az "emberi dolgokat", helytelen megértésük jele. "Illendő, megértve a jót, magasztalni, vagy nem értve, hallgatni". Míg "Istent nem lehet felfogni sem indulattal, sem dicsérettel; az emberi dolgokat viszont mindkettő áthatja - a becsmérlendő és a dicsérendő is". Azaz míg Isten egy és oszthatatlan, addig az emberi lélek mindenféleképpen osztható, és Istenhez nem ér fel. Prohorov szerint ezt a szerző kicsit magára is vonatkoztatja, egy fajta önigazolásként és "enyhítő körülményként" a fentebb burkoltan megemlített "rossz" miatt. A szerző állandóan játszik a beszédsíkokkal "Nagy Dionüszioszhoz hasonlóan", hogy e párhuzamok és váltások segítségével többet mondjon el,

mint amennyit lehetséges /6c/. A "megfelelő elhallgatások" példáját Pitagorasz adja, a filozófusok ugyanolyan óriása, mint Platon, aki "szavai által jól ismert". Pitagorasz pedig óvatosan hallgatott, mivel a pitagoreusok titkot csináltak a tudományukból, ahol a szám - formáló, szervező erő.

Ezért Pitagorasz hallgatásának okát stílszerűen számokkal magyarázza. A számsorral összekapcsolva több olyan emberi tulajdonságot sorol fel és vet el, melyek nem tartoznak Istenhez. Ennek kapcsán Philipposz szerzetes Dioptra című művére utal.

A dicsőítésnek ez az érdekes, és az óorosz irodalomban szokatlan középső része kiemelkedik sajátos módszerével: elmélkedések, elvont gondolatiság, analógiák, a "hellén" filozófusokra, egyházatyákra történő utalások jellemzik. Az "Ének" többi részében a fejedelmet lelkében szerzetesként, a világi életben hészükhasztaként magasztalja a szerző, forró hite, kiemelkedő belső tisztasága, valamint Istent és az országot szolgáló dicső tettei alapján. De a középső részben azt láthatjuk, hogy ez korántsem csak dicsőítés, hanem a bűnök leplezett feloldozása is, mely az elhallgatott rossz bizonysága. Itt valószínűleg Kiprián metropolita és hívei üldöztetésére gondol, akivel a fejedelem viszonya később rendeződik. A szerző a fejedelemnek úgy említi föl a bűnt, mely mint Saulnak, akiből később Pál lett. S bár összességében kora követelményeinek megfelelően a hősábrázolásban itt is az ideál magaslatára állítja a fejedelmet, a kánonokat áthágva mégis látni engedi - ha burkoltan, utalásokon keresztül is - a személyiség összetettségének tudatát, első lépésként a komplex emberábrázolás felé.

Dmitrij ellenfele, Mamaj, az ellenpólus, a gonoszság megtestesítője. Hallgat a fejedelemre irigy ellen-

ség rábeszélésére, s kész mindazt elpusztítani, amit Dmitrij elért: "Az orosz földet elfoglalom, a keresztény templomokat lerombolom, hitüket a magaméra változtatom, az én Mohamedem előtt leborulniuk megparancsolom, ahol templomok voltak, mecseteket állítok, minden orosz városba az én adószedőimet ültetem, az orosz fejedelmeket pedig elpusztítom". Beszédének stílusa nem tér el a szerző stílusától. Az azonosan felépített mondatok végén álló igék Singuláris első személyű végződése nemcsak egymással, hanem az Accusatívusok és Datívusok végződésével is összecseng, ritmizálva a szöveget. Őt magát a szerző a "bűnös, istentelen, szégyentelen, tisztességtelen, megátalkodott" jelzőkkel illeti, második Szvjatopolknak nevezi.

Mint a negatív hősöknél általában, a szerző itt is kevésbé hivatalosan ábrázolja Mamajt /13/. Tetteinek magyarázatát belső tulajdonságaiban keresi. Irigy, nagyravágyó, hallgat a felbujtó szóra. Öntelt és dicsekvő, nem kételkedik győzelmében. Bemutatására és az ellene vívott harc leírására nem szentel különösebb figyelmet a szerző, hisz célja a fejedelem magasztalása.

A hős bemutatását és feldicsőítését viszont végigkísérik a szerzői megnyilatkozások. Nemcsak hőse, hanem önmaga érzéseit, gondolatait, munkájához való viszonyát is bemutatja, mely új jelenség a vizsgált korban. A mű első részében mindössze kétszer említi meg magát: "És még merészelek szégyenkezés nélkül beszélni a mi uralkodónk, Dmitrij életéről, hogy ezt hallgatva, az uralkodók és fejedelmek megtanuljanak ugyanígy cselekedni"; "És még egy dolgot tudok az életéről...".Az "Ének" második felében viszont a szerzői "én" különböző megnyilvánulásai mind gyakoribbak. Többször csak rövid, de szubjektivitást tükröző megjegyzéseket fűz a szöveghez, például a fejedelem méltatásakor: "Mit fűzhetek még a di-

csőségéhez..."; "Gondolom, semmiben sem marad el a méhtől..."; "Kételkedés nélkül mondom róla..."; "Mintegy tükörben látom őt...". A fejedelem hitvese iránti szeretetét is kommentálja: "Nem szégyellem azt is mondani:...".

Máshol a szokásos szerénykedő fordulatokat láthatjuk: "Én, a méltatlan, nem tudtam a te igazhitű uradnak érdemei szerinti dicséretét írni értelmem durvasága miatt". Ezek a magát lekicsinylő gondolatok viszont nem mindenütt sablonosak, hanem a szerző valós, emberi kételkedését mutatják munkája értékét illetően.

A szerző személyiségének előtérbe kerülését bizonyítja az is, ahogy írói munkájának mibenlétét bemutatja: "Nagy Dionüsziosz szavainak megfelelően: a víz morajlását a szél okozza, a föld nedvességét a nap fölitatja. Az ész - az emberi érzelmek ura, az érzelmekkel egyesülve az ész a szívben kertet nevel, a szív pedig az ész gyümölcsét a világnak hírül adja a beszéddel". Az érzékelés két szintjét, a fizikai és a szellemi világ jelenségeit párhuzamba állítja. Ennek alapján a víz és az érzelmek, a nap és az ész, a föld és a szív, valamint a gyümölcs és a szó megfelelnek egymásnak.

A következő mondat alapján ítélve, mi szerint "Ugyanígy Dmitrij fejedelem nevezetes a nemzetségében", a fejedelem dicsőségét a szélhez hasonlítja, mely "a víz morajlását okozza". A fejedelmi dicsőség szelétől megihletve alárendeli érzéseit ("a föld nedvességét a nap fölitatja" - "az ész az emberi érzelmek ura"), s ezzel ismét a "rossz elhallgatására" céloz. Végül egyesülve az ész segítségével az érzelmekkel, szívében a szellem gyümölcseként a fejedelem dicsértetét szövi, hogy a nyelv, a beszéd segítségével átadja a világnak. Az irodalmi alkotás folyamatát, és hőséhez való viszonyát illusztrálja a szerző ezekkel az aforizmaszerű gondolatokkal. Dionüsziosz említésével e kitérő kétsíkúságára

utal, ahol a fizikai világ képeit nem szószerint, hanem a szellemi világ tükröződéseként kell érteni. "Nagy Dionüsziosz" szellemében próbálva írni viszont egyáltalán nem zavarja a tematikai és stilisztikai különbség: Isten, valamint az égi és földi szentségek ereje helyett tárgya a "nagyfejedelem és orosz cár", a vallástudományi-filozofikus nyelvezet helyett pedig az aforizmaszerű, ritmizált beszédmód /6d/. A szimmetrikusan felépített szöveg logikai centrumát ("az ész az érzelmek ura") megelőző és követő két-két mondat végén álló igék végződése (büváet, pogübáet, vkorenyáet, podabáet) rímel egymásra, ritmikus hatásukkal fokozva a gondolatok aforisztikus hangzását.

Miután a szerző fölmagasztalta a fejedelmet nemzetségéért, életéért, ékesszólásáért, ismét a dicsőítéshez való viszonyáról ír. Ennek során újból az előbbi "fejedelem-cár-Isten" nyílt analógiájához és egy természetből vett képhez folyamodik: "Ahogy a víz a forraláskor kettéválik, utána pedig megint egyesül, s mint minden földi ember az elérhetetlen magasságba tekintvén az ott lakozóra gondol, ugyanúgy sürget engem az értelem erről a nagy cárról beszélni". Az analógiából viszont az tűnik ki, hogy a fejedelem ugyanúgy elérhetetlen a szerzői gondolat számára, mint Dionüsziosz Areopagitésznek maga Isten /14/. Ez az utalás az író kiemelkedő műveltségét is bizonyítja, a vallástudomány apofatikus (negatív) módszerének ismeretét /15 és 16/. Mint a víz forraláskor elpárolgott része később lecsapódva újra egyesül a helyén maradt résszel, és ahogy az emberi gondolatok a "magasságba" röpülvén nem érik el Istent, a szerző gondolatai is sürgetik őt a fejedelem dicséretére, mely teljesíthetetlennek tűnik számára. A helyére visszatérő víz ismét a szerző érzelmeinek megfékezését jelentik, mint ahogy fentebb is a fejedelmi dicsőség szelétől ér-

zelmei "morajlanak", mint a víz, de értelmével fékentartva azokat mégis a fejedelmet magasztalja. Tehát a fejedelem dicsérete után újból visszatér saját írói munkáját érintő gondolataihoz. Egész felfogását az othodox vallási gondolkodásban gyökerező értelem-érzelem szerves összekapcsolódása jellemzi.

Később mégegyszer érinti írói munkájának témáját: "És ahogy Pál előtt Barnabás előbbre jutott a prédikációban, úgy én is, silány elméjű az én dicső uram méltatására dicsérő szót ontani akartam...". Itt Barnabás és Pál kapcsolatának elejére gondol, amikor még együtt prédikáltak. Ahhoz hasonlóan, ahogy Barnabás tanúsította a nemrég még kereszténytildöző Saul (későbbi Pál) hithűségét, bevezetve őt az apostolok közé, úgy a szerző is urának dicséretét szándékozik elmondani. Az író arra számít, hogy a Szentírást jól ismerő olvasó párhuzamot von Saul (Pál) és a fejedelem, valamint Barnabás és a szerző között, ismét burkoltan a "rosszat" említve.

A korra jellemzően így a szerző is szinte a legenda hősévé válik. Saját érzelmei, gondolatai, értékelő megjegyzései (vagy burkolt utalásai) elválaszthatatlanok a hős ábrázolásától, melynek során világosan kitűnik az író rendkívüli műveltsége.

Teljesen önéletrajzi vallomásként értékelhető az "Ének" lapjai közé keveredett "Levél a megrendelőhöz", melyben a szerző ismét munkája körülményeiről vall az általa igen tisztelt és szeretett főrangú egyházi személyiségnek: "Ha a Szentlélek megengedi, hogy úgy beszéljek, ahogy akarjuk, ez nem az én hozzáértésem eredménye, hanem a te imáidé" (idézetek 6e). Ezután az élet (s vele a gondolatok, szavak, dolgok) mulandóságáról ír, mellyel szembeállítja az "igazság igaz értékelését", mint egyedüli állandó és kötelező dolgot az életben. Ezzel alkotói elveit fogalmazza meg, mely kényszeríti a

fejedelem teljes képének megrajzolására, s ezzel egyedülállóan a hagiográfiában és a kor irodalmában hőse felróható cselekedeteinek és vonásainak legalább burkolt megemlítésére. Szent szavakkal is aláhúzza álláspontját, így következtetve: "az igaz - szeretet". Miután a szeretet különböző fajtáiról ír, a megrendelő iránti igaz szeretetéről vall, s sajnálja, hogy nem találkozhat és beszélgethet a címzettel, "ahogy szeretne". Levelét írása körülményeivel kapcsolatos aggályaival zárja: "Ahhoz a bibliai maghoz valék hasonlatos, mely a tövisek közé esett, azok elfojották, s nem tudott gyümölcsöt hozni". Ez már nem egyszerű szerénykedési formula, hanem az elvárások, lehetőségek, konvenciók és tudatos írói elvek ellentmondásának kifejeződése.

A XIV-XV. századi irodalomban és művészetben új téma a szerzői "én" megjelenése mellett a mindennapok szokásai, a családi élet és a vele kapcsolatos események ábrázolása, illetve az előző koroktól eltérő megközelítése. A fejedelem erényeit szenthez hasonlítja ugyan, de mindennapi életének leírásából kiderül, hogy szeretett enni és fényűzően öltözködni: "Édesen evett és Salamonénál szebb öltözéket viselt".

A fejedelem felesége iránti szeretetének hangsúlyozására többször visszatér a szerző, bizonyítva a belső, intimebb emberi érzelmek fontossá válását. Már az "Ének" elején szemlélteti tiszta szerelmüket, az érzelmek bemutatását előbb kiterjesztve, hiperbolikusan felnagyítva: "És az egész föld örvendezett házasságuk megkötésének", majd kettőjükre vonatkoztatja, lírai hasonlattal illusztrálva kapcsolatukat: "És a házasságkötés után erényesen éltek, akár az aranymellű galamb és az édeshangú fecske, s meghatódottsággal törődtek üdvözülésükkel..."

Később hitvesi szeretetüket s tiszta életüket méltatva egész sor analógiához folyamodik: "És még a bölcs is mondá, a szerető személy lelke a szeretett személy testében lakozik. És én nem szégyellem azt mondani, hogy ők ketten egy lelket hordtak két testben, s egy volt erényes életük is...". Mindkét esetben a távolabbi, az általános felől közelít beszéde tárgyához, s mindkét esetben a hitvesi szeretet bemutatása összefonódik erényes életük bemutatásával. Ezt illusztrálja a fizikai világ jelenségeiből vett hasonlattal: "Ahogy a vas a tűzben izzásba jön, majd vízzel edzik, hogy erős legyen, úgy ők is a Szentlélek tüzétől fellángoltak, és a vezeklés könnyeivel megtisztultak".

Az erényes életen alapuló hitvesi szeretet bemutatása mellett megnő a család szerepe is. Fontossá válik a családról való gondoskodás, az emberi érzelmek előtérbe kerülésének logikus következményeként. Ezt látjuk, amikor halála előtt a fejedelem egész sor utasítást intéz a fejedelemasszonyhoz, a fiaihoz és a bojárokhoz, majd felsorolja a fiainak juttatott osztályrészeket. Ha összehasonlítjuk az "Ének" e részeit a fejedelem végrendeletével, sok azonosságot találunk /3a/.

Intézkedéseiben a fejedelem családja iránti szeretete, gondoskodása, emberi közelsége érződik. A fejedelemasszonyhoz intézett szavaiban nevelési elvei, a gyermekekkel szembeni szülői elvárások, a szülői tisztelet követelménye tükröződnek: "Te pedig, kedves fejedelemasszonyom, apjuk helyett légy anyjuk a gyermekeinknek, erősítvén lelküket, mindent az Úr rendeletei szerint tanácsolván: engedelmesek, alázatosak legyenek, Istent féljék, szüleiket tiszteljék, őrizvén meg félelmüket előttük szívükben egész életükben".

Fiaihoz intézett utasításaiban egyrészt a szerető szülő aggódó intelmei, másrészt pedig az államférfi

okossága, éleslátása, megfontolt észrevételei tükröződnek: "Ti pedig fiaim, magzataim, féljétek Istent... Az egymás közötti békességet és szeretetet őrizzétek meg. Átadlak benneteket Istennek és anyátoknak, s féljétek őt mindig. Kötelezzétek magatokat parancsolataimra, szavaimat véssétek szívetekbe, és ha nem engedemeskedtek szülőtöknek, emlékezzetek az írásra: Az apai átok gyermekei házát lerombolja, az anyai sóhajtásokat végleg kiirtja. Ha pedig engedelmeskedtek, hosszúéletűek legyetek a földön, boldogságban legyen a ti lelketek, a ti házatok dicsősége egyre nőjjön, a ti ellenségeitek boruljanak lábaitok elé, az idegenek megfutamodnak a ti színetek elől, a ti földjeitek terhei könnyebbé válnak, és a ti szántóitok gyarapodnak bőséggel..." Intelmeit az Írás szavaival nyomatékosítja. Az engedelmességért járó áldó szavait az azonos felépítésű mondatok sorozata és bennük a többes szám második személyű birtokos névmás különböző eseteinek ismétlődése ritmizálja.

Egyrészt láthatjuk az apai hatalom és az anya erkölcsi tekintélyének megnövekedését, másrészt a sorokból kiolvashatjuk a belső viszályok kitörésének előérzetét. A szerző fel akarja hívni az olvasó figyelmét a belső harcok fenyegetésére, aktuális politikai jelentőséget adva a műnek.

A bojárokról ezt mondja a fiainak: "Bojáraitokat szeressétek, szolgálatuk és érdemük ellenében méltó megtiszteltetést adományozzatok nékik, egyetértésük nélkül semmit se tegyetek". Itt az ember értékelésének miértje és fontossága látható. Majd hosszú beszédet intéz magukhoz a bojárokhoz: "Gyertek ide hozzám, hogy elmondjam nektek, mit vittem véghez életemben. Öregek, akik apám, középkorúak, akik testvéreim, ifjak, akik gyermekeim voltatok." Ez az emberi, meleg hangú megszólítás a kor emberi kapcsolatainak előtérbe kerülését mutatja.

Szavaiból pedig önmaga értékének és tettei hasznosságának tudata érződik: "Ti ismeritek szokásaimat, erkölcseimet, ti előttetek születtem, szemetek előtt nőttem föl, veletek utalkodtam és tartottam hatalmamban az Orosz földeket... Sok ország ellen harcoltam veletek, az ellenféllel félelmetes voltam a harcokban, a pogányokat Isten segítségével lábbal tapostam, az ellenséget leigáztam, a fejedelemséget megszilárdítottam, a békét és a csöndet a földön meghonosítottam". A szerző hőse szájába adja értékelő szavait, dicső tetteinek felsorolásával jellemezve önmagát.

Ezután emberi viszonlataikról beszél, hangsúlyozva a kapcsolatok emberi, érzelmi oldalának fontosságát: "... tiszteltelek benneteket és szerettelek..., a gyerekeiteket is szerettem, senkinek rosszat nem okoztam, semmit sem vettem el erővel, nem bosszantottam, nem tettem szemrehányást, nem romboltam, nem garázdálkodtam, hanem mindenkit szerettem és tiszteletben tartottam, veletek örvendeztem és a bánatot is megosztottam veletek". A szeretet, mint a keresztény erények egyik követelménye szemben áll az el nem követett tettek sorozatával. A felsorolásban a mondatok végén álló igék aoriszto-szi végződése összecseng. Az egyforma felépítésű mondatok anaforikus kezdete a tagadó névmás ismétlődésével ritmizálja a szöveget, ezzel is fokozva a hatást. A felsorolást a szeretet keretszerű ismétlésével zárja, majd az öröm és a bánat ellentétével újból a felebaráti szeretetet hangsúlyozza az egymás sorsában való osztozással. Itt uralkodó és alattvaló kapcsolatában nem a hierarchia, hanem az emberi szempontok kerülnek előtérbe.

Ugyanerre hivatkozik a bojárokkal szembeni elvárásaiban, mintaként utalva saját viselkedésére: "Erősítsétek meg igazsággal és szolgáljátok a fejedelemasszonyt és gyermekeimet teljes szívetekből; a boldogságban örüljetek velük, a bánatban ne hagyjátok el őket."

Egyrészt emberi kéréssel fordul a bojárokhoz, szeretetteljes gondoskodást és segítséget kérve családja és országa iránt, másrészt uralkodói öntudattal beszél magáról, uralkodói elveiről. De ugyanakkor tisztelettel viszonyul a bojárokhoz, hercegekhez, mely Adrianova-Peretc szerint a moszkvai nagyfejedelmek egyesítő tendenciájú, 1432-53 között kiéleződött, a régi feudális főnemesség követeléseivel vívott harcának visszhangja lehet a műben /1d/.

Tehát a fejedelem utolsó rendelkezéseiben is emberi megnyilatkozásainak különböző oldalait láthattuk: családja iránti szeretetét, gondoskodását, gondolkodásmódját, saját értékének tudatát, alattvalóival és családjával szembeni elvárásait, aggodalmait, előrelátását. Beszédstílusa nem tér el a szerzői részektől, az ékes szófűzés ugyanazon fogásait alkalmazza a figyelemfelkeltés céljával.

Nem új téma, de a XIV-XV. századi művészetekben új megvilágításba kerül az ember halálának, és a jelenlévők viselkedésének, a halál által kiváltott lelkiállapotának, érzelmeinek leírása illetve ábrázolása /17/. Talán itt tükröződik legnyilvánvalóbban a kor emberábrázolásának sajátossága, lévén a halál az ember életének bár végső, de mégis egyik legfontosabb, tragikussága ellenére is legjelentősebb eseménye, mely a többi emberből legjobban felszínre hozza érzelmeiket.

A XI-XII. századi fejedelmek nem nagy gondot fordítottak eljövendő halálukra, "nem csináltak belőle nemzeti látványosságot" /18/. A megelőző időkben a halált mint hatalmas jelentőségű aktust mutatták. Magát a tényt hangsúlyozták, az emberek visszavonultak a történtek nagysága elől, mintegy az események hátterét adva. Most épp ellenkezőleg, nem a halál ténye a fontos, hanem az emberek lelkében végbemenő pszichológiai hatása.

Feofán Grek (vagy követője): Az Istenanya elszenderedése

XIV. század vége. Tretyakov Képtár, Moszkva

Ez a tény egy festészeti példával is illusztrálható. Feofán Grek (vagy követőjének) alkotásában az "Istenanya halála" nagyszerű ábrázolásában a halál ugyanolyan fenségesen jelenik meg, mint az előző korokban /19/. De most a hangsúly a történtek pszichológiai hatásán, és annak individuális ábrázolásán van.

A középpontban az Istenanya fekhelye fölött Krisztus hatalmas alakja magaslik. A fekhely két oldalán csoportosulnak az Istenanyát sirató apostolok és szentek. Arcukon a bánat kifejezése oly erős, hogy mindegyiküknél a lelki fájdalom individuális átéléséről beszélhetünk. Különösen kifejező Péter apostol figurája, amint a lelki fájdalomtól meggyötört arcáról letörli könnyeit. Az egyik apostol kezével arcához kap, mely teljes kétségbeesést fejez ki. A többiek a szerencsétlenségtől megdöbbenten beszélgetnek egymással. Az alakok a bánat őszinte átérzését mutatják, a lelki emóciók éles, egyedi különbözőségével. Mindezzel együtt az ikon kompozíciója olyan, hogy az Istenanya halálát magasztosan drámai eseménynek fogjuk föl.

Az ikon alakjainak individuális ábrázolása különösen érzékelhető, ha összevetjük egy ugyanilyen témájú a XIII. századból származó novgorodi ikonnal, mely a Tretyakov képtárban található. Itt az alakok arckifejezése nyugodt, néhány kivétellel majdnem szenvtelen, bánatot csak a gesztusok fejeznek ki /20/.

Ha összehasonlítjuk a fejedelemasszony siralmát férje halálos ágyánál Boriszéval, a Jákob barát vagy Lázár püspök írta "Elbeszélés Borisz és Gleb kínjairól" című fejedelmi legendából, világossá válik, hogy az emberi érzelmek ábrázolásában a pompázatosság, ünnepélyesség, a patetikus kifejezőkészség, az érzések mélységének kifejezésére törekvés jobban előtérbe kerül.

Először mindkét műben a szerző írja le, hogyan reagálnak hősei a halál hírére illetve látványára.

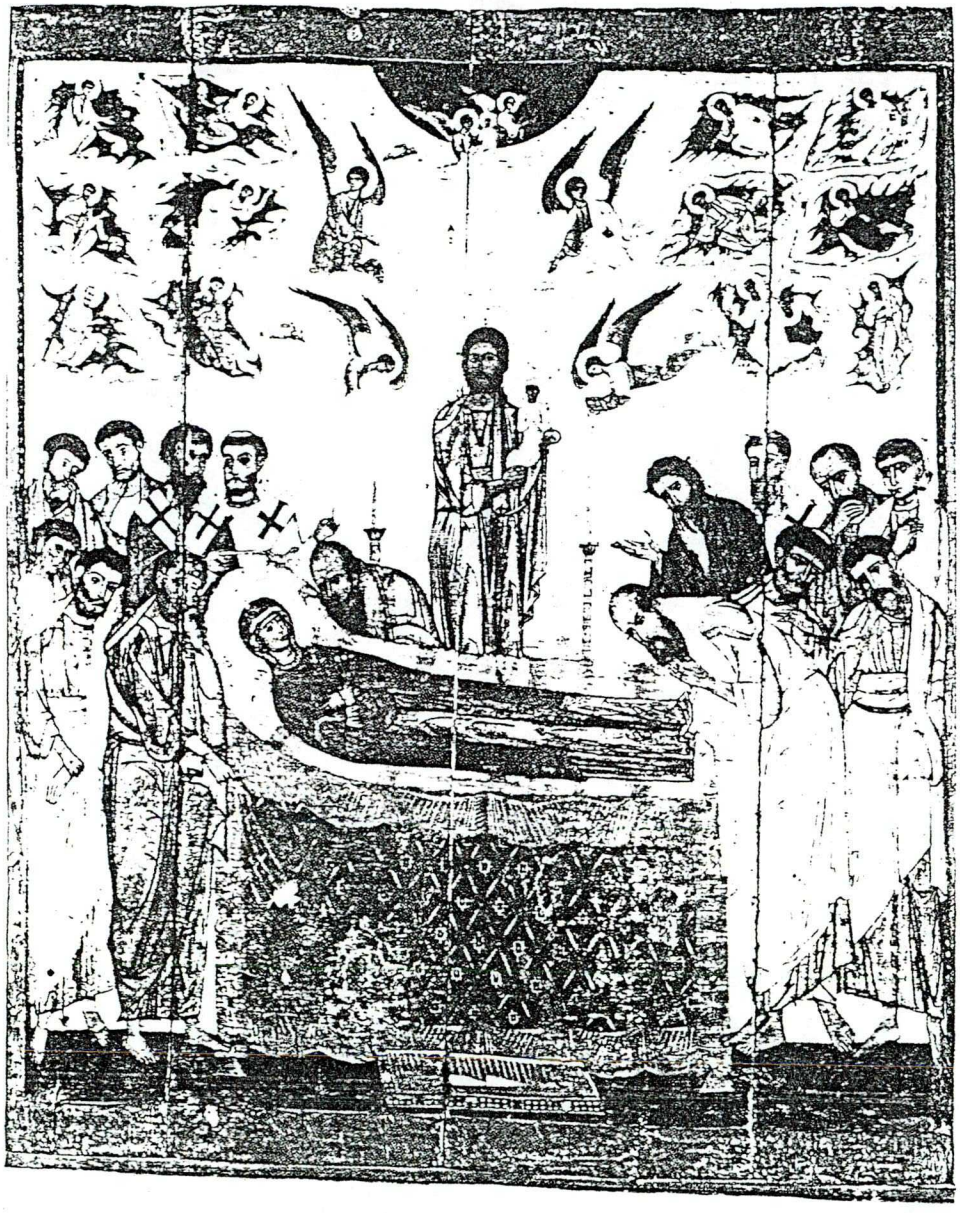

MÁRIA HALÁLA. GYESZJATYINNIJ-KOLOSTOR, NOVGOROD.
XIII. SZÁZAD ELSŐ HARMADA. ÁLLAMI TRETYAKOV KÉPTÁR

(apja halálhírének hallatán Borisz) "teste gyöngülni kezdett, arca könnyekbe merült, és könnyeket ontván nem tudott beszélni, majd szíve mélyén így kezde szólani" /21/.

(Jevdokija hercegnő) a halott fejedelmet látva "keserű hangon felzokogott, szeméből forró könnyeket hullatott, belsője áttüzesedett, kezével mellét ütötte, és mint a sereget hívó kürt, mint a lágyan szóló orgona, ezt mondá:"

Ezután a szerzők hőseiket beszéltetik, akik hosszas siránkozásba fognak, kifejezni próbálván a kifejezhetetlent, mérhetetlen fájdalmukat.

Borisz "szíve mélyén így szól: Jaj, nekem, szemem fénye, arcom ragyogása és hajnala, fiatalságom kantára, tévedéseim kioktatója! Jaj nekem, atyám és uram! Kihez fussak, kire tekintsek? Hol telhetek meg szellemed oly üdvös tanításaival és kioktatásaival? Jaj nekem, jaj nekem!" Majd így folytatja: "Szívem ég, lelkem gondolataimat összezavarja, és nem tudom, kihez forduljak, kihez terjesszem oly keserű bánatom ...".

A szerző megpróbálja visszaadni hőse pszichológiai lelkiállapotát az őt is fenyegető halál előtt, belső vívódását a rettegés és kétségbeesés, valamint az égi jutalmazásba vetett hit között. De az ábrázolás a kész hagiografikus sablonoknak minden személyiségre alkalmas felhasználásával történik: az ábrázolt hős úgy viselkedik, ahogy keresztény ember általában, hasonló helyzetben. A siratást átitató emelkedett lírai pátosz ellenére Borisz belső monológját a folytonos "jaj nekem" felkiáltások széttördelik, ezért expresszivitásuk koránt sem olyan kifejező és személyes, mint Dmitrij özvegyének siralma.

"Miért haltál meg, éltem kedvesem, engem egyedül özvegyként itthagyván?" - zokogja a hercegnő. "Miért

nem én haltam meg teelőtted? Elhomályosodott a szemem fénye! Hová távoztál éltem drágasága? Miért nem szólsz hozzám, szívem, a te feleségedhez? Gyönyörű virágom, mily korán elhervadsz! Te bőtermésű kert, már nem adsz gyümölcsöt szívemnek, édes gyönyört lelkemnek! Miért, Uram, kedvesem, hogy nem nézel rám, s nem is szólasz hozzám, s nem fordulsz felém fekhelyeden? Talán elfeledtél engem? Mi miatt nem tekintesz reám és gyermekeidre? Miért nem válaszolsz nekik?..."

Egy mélyérzésű ember ragaszkodását látjuk, fájdalmának hiperbolikus ábrázolásával, aki nem akar beletörődni a szeretett személy elvesztésébe. Siralmában az írásbeli retorikai kifejezések ötvöződnek a népi siratóénekek lírai pátoszával /1f/. A hercegnő siralmában szinte versnek hat - a népköltészettel egybecsendülve - pár sor, melyet a sorok tördelésével is próbáltam érzékeltetni:

"Fénylő napom,
korán lenyugodtál,
tündöklő holdam,
korán aláhulltál,
napkeleti csillag,
miért nyugatra távoztál?"

Egyik oldalon a hasonlítást, szemben vele a cselekvést látjuk ritmikusan ismétlődve. Az igék végződése egybecseng, szinte rímel, és értelmi-logikai fokozással következnek egymás után: zahodisi - pogibajesi - grjadesi. A "lenyugodtál" igében még benne rejlik a törvényszerű ismétlődés, s ezzel ellentéte, a "felkelsz". Az "aláhulltál" ige már tragikumot érzékeltet, az "eltávoztál" pedig a végső megváltozhatatlant hordozza magában.

A megözvegyült fejedelemasszony intim érzelmeket kifejező siralma viszont átváltozik a fejedelem értékelő dicséretévé. A siratás, mely nemcsak a lírai érzel-

mek sajátos kifejezési formája, hanem a halott méltatása is, míg ismert volt az évkönyvírásban és a fejedelmi legendákban, a hagiográfiában ritkaságszámba ment. A bizánci legendairodalomban is csak nyomokban fordul elő. A siratásnak ezt az "Énekben" látott formáját fejleszti egyedivé és utánozhatatlanná Jepifanyij Premudrij a "Permi Szent István legendájában".

A fejedelemasszony siralmában tehát Dmitrij Donszkoj hatalmassága és halál utáni gyengesége áll szemben egymással: "Hol van, uram, a te tisztességed és dicsőséged, hol van a te uralkodásod?" De a halállal szemben a dicsőség hangsúlyozását Jevdokija siralmában a perfectum "jeszi" igéjének ismétlődése is aláhúzza. Ez sajátos ritmust ad a szövegnek, összecsengve az "-isi, -jesi" igevégződésekkel, ezért eredetiben idézem:

"Господин всей земли Руской был еси,
ныне же мертв лежиши,
никим же владееши!
Многы страны примирил еси
и многы победы показал еси,
ныне же смертию побежен еси".

Saját fájdalmának, veszteségének említése után a fejedelemasszony újból a halál és a dicső élet ellentétét hangsúlyozza: "Drága bíbor helyett egyszerű és szegényes ruhába öltözöl, ...a cári koszorú helyett egyszerű kendővel borítod fejed, palota helyett szép koporsó fogad". Az azonos kezdetű szembeállítások végén az igék végződése ismét egybecseng, ritmikus hatásával is fokozva egyfelől a bánat, másfelől a fejedelem dicsőségének megjelenítését.

A fejedelemasszony ezután visszatér saját érzelmeinek, lelkiállapotának illusztrálásához. Feleleveníti a férjével töltött napok emlékét: "...Fénylő világom, miért homályosultál el? ...Ha az Úr meghallgatja imádat, imádkozz értem, hercegnődért; együtt éltem veled, együtt

is halok veled, a fiatalság nem távozott tőlünk, az öregség még nem ért el minket"... Majd vádlón urához fordul: "Nem hallod tán, Uram, szegény szavaim? nem indítanak meg keserű könnyeim? A földi vadak fekhelyükre mennek, az égi madarak fészkükre repülnek, te pedig, Uram, házadból örömtelenül eltávozál." Ez a kép Bibliai eredetű: "A rókáknak vagyon barlangjok és az égi madaraknak fészkük; de az ember Fiának nincs hová fejét lehajtani" (Máté VIII. 20.). A fejedelemasszony is, akár a szerző, a természet dolgaihoz, égitestekhez, növényekhez, gyümölcsökhöz, állatokhoz hasonlítja Dmitrijt, a végtelenségig fokozva az expresszivitást, emocionalitást, ami végigkíséri fájdalmának kitöréseit. Befejezve siralmát, együttérzésért a jelenlévőkhöz fordul: "Idős özvegyek, vigasztaljatok engem, fiatal özvegyek, zokogjatok velem, az özvegyi bú minden emberi bajnál keservesebb".

A fejedelemasszony belső monológja intim érzéseit próbálja visszaadni a halál eseményéről, s egyidejűleg a fejedelmet is jellemzi.

Az ábrázolás minden eszköze, a nyelvi fogásokon túl a tulajdonságok, cselekedetek felsorolása, a beszéltetés, siratás, új élethelyzetek, szerzői megnyilatkozások, még az elhallgatott "rossz" is a fő célt, a hős dicsőítését szolgálja.

Az "Ének Dmitrij Ivanovics nagyfejedelem és orosz cár életéről és haláláról" a fejedelem szentként való feldicsőítésében és jellemzésében felvonultatja a XIV-XV. század új eszméinek megfelelő hagiografikus emberábrázolás stílusfogásait: az absztraktsághoz vezető végtelen hasonlítgatásokat, szembeállításokat, a metaforikus jelzőhalmozást, a ritmikus próza eszközeit, a patetikus, expresszív előadásmódot, bibliai idézetek tartalmi és stilisztikai hatásának felhasználását, valamint a filozófiai elmélkedések és analógiák módszerét. Ugyanak-

kor a dicsőítő legenda ünnepélyes-átszellemült ábrázolásmódja mellett megtaláljuk a harci elbeszélések, a népi lírai költészet és a politikai didaktika elemeit is.

A kor ábrázolásának új eszközeivel egy új típusú, a közért munkálkodó, aktív, kiemelkedő belső tulajdonságokkal és keresztény erényekkel rendelkező hőst mutat be a szerző. A világi hős szentként való feldicsőítésének kettőssége mellett viszont a kor hagiografikus emberábrázolásában egyedülállóan láthatjuk az ember kettősségének tudatát, s egyenlőre még burkolt ábrázolását is. A hőst új élethelyzetekben és emberi kapcsolataiban is bemutatja a szerző, mindvégig saját szubjektumán megszűrve és értékelve az ábrázoltakat.

Az emberábrázolás e virágzó új módját Jepifanyij Premudrij fejleszti az összetettség határáig, mind az emberhez való új viszony, mind az emberábrázolás új tartalmi-formai módszerei, és az általuk létrehozott új témák terén.

Munkám nem tekinti feladatának az "Ének" lehetséges szerzőjének külön vizsgálatát, de az eddigi kutatások alapján hihetőnek tűnik Jepifanyij személye. Összefoglalom a mellette szóló érveket. Mint már említettem, az "Ének" anoním, mert évkönyvbe készült. Szerzője ugyanazokat a fogásokat, képeket, idézeteket használja, mint Jepifanyij. Valószínűnek látszik, hogy Szalmina véleményével szemben a szerző nem Jepifanyij ismert műveit, a Permi Szent István és Radonyezsi Szent Szergij legendáit utánozta, hanem fordítva, maga az "Ének" szolgált ujjgyakorlatul az azonos szerzőnek, tehát Jepifanyijnak. Az "Ének" nem a fenti legendák egyszerűsített utánzata, hanem az új emberfelfogás és új stílus fogásainak első próbája. A két későbbi legendában az érettebb író tapasztalatával az "Énekben" felvonultatott módszereket átgondoltabban, kidolgozottabban továbbfejlesztve

alkalmazza. Ellenérvként hozzák föl, hogy stílusa épp a XV. századot, s nem a XIV. század végét idézi, s az "Énekben" tükröződő Dioptrát és Dionüszioszt is csak a XV. században fordították le oroszra. Viszont Jepifanyij Athoszban tanulva eredetiben olvashatta ezeket a műveket, s az ékes szófűzés már korábban létező stílusával is ott ismerkedhetett meg, mely azonban Ilarion és Kirill Turovszkij ékesszólásán keresztül nem lehetett idegen számára. Így az "Ének" a kor új emberfelfogásának és emberábrázolásának egyik első mintája. Szerzőjének a hősábrázolás sokoldalúságában megmutatkozó alkotó módszere Szent István és Szent Szergij legendáiában teljesedik ki.

Feofán Grek (vagy követője): Az Istenanya elszenderedése (részlet) XIV. sz. vége

6. JEPIFANYIJ PREMUDRIJ ALKOTÓ MÓDSZERE AZ EMBERÁBRÁZOLÁSBAN

A délszláv hagiográfusok legtehetségesebb tanítványa a XIV-XV. században Jepifanyij Premudrij volt, aki sajátos önálló író, az orosz művészeti tradíciók folytatója a legenda műfajában. Műveiben a délszláv panegírikus stílus jelenségei sajátos orosz formát kapnak.

Dmitrijev fontosnak tartotta annak vizsgálatát, hogy Jepifanyij műveiben mi magyarázható a Kijevi Oroszország hagiografikus emlékeiből kiinduló tradíciókkal, mennyi bennük a délszláv hagiográfusok hatása, és az individuális írói mesterségbeli tudás /1/.

Jepifanyij kivételes műveltségű író volt, aki Nyesztor széles körökben ismert legendáin tanult. Nyesztor "Cstyenyije o Borisze i Glebe" című legendájából több részt idéz, amikor elbeszéli, hogyan keresztelte meg Permi Szent István a pogányokat /2/. Követi Illarion "Szlovo o zakonye i blagodatyi" című műve szónoki stílusának tradícióit, és Kirill Turovszkij egyházi ékesszólását /3/. Műveiben hatalmas erudíciót vonultat föl, mely az orosz fordításos és eredeti irodalmi alkotások, legendák, évkönyvek, korabeli és régebbi vallásos-oktató, teológiai és történelmi művek ismeretéről tanúskodik.

Az orosz irodalmi tradíciók felhasználásán kívül Jepifanyij kitűnően ismerte a délszláv hagiográfia emlékeit is. Maga is kitűnően tudott görögül, s valószínűleg más nyelven is. Az orosz legendák közül például Fedor Jegyeszkij legendája tükröződik Szergij Radonyezsszkijről írt legendájában /2a/. De hatással voltak rá a hészükhaszták szemlélődő-aszketikus alkotásai is. Dmit-

rijev, Evtimij Türnovszkij, a délszláv hagiográfia e misztikus áramlatának képviselője alkotó módszereivel méri össze Jepifanyij művészi eszközeit, és mutat rá Jepifanyij stílusának individuális vonásaira /1a/.

Evtimij 1371-ben tér vissza Bulgáriába Athoszból, s 1375-ben trnovói pátriárka lesz. Négy legendát írt: "Zsityije Ioanna Rimszkogo, Ilariona Meglenszkogo, Petki, Filofei", melyek a XIV. század 70-90-es évei között keletkezhettek /1b/.

Evtimij legendái kis terjedelműek, Jepifanyijé bővebbek, terjedelmesebbek. Evtimijt nagy szigorúság és tartózkodás jellemzi, retorikusságát szigorú határok közt igyekszik tartani. Jepifanyij retorikussága végtelen, mintegy azokból az érzésekből indul ki, melyek az íráshoz fogva ragadják magukkal a szerzőt. Evtimij legendáiban megjelenik a nemzeti érzés és a bolgár történelmi múlt iránti érdeklődés. Ez Jepifanyijnál kiegészül a konkrét mindennapok közelségével, az életszerű elemek megjelenésével. Leírások sora messze van az absztraktságtól és az emelkedettségtől.

Evtimijnél sok retorikus-moralizáló elmélkedést találunk a hészükhazmusról, de kevés konkrét hely és idő megjelöléssel, részletezés nélkül, csak a következtetést levonva. Jepifanyij legendáiban szembetünnek az elmélkedések konkrét, néhol önéletrajzi elemei. Evtimij is ír magáról, de ezek a retorikus elmélkedések inkább általános filozófiai jellegűek, mintsem konkrét tudósítás saját magáról. Jepifanyij pedig föléleszti legendái megírásának konkrét történetét is műveiben, beszámol az előtte álló reális nehézségekről, s emellett jelennek meg a retorikus általános filozófiai fejtegetések. A szerző közlései saját magáról, műve feladatáról és alkotásának történetéről (főleg a bevezetésben és a befejezésben), jellemző a 2. délszláv hatás hagiográfusaira.

Evtimij hősei a hészükhazmus képviselői. Jepifanyij hősei élő, konkrét emberként jelennek meg a legendában. Ábrázolásának absztraktsága mellett jelen van a konkrétum és a történelmiség.

A nyelv igazi művésze: hősének jellemzésekor majd 25 hasonló értelmű jelzőt sorol föl. Ugyanakkor megtalálhatók a köznapi élet szavai, terminusai is, egységben a népköltészet motívumaival (pl. siratásokban). Jepifanyij tehát művészetében összeötvözi és magas fokra fejleszti a kijevi tradíciók és a második délszláv hatás eredményeit, s a XIV-XV. századi új hagiografikus stílust művészi szintre emelve egyesíti saját, egyedi, néhol a kialakult kánonoknak ellentmondó individuális ábrázoló módszerével. Jepifanyij tudatos író. Nemcsak a mű tartalmához, hanem formájához való tudatos viszonyulásról beszél. Saját maga törekszik írásmódja meghatározására: "ot szlovesz pohvalenyije szobiraa, i priobretaa i pripletaa" /4/. A "pletyenyije szlovesz", azaz az "ékes szófűzés", vagy "szópókháló" Jepifanyij legendáiban az emberhez való új viszonyulás kifejezésének legfőbb stilisztikai eszköze.

Hogy Jepifanyij Premudrij szabadon alkotó, individuális író volt, Vigzell is próbálta bebizonyítani a "Permi szent István legendájá"-ban felhasznált bibliai idézetek vizsgálatával /5/. Az idézetekben talált hibák elemzésekor arra a következtetésre jut, hogy azok a fejből idéző, és nem a másoló ember hibái. Jepifanyij főleg a liturgikus, az istentiszteletben alkalmazott részeket idézi, melyeket szerzetes lévén tudott kívülről, s az ihlet sugallatára közvetlenül formába öntve érzéseit és gondolatait, jellegzetes, a feledékenységre, és nem a másoló pontatlanságára utaló hibákat követ el az idézetekben /6/. Ezt a véleményt szeretném kiegészíteni azzal, hogy a bibliai idézetek pontatlanságának oka

nemcsak az alkotásba merült író feledékenysége, hanem - ahogy a későbbi elemzésekben látni fogjuk, - az ábrázolás céljának megfelelő tudatos változtatás, azaz individuális alkotó módszer.

A szerző nem elégszik meg az "ideálisan átváltoztatott világ" ábrázolásával. Ott, ahol mind tartalmilag, mind formailag szakít a műfaj kialakult kánonjaival, eltávolodik a vallási ideál absztraktságától, felfedezhetjük a pszichológiai elemzések és a valósághű ember- és létábrázolás elemeit, melyek a vallási köntös mögött életszerű szituációkat tárnak fel: hol az ember harcát saját magával, hol összeütközéseit környezetével, azzal a léttel, mely elől kolostorba vonul /7/.

Jepifanyij Premudrij két legendát írt: Permi Szent Istvánról, és Radonyezsi Szent Szergij életéről. Személyesen ismerte legendáinak hőseit. Egyes feltevések szerint, rosztovi származású lévén, együtt szerzeteskedett Permi Szent Istvánnal a rosztovi Grigorij Bogoszlov kolostorban, ahová 1379 körül érkezett. Majd a Troickij kolostorban töltött több mint 30 évet, s ebből nem kevesebb mint 16-17-et Szent Szergij életében. Golubinszkij véleménye szerint Radonyezsi Szent Szergij kolostora útba esett Permi Szent Istvánnak Perm és Moszkva között, így István többször időzött itt /8/. Jepifanyij ekkor hallotta először Permről szóló elbeszéléseit.

Jepifanyij műveinek ránk maradt másolatait még nem vetették alá teljes szövegelemzésnek, és nincs még tudományos, teljes kiadásuk sem. Így elemzéseimben nem törekedhetek teljességre. Mindemellett az író alkotásainak vizsgálatával megpróbálom bebizonyítani, hogy a hagiografikus műfajt tökéletesen ismerő Jepifanyij Premudrij bevitte a legendába az ennek a műfajnak elméletileg ellentmondó individuális jellem vonásait, és a valóság sokoldalúságát. Mindezt egy csodálatosan kifinomult stílus eszközeivel teszi, melynek ábrázolást elmélyítő fo-

gásait szinte kimeríthetetlen variációban, egyéni leleményességgel alkalmazza.

6.1. Permi Szent István legendája

A "Permi szent István legendájá"-t Jepifanyij nem sokkal István halála után (1396) után írta. Ennek ellenére a biografikus tények - a hagiografikus tradícióknak megfelelően - viszonylag kis számban jelentkeznek. Viszont megfigyelhetők bizonyos realisztikus vonások és a köznapi egyszerű beszéd elemei /1/. A töméntelen dagályos kitérő, lírai áradozás és a szerző elmélkedései az oka, hogy a viszonylag kevés konkrét tény ellenére a legenda jelentős terjedelművé vált.

Kétségkívül Jepifanyij ismerte a szent adatait, körülményeit, de az életrajzban nem használja fel őket. A bevezetésben és a "dicsérő szó"-ban utal is a forrásokra: írásos emlékekből merítette, hallotta, saját szemével látta, tanítványoktól vette, beszélgetett magával a hőssel, s róla másokkal, vagy személyesen tapasztalta. De Jepifanyijt csak a permi püspök tettei érdekelték. Jepifanyij teoretikus tétele az, hogy a legenda nem kézzel alkotott mű, s mivel a legenda szerzője csak eszköz az Isten kezében, tudatosan kerüli a részletes életrajzi felvilágosításokat /2/. Az ilyen elbeszélésben a biografikus részletesség nem helyénvaló, mivel lealacsonyíthatja a hőst.

Jepifanyij célja, hogy a szent tetteinek nagyságát bebizonyítsa. Így csak azokat a tényeket használja fel, melyek ezt a célt szolgálják. A hős személyiségét nem érintő tényszerű felvilágosítások viszont bőségesek. Például a helyi vallási pogány szokások, foglalkozások, a permiek vadászatának, erkölcseinek ismertetésekor, a

bálványok leírásakor, tudományos fejtegetéseknél a nyelvekről, az ábécéről és a betűkről, földrajzi felvilágosításoknál, hiteles tények, dátumok, események sorá-nál Moszkva és Perm viszonyával, politikai szituációk kal kapcsolatban /2a és 3/.

Jepifanyij hőséről beszélve tehát nem törekszik a historizmusra és a dokumentális pontosságra. A következetes életrajzi adatok fölött dominál az életrajzírás tradicionális sémája, melyet viszont újszerű megközelítésével új magaslatokra emel.

A legenda terjedelmes bevezetővel kezdődik, melyben a szerző kéri az olvasót, hogy imádkozzon érte, és magát lealacsonyítva panaszkodik szellemének "durvasága" miatt. Ezután a hős gyermekkoráról beszél, aki, mint bármely másik szent, "istenfélő szülőktől származott". Még ifjú korában belép a szerzetesrendbe Rosztovban, majd a zürjénekhez megy prédikálni, a permi földre. Lerombolja a pogány bálványokat, s keresztény hitre téríti a permieket. Bátran védelmezi ügyét a zürjén varázslóval szemben, akit a permiek, meggyőződvén a keresztény hit erejéről, készek elűzni. A szerző szerint István fő tette a permi ábécé megalkotása. A pap, majd a püspök tisztségét tölti be a permi földön, s miután dolgát bevégezte, végérvényesen pravoszláv hitre térítette a permieket, dicsőségben meghal.

Ezután következik a legenda legretorikusabb része, a siratások. A legenda befejező részében, a "dicsérő szó"-ban három siratást találunk: 1. "Placs permszkih ljugyej", 2. Placs cerkvi Permszkia, egda obivnove i plakaszja po episzkope szi", 3. Placs i pohvala inoka szpiszajuscsa". A "dicsérő szó" ilyen eredeti formája egyedül csak Jepifanyijra jellemző: Egyetlen görög fordításos legendában sem találhatott ilyet, és egyetlen későbbi orosz legenda sem tudta teljesen visszaadni irodalmi formáját, bár egyes részeket kölcsönöztek Jepifa-

nyij "dicsérő szavá"-ból /4/. A legenda elején és végén tehát a szerző témáját találjuk, mintegy keretbe foglalva a tényleges életrajzi részt. De a legenda egészére jellemző, hogy a szerző képtelen visszafolytani érzelmeit. Valamilyen belső kényszer, a hősével való együtt lélegzés állandó megnyilatkozásra készteti. Így nemcsak hőse lelkiállapotait, érzelmeit írja le, hanem a magáét is, szinte a legenda szereplőjévé válva. Ez a vizsgált korban nemcsak az emberi-, hanem az írói individuum megjelenését is mutatja.

Jepifanyij legendáinak legfőbb eszméje és célja a szent életének és tetteinek feldicsőítése, mintául állítása a többi ember elé. Ennek érdekében valami olyat próbál találni hőse ábrázolására, amely meglepi az olvasót, és egyaránt hatással van az értelmére is, és az érzelmeire is. Ezért ábrázoló módszerének legfontosabb jellemzője, hogy figyelembe viszi a mondanivaló eszmei és hangzási oldalát /5/. Mondanivalója eszmei oldalának megvilágítására így felhasználja a bibliai idézeteket is. Ábrázolásában fontos szerepe van az idézetek kiválasztásának, elhelyezésének, ismétlődésének és sorrendjének.

A stílus hangzási oldalának erősítésére felhasználja a ritmikus próza összes stilisztikai fogását: az azonos tövű szavak halmozását és ritmikus váltakozását, az egybecsengő végződéseket, az alliterációt, a jelzők halmozását és sokféleségét, a metaforák változatosságát, a szórend sajátosságait, a szóismétlést, egymás mellé rendelést, az elrendezés szimmetriáját, a mondat sajátos ritmikus felépítését, azaz az amplifikáció minden lehetséges fajtáját.

Jepifanyij stílusának eszmei és hangzási oldala természetesen egységben, állandó kölcsönhatásban van jelen a legendában. Az ábrázolás eszmei, gondolati megalapozását szolgáló bibliai zsoltár-amplifikációk is kap-

csolatban vannak a szöveg ritmikai megszervezésével. Jepifanyij itt is figyelembe veszi a hanghatást, mely emeli az emocionális kifejezőkészséget. Másrészt a különböző eszközökkel ritmikusan megszervezett szöveg, akár bibliai, akár szerzői, betöltheti az érzelmi és logikai hangsúly szerepét a téma és a gondolat kibontakoztatásában. A továbbiakban megvizsgálom, hogy az ábrázolás eszmei és hangzási oldalát szolgáló különböző fogások miként töltik be az értelmi és érzelmi ráhatás funkcióját, azaz milyen szerepet játszanak Jepifanyij emberábrázolásában.

A legenda hősábrázolást szolgáló stilisztikai rendszerében vezető szerepe van az Ó- és Újszövetségi idézetekből, valamint a bibliai szövegek kombinációjából álló amplifikációnak. A bibliai frazeológia sokoldalú alkalmazásának oka az, hogy a középkori író és művész, alkotásaiban a reális életnek és a keresztény mitológiának azt a kapcsolatát mutatja be a bibliai szövegek segítségével, amely a tudatában létezik /5a/. A bibliai szimbólumok felváltják, behelyettesítik az emberábrázolásban a reális élet több fogalmát. Ugyanakkor a szentírás szövegei vitathatatlan tekintéllyel rendelkeztek. Így az áhitatos tisztelet és elragadtatás a szent tulajdonságai és tettei előtt annál erősebb lesz, minél mérvadóbb a forrás, azaz a bibliai idézetek, melyekkel az író alátámasztja gondolatait /6/.

Jepifanyij az idézeteket céljainak megfelelően alkalmazza: az ábrázoltakhoz egyenesen hozzákapcsolja az idézetet, szimbolikus jelentést keresve bennük, vagy mondanivalója emocionális atmoszféráját kívánja segítségükkel emelni /5b/. Így az idézeteknek egyrészt illusztratív, másrészt hivatkozó, nyomatékosító feladata van, a hőst bemutató szöveg meggyőző erejét és tekintélyének fokozását szolgálva.

Vigzell két típusú idézetet különít el a legendában: reminiszcenciákat a Bibliából, és a ténylegesen tudatos idézeteket, melyeket Jepifanyij vagy származásukat jelölve vezet be, mint például "recse prorok", "Szpasz recse", "po reksemu", vagy beleolvasztja a saját szövegébe és a szent beszédébe, a forrás megjelölése nélkül /7/. Mindegyik esetben Jepifanyij szerves egységbe forrasztja saját szövegét az idézett részekkel. Az idézett rész és a szerzői szöveg közötti határ gyakran elmosódik, mivel a forrásra való utalást nem mindig tartja szükségesnek, épp a stilisztikai egységességre törekvés miatt. Szigorúan betartja a szerzői és a bibliai szöveg közötti mondattani hasonlóságot, megfelelő illeszkedést. Így az idézetek nem különülnek el szerzői szövegtől.

Jepifanyij mondanivalóját nem "írja", a szó mai jelentésében, hanem az Ó- és Újszövetség különböző részeiből vett, értelemszerűen összegyüjtött és egyesített idézetekből "fonja", "szövi" díszítménnyé /8/.

Mint már említettem, nemcsak emlékezetből idéz, és így jellegzetes hibákat követ el, hanem céljainak megfelelően nem fél tudatosan megváltoztatni a bibliai szöveget, hogy jobban elsajátítható legyen mondanivalója, és hogy közelítse az idézetet saját stilisztikai rendszeréhez.

Mivel a vallás az élet minden területét áthatotta, a bibliai szövegektől való eltérés bűnnek, sőt eretnekségnek számított. Így a hibák és a tudatos változtatások bizonyítják egyrészt, hogy kívülről idézvén, a szent iránti áhitatos tisztelettől elragadtatva nem tudatosodik benne idézeteinek pontatlansága /7a/. Másrészt, épp tudatos céllal megváltoztatja az idézetet, közelítve azt mondanivalója értelméhez és stílusához. Így a szabadon alkotó művész győzedelmeskedik a szerze-

tes felett, utat engedve a sablonok és konvenciók mellett az ihletnek.

Jepifanyij így a hősábrázolás elmélyítése miatt tudatosan megváltoztatja a bibliai szöveget, vagy a kontextus értelmének, vagy a stílushatásnak megfelelően. A szöveg értelmének megfelelően megváltoztatja a grammatikai személyt és az időt, például amikor István kéri Istent, hogy szabadítsa meg az őt körülvevő és halállal fenyegető pogány permiektől. Az eredeti idézet így szól /9/: "És **lészen az Úr** megnyomorítottaknak felmagasztalás, és idejekorán való segítsége a nyomorúságos időkben." (Zsolt. IX. 10.). Jepifanyij megváltoztatja az idézetet, összekötve István személyes emocionális könyörgésével: "Hisz **Te vagy** a megnyomorítottaknak menedéke, és idejekorán való segítsége a nyomorúságos időkben".

A stílushatás és a ritmikus hangzás miatt teljesen szabadon használja föl az idézetet, például István könyörgésében, hogy Isten szabadítsa ki a permiek fogságából:

"Господи, что ся умножися стужающеи мне: мнози въсташа на мя, мнози борющеся со мною..." /20.o./

Uram, melly igen megsokasodtak az én ellenségim! Melly sokan vagynak az ellenem támadók! (Zsolt. III. 2.) Ellenségeim minden napon tátognak reám: bizony sokan hadakoznak ellenem... (Zsolt. LVI. 3.)

Az eredeti szövegben mindenütt "mnogazsdi brasaszja" áll, Jepifanyij tehát megváltoztatja az igét, ki is hagy a szövegből, átdolgozza az egész részt. Jepifanyij így a szövegébe beépített bibliai idézetekkel mutatja be a hőse érzelmeit, gondolatait.

Az idézeteknek azonban nemcsak illusztratív szerepe van az ábrázolásban, hanem utaló, nyomatékosító funkció-

ja is, például amikor István elhatározza, hogy permi földre indul, hittérítő útra. Ez az epizód fontos rész a legenda eszmei fejlődésében és István jellemábrázolásában egyaránt. Először a szerző elmélkedik arról, hogy mivel az apostolok eddig elkerülték a permieket, a pogány hitről keresztény hitre való térítésüket Istvánnak kell megvalósítania. Ezután maga István kéri küldetését Geraszim püspöktől. Kérésének háromszori előadásával, ezen belül is jelentésismétlésekkel, legvégül bibliai idézetekkel nyomatékosítja elszántságát: "... hadd menjek a pogány földre, melyet Permnek neveznek, a megtévedt pogányokhoz, a hitetlen emberekhez, a meg nem kereszteltekhez. Tanítani akarom őket, megkeresztelni, Istenhez támogatni... Hadd tanítsam meg őket, térítsem meg őket, és hadd vezessem őket Istenhez... mint ahogy az apostol mondá: mert néktek adatott /.../ nemcsak hogy higgyetek Ő benne, hanem hogy szenvedjetek is Ő érette. Ezzel a kitartással fussuk meg az előttünk levő küzdő teret, nézvén a hitnek elöljárójára és bevégezőjére, Jézusra. Ennekokáért mostan bocsásd el a te szolgádat, Uram, a te beszéded szerint, békességben /Pál levele a Filippibeliekhez I. 29., Zsidókhoz XII. 1-2., Lukács II. 29./, és imádkozzál értem, ... hogy Isten vezérelje utamat, igazgassa lépteimet, irányítsa lábaimat..." /14. o./.

A példában láthatjuk a gondolat- és jelentésismétléssel a stílus hangzási oldalának, a nyomatékosító idézetlánccal a stílus eszmei oldalának összefonódását az ábrázolásban. Az ismétlések, szinonímák jeletései összeadódnak, az érzelmi- és hanghatáson túl ezzel kidomborítva az eszmei célt is, a hős elszántságának bemutatását. Ugyanígy az író céljainak megfelelően megváltoztatott és szövegébe fűzött bibliai idézetek sem csak a mondanivaló tekintélyét szolgálják, illusztratív és nyomatékosító jellegükkel, hanem hatnak az olvasó és hall-

gató érzelmeire is. Tehát az ábrázolás e kettős oldala: a hangzási és eszmei, és kettős célja: az érzelmi és értelmi ráhatás, mindvégig jelen van a legendában, és az elemzések során elválaszthatatlanok.

Tipikus fogás a háromszori előadásmód is: először a szerző elmélkedik, majd István beszél küldetéséről, végül szent szavakkal is aláhúzza.

István elszántságán csodálkozva a püspök tanácsokkal látja el, miközben meghatározza a hős jellemének alapjait: "Mint Krisztus bátor harcosa, páncélozd fel magad mindenféle isteni fegyverzettel, ölts lábbelit a hit hirdetésének előkészítésére, fedd be magad az igazság vértjével, legyen veled a hit pajzsa is, az üdvözülés sisakja is, a lélek kardja is" /15. o./. Jepifanyij a fegyverek konkrétságával kapcsolja össze az elvont vallási fogalmakat, így ellentétükre építve mutatja be hőse feladatát és "Isten bátor harcosának" alapvető tulajdonságait.

Ezzel az ideális vallási hőssel állítja szembe a pogányok képét a püspök további beszédében. "Menj hát, és világosítsd meg ezeket az embereket, akik sötétségben és halálos árnyékban leledzenek, akik a bálványimádás és az idolok varázsának országában élnek a sötétségben" /15. o./. Ezután ismét az elletétekre alapozva a hittérítő képét tárja elénk: "Menj hát, és légy te is a hit prédikátora, az igazság hitvallója, és Krisztus evangéliumának híresztelője. Ne titkold a tehetséget, melyet az Úrtól vettél, elnyertél és kaptál hétszerte is" /15. o./. Mindkét kép a hasonló jelentésű szavak és gondolatok felsorolásán és egymás mellé rendelésén alapul. A püspök hosszasan fejtegeti ugyanezt a gondolatsort, majd intelmeit 16 bibliai idézettel támasztja alá, nyomatékosítva és érzelmileg is hangsúlyozva hőse küldetését és elszántságát. Az egyes gondolati egységeket a "menj hát" vagy az "eredj fiam békességgel" elbo-

csátással kezdi. Ezek az anaforikus mondatkezdések összefűzik a püspök beszédében a saját és a "szent" gondolatokat.

A püspök és István beszéde ugyanakkor nem különbözik a szerző stílusától, tehát Jepifanyij nem segíti elő hősei beszéltetéssel való jellemzését. Beszédük inkább monológszerű, mintsem párbeszéd. A szerző és a hősök beszéde ugyanolyan emelkedett, mint a bibliai szövegek. Csupán a beszéd gondolati tartalmával jellemez. Például amikor Isten számonkéri a pogányoktól hitetlenségüket, ők is idézetekkel válaszolnak, holott nem ismerhetik a Bibliát: "... mimódon érthetném, ha csak valaki meg nem magyarázza nékem /Apostolok cselekedetei VIII. 31./. Pál apostol is mondá: Mimódon hallanának pedig prédikáló nélkül?" /Pál levele a Rómabeliekhez X. 14./ - 12-13. o. A különböző szereplők beszéde nem különbözik sem egymástól, sem az író stílusától, tehát a legenda stílusa fogásaiban egységes, a beszélőtől függetlenül. Jepifanyij csak a beszéd gondolati tartalmát, és az idézetek nyomatékosító tekintélyét tartja szem előtt, nem tartja fontosnak, kinek a szájába adja azokat.

Hittérítő munkája során a pogányok körülveszik Istvánt, és el akarják pusztítani. Jepifanyij érzékletesen rajzolja meg a hősére támadókat. Először felsorolja gonoszságaikat, elvont főnevek egymásutáni halmozásával, melyeknek végződése a figyelemfölkeltés miatt egybecseng: "...озлобление, роптание, хуление, укорение, уничижение, досажение, поношение и пакость" /20.o./. Majd három rövid, azonos kezdetük miatt ritmust adó átvezető mondat után a jellemzés dinamikusabbá válik. A pogányok tetteinek leírása következik, felnagyítva, érzelmekkel átitatva, anaforikus mondatkezdéssel: "**olykor** azért, hogy feladja, halállal fenyegették; **olykor** megölni akarták őt; **olykor** meg körbefogták őt mindkét oldal-

ról, dorongokkal és nagy fenyegetéssel a halált akarták ráhozni; **olykor** ismét sok lázadó gyűlt össze, több tehernyi száraz szalmát hoztak, mely tűznek lett odahozva, s a szalmával körülvették őt, el akarták égetni Isten szolgáját, és így a tűzzel kegyetlenül a halálba hajtani szándékoztak őt" /20. o./ A jellemzésben a pogányok tettei, cseledededetei játszanak döntő szerepet, melynek dinamizmusát az egyre hosszabbodó azonos kezdetű mondatok még fokozzák.

A pogányoktól körülvett István Dávidhoz kezd imádkozni. István imája kitűnően példázza az idézetek illusztratív és nyomatékosító funkcióját, valamint a nyelvi, stilisztikai fogások sokféleségét az emberábrázolásban. A pogányok magatartásának érzékletes leírása az imában kibővül és alátámasztódik a zsoltáridézetekkel, melyet Jepifanyij szabadon belefűz István könyörgésébe. Így hősével jellemezteti a pogányokat, István személyes átélésében mutatja be cselekedeteiket, mégpedig szent szavakkal. S bár a szereplők beszédének stílusa, mint már említettem, nem tér el a szerző stílusától, ugyanolyan patetikus, ugyanazokat a fordulatokat használják, ezzel a fogással, hőse beszéltetésével, Jepifanyij nagyobb érzelmi hatást ér el. Nemcsak a pogányok cselekedeteinek felsorolása fontos, hanem a hős viszonya a tettekhez. A hatás fokozására a pogányok támadását háromszor adja elő, a leírások között Istenhez könyörögve.

István, látva a dühödten támadó pogányokat, Istenhez fohászkodik, és Dávid szavaival illusztrálja a pogányok viselkedését:

"вси языци обшедше, обидоша мя яко пчелы сот, и разгорешася яко огнь в

Minden pogányok körülvettek vala engem... Felette igen megkörnyékeztének vala engem... (Körülvettek vala engem,) mint a méhek;

тернии; именем господним противляхся им;" /20.o./	eloltattak mint a tövisnek tüze; mert az Úr nevében elvesztém őket. (Zsolt. CXVIII. 10. 11. 12.)

Több hasonló jelentésű, a pogányok támadását leíró, de egyben a hős fenyegetettségét is illusztráló idézetet fűz sorba, mely a hős felülkerekedésének képével zárul.

István hősies magatartásával állítja szembe Jepifanyij a permi tömegekét, akiknek magatartását István átélésében fokozott emocionalitás jellemzi:

"Мнози въсташа на мя, мнози борющеся съ мною, зубы их оружие и стрелы, язык их мечь остр;" /20.o./	... mely **sokan** vannak az ellenem támadók! (Zsolt. III. 2./ ... **sokan** hadakoznak ellenem... (LVI. 3.) ... foguk dárda és nyilak, és kiknek nyelvek éles szablya. (LVIII. 5.)

A leírás két hasonló jelentésű idézettel indul. De míg a nyomatékosító gondolatismétlés az előző példában csak szinonímákkal történik, itt már azonos szavak ismétlésére épül. A harmadik idézet költői hasonlataival a pogányok képe rendkívül érzékletessé válik.

Jepifanyij az idézeteket nemcsak egyszerűen egymás mellé rendelve fűzi láncba, egy adott gondolatsornak megfelelően, hanem kiválasztásukkal és elhelyezésükkel hanghatást is elérhet /5c/. Így a pogányok fenyegető magatartásának érzékeltetését István imájában az idézetek anaforikus kezdetével is fokozza:

"Весь день словеса моя мерзяхут им, весь день словес моих гнушахуся, весь день . ополчахуся	Minden napon az én beszédemben patvart találnak, és ellenem vagyon minden ő gondolatjok ártalomra. (LVI. 6.) Mert sokaknak

весь день ополчахуся брани,
весь день боряхуся стужими,
весь день сетуя хождах". / 20-2 .o./

szidalmazássokat hallottam... (XXXI. 14.) ... Mindennap ellenem hadakozván, engemet nyomorgat. ... és mindennap szomorúan járok. (XXXVIII. 7.)

A hanghatás miatt megváltoztatott idézetek anaforikus kezdete és a visszaható igealakok ismétlődése sajátos ritmust ad a szövegnek, az érzelmi és zenei ráhatás mellett fokozva az eszmei célt, a pogányok fenyegető magatartásának pszichológiai hatását. A versszerűséget a sorok tördelésével is próbáltam érzékeltetni.

A ritmus szolgálatában áll a mondattani paralelizmus is, mellyel szintén a vershez közelíti a céljainak megfelelően megváltoztatott és összefűzött bibliai idézeteket:

"Сеть угоговаша ногама моима,
смириша душу мою,
ископаша пред лицем моим яму,
помыслиша запяти стопы моя,
скрыша сеть мне,
ужи препяша сеть ногама моима,
при стези соблазн положиша мне." /20.o./

Hálót csináltak az én járásimnak, meggörbedett az én lelkem: vermet ástak én előttem (de ők estek abba) (Zsolt. LVII. 7.) A kevélyek tőrt vetettek nékem és köteleket, hálót vetettek nékem az én ösvényemre, és ártalmat csináltak nékem. (CXL. 6. és XXXVIII. 13.)

A szomszédos, azonos grammatikai felépítésű mondatok összefűzése fokozza a hanghatást, ugyanakkor megerősíti a pogányok minden gonoszságra elszánt, vadállatias viselkedését. Az egyforma jelentésű és azonos típusú mondatok tehát egyaránt szolgálják az eszmei és a zenei hatást. Az állítmány aorisztoszi formájának

végződése minden mondatban összecseng, belső ritmust adva a szövegnek. Ezenkívül az idézetek epiforát alkotnak: a mondatok végén a "moj" névmás váltakozik ragozott alakjaival, szinte verssé formálva a szöveget /5d/. Egy gondolat kifejtése idézetlánc segítségével tehát nemcsak eszmei, hanem hangzási oldalával is hatással lehet a hallgatóra és az olvasóra.

A pogányok viselkedésének szerzői leírásával való összevetéskor kitűnik, hogy itt az elbeszélés sokkal ünnepélyesebb, mert a szinte verssé formált idézeteknek nagyobb hatása van. Ezenkívül a pogányokat hőse átélésében jellemezve, benyomásain keresztül mintegy "megszűrve", és szent szavakkal visszaadva, az ábrázolás még emelkedettebbé válik. Mindezzel viszont a pogányok viselkedésének bemutatása elvontabb lesz, mert a hősnek a pogányok viselkedéséhez való viszonya érdekli a szerzőt. A szerzői leírás a tettek felsorolásával konkrétabb, dinamikusabb. S bár István a pogányok magatartását írja le imájában a sorbafűzött és sokszor verssé formált idézetekkel, azzal, hogy az író őt beszélteti, mégis a hős lelkiállapota kerül előtérbe: elszántsága, a megpróbáltatások legyőzésének akarata, Istenben való bizodalma. Ez teljesedik ki a pogányok jellemzését meg-megszakító könyörgésekben:

"десница господня сотвори силу; не умру, но жив буду, испове дела Господня; показуя, наказа мя Господь, и смерти не передаст мене..." /20.o./

Az Úrnak jobbkeze felmagasztaltatott; az Úrnak jobbkeze hatalmasan cselekedett! Nem halok meg, hanem élek, és hirdetem az Úrnak dolgait. Keményen megostoroza engemet az Úr: de meg nem öle engemet... (Zsolt. CXVIII. 16, 17, 18.)

Majdnem egészében, sorrendben idézi a fenti részeket, egyszerű egymásmellé rendeléssel fűzve a gondolatot. Az idézetek ugyanazt fejezik ki: István hitét, Istenbe vetett bizalmát. Mégis különbözőek: a közeli jelentésű idézetek egymásutánisága az alapgondolatot konkretizálja.

Ezután az ima bevezető részében idézett CXVII. 10, 12. Dávid zsoltár gondolatát kiterjesztve variálja tovább a szent lelkiállapotának, tántoríthatatlanságának, a veszélyekkel való küzdelmének illusztrálását. Ahogy Jepifanyij továbbszövi az idézet-amplifikációt, úgy szélesedik a szent elszántságának és rettenthetetlenségének gondolata:

"Господь мне помощник, и не убоюся, что сотворит мне человек, не убоюся от тех людии, нападающих на мя окрест и враждующих мне всуе. Елма же в печали моеи призвах Господа, и услыша мя в пространстве" /20.o./

Az Úr énvelem vagyon, **nem félek**: hogy árthatna nékem az ember? (Zsolt. CXVIII. 6.) **Nem félek** sok ezer néptől, mely minden felől megkörnyékezett engemet (Zsolt. III. 7.) Az én nyomorúságomban segítségül hívtam az Urat, ... és meghallgatta szómat az ő templomából... (Zsolt XVIII. 7.)

Csak az első idézet pontos, a soron következőket csak tartalmilag használja fel a szerző hőse álhatatosságának, rettenthetetlenségének illusztrálására. Ennek során az emocionális hanghatást és a jelentéserősítést szolgálja nemcsak az egyes szavak ismétlése, ezzel természetesen aláhúzva az eszmei mondanivalót is, hanem az azonos vagy közeli jelentésű idézetek váltakozása és egymás mellé rendelése.

Az István lelki szilárdságát és bizakodását illusztráló fohászkodások az imában váltakoznak a feldühödött permiek jellemzésével, az ellentétek hatására

építve. A szerző először saját szavaival beszélteti hősét a pogányok lelki eltévelyedéséről, majd a saját gondolatok a nyomatékosító idézetekből szövöttekkel váltakoznak:

"понеж углебоша языцы в пагубе, юже сотвориша, в сети сеи, юже скрыша, увязе нога их". /21.o./	Bémerültek a pogányok a verembe, melyet ástak; a hálóban, melyet elrejtettek, megakadott lábok. (Zsolt. IX. 16.)

Az idézeteket ugyanakkor nemcsak egyszerűen egymás mellé rendelve fűzi láncba, egyazon jelentést hangsúlyozva, hanem megfelelő kiválasztásukkal és elhelyezésükkel stilisztikai fokozást is elérhet. Például a pogányokat jellemezve az egymás utáni idézetekkel, és magán az idézeteken belül mindegyik igével részletesebb és pontosabb képet kapunk:

"ни увидиша ни разумеша во тме ходяще" /21.o./	Nem tudnak, nem értenek, setétségben járnak (LXXXII. 5.)

Ezt a gondolatot továbbvíve ugyanez a belső fokozás látható az igék logikai sorrendjével a következő zsoltáridézetben:

но да помянутся и обратятся к Богу вси концы земли и да поклонятся пред ним вся отечьствиа языкъ /21.o./	Megemlékeznek és megtérnek az Úrhoz a föld minden határai és **leborulnak** te előtted a pogányok minden nemzettsége (XXII. 28.)

A harmadik idézetben is egymásból következnek az igék ábrázolta cselekvések, eljutva a végkifejletig:

приидут и поклонятся пред тобою, Господи, и прославят имя твое въ векъ /21.o./	Eljőnek a népek mind, amelyeket alkottál, és **leborulnak** előtted Uram, és dicsőítik a te nevedet (LXXXVI. 9.)

A három önmagában is stilisztikai fokozást rejtő idézetet láncbafűzve logikailag és érzelmileg is bemutatja, hogyan jutnak el a pogányok az értelmi-érzelmi sötétségtől az igaz hit világosságáig. Az idézetek összefűzését segíti a második idézet utolsó igéjének ("leborul") visszatérése a harmadik idézet második igéjeként; majd a "dicsőítik" igével betetőzi a gondolatsort, elérve eszmei célját: annak bizonyitását, hogy a hős, István, elszántságával, hitével, szent szavaival meg tudja győzni a pogány permieket. Az eszmei hatás mellett emocionális hatást is elér, mind nyelvi fogásainak, mind a tekintéllyel rendelkező szent idézeteknek köszönhetően.

Az idézetek számtalan variációjú gondolatsorrá fűzésével Jepifanyij hőse lelki felindulásának hullámzását próbálja visszaadni. Meghatározott pillanatban abbahagyja az idézethalmozást, és István saját szavaival hívja Isten segítségét. Az imában a szerző háttérbe vonul, csak István beszél, mégpedig főként szent szavakkal. Több mint 25 idézetből fűzi össze az imatirádát bonyolult, művészi díszítménnyé. Főleg a zsoltárokból idéz, bár a forrás nem mindenütt világos. Nem önkényesen halmozza az idézeteket, hanem sajátos felépítésben, átgondolt céllal: a hős, prédikátor és tanító, köteles ismerni a szentírás szavait, hogy tanultságával, meggyőződésének erejével és ékes beszédével hatni tudjon a pogány permiekre /5e/. A zsoltárok az Ószövetség jól ismert része. Ezért István imája, melyet Jepifanyij zsoltáridézetekből sző össze, bonyolult kompozíciója és eszmei telítettsége ellenére is hamar visszhangra talál, mert alapja a középkori olvasóhoz és hallgatóhoz közelálló érthető anyag.

István imájában a már említett fogásokon kívül a hősábrázolást szolgálja az ima szabályszerű kompozíciós

felépítése is, melyre Jerjomin hívja föl a figyelmet. Az ima egy teljes körmondat, az ékesszólás szabályainak megfelelően három szimmetrikus résszel /10/. A bevezetőben István a rátámadó pogányok láttán Dávid szavaival fordul Istenhez. Az elbeszélő részben rettenthetetlenségéről beszél és számtalan zsoltáridézettel illusztrálja lelkiállapotát. Az ima befejező részében István kifejezi meggyőződését, hogy a permiek igaz hitre fognak térni, és Isten segítségét kéri.

Az imában mutatja be tehát Jepifanyij hőse első összeütközését környezetével, a hitetlen permiekkel, melynek során viselkedésén keresztül mérettetik meg. Mindkét pólus egyszerre jelen van, a középkori "jó és rossz" szembesül. Az ima végére megfogalmazódik a szent imájának indítéka, és ezzel a hős életének végső célja is: az "egy akol egy pásztor" gondolata (János evangéliuma X. 16.).

Ez az eszme kristályosodik ki a következő, szintén idézetekből szőtt részben is, az "O prizvanyii i verovanyii mnogih jazik" című fejezetből. Jepifanyij minden olyan - többnyire zsoltár - idézetet összegyűjt, mely a **pogány** szót tartalmazza, és olyan népekről szól, akiket keresztény hitre kell téríteni /5f/.

и пророк Давид рече: хвалите Бога вси <u>языци</u> /восплещете руками. Вси <u>языци</u> / поработают ему,	Minden **népek** tapsoljatok kezetekkel, örvendezzetek az Istennek /vígságos szóval/. XLVII. 2.
	... minden **Pogánynépek** szolgálnak néki. /LXXII. 11./
вси языци ублажают его,	... és megáldoznak őbenne minden **népek**, és magasztalják őtet. /LXXII. 17./

вси языци приидут и поклонятся пред тобою, Господи, и прославят имя твое в век.

Minden **népek**, /melyeket teremtettél/, eljőnek, és a te orcádat imádják Uram, és dicsőséget adnak a te nevednek; /LXXXVI. 9./

Убоятся языци имени господня, убоятся его вси конци земля; услышите сиа вси языци, внушите вси живущии по вселенней земнии же сынове человечестии, в купе богат и убог, яко высок над всеми языкы Господь, и над небесы слава его.

... és félik őtet a **földnek** minden határai! /LXVII. 8./
Hallgassátok meg ezt minden **népek**: vegyétek eszetekbe mindnyájan földnek lakosai: Ti is mind köz embereknek fiai s mind nemeseknek fiai: egyetemben a gazdag és a szegény. /XLIX. 2,3/
Felmagasztaltatott az Úr minden **pogánynépek** felett; az egeknek felette vagyon az ő dicsősége! /CXIII. 4./

Очи его на языки призираета. Сказа Господа спасение свое пред языкы и откры правду свою;

... az ő szemei a **pogányokat** nézik... /LXVI. 7./
Hirdettette az Úr az ő szabadítását, a **pogánynépek** szemek előtt megjelentette az ő igazságát.

видеша вси конци земли спасение Бога нашего;

... e **földnek** minden határai látták a mi Istenünknek szabadítását. /XCVIII. 2,3./

Благословите языци Бога нашего, слышан сотворите голоса хвалы его, да познаем на земли путь твои, во всех языцех спасение твое... /64.o./

Áldjátok **népek** a mi Istenünket, és zengjen az ő dicséretinek szava. /LXVI. 8./
Hogy megesmérjék e **földön** a te utadat, minden **Pogány**népek között a te szabadításodat. /LXVII. 3./

Jepifanyij ebben a részben is a hasonló értelmű idézetek sorbafűzésével erősíti meg az eszmei gondolatot, a hit erejének bizonyítását, István feladatának fontosságát, s ugyanakkor emocionális hatást is elér. Nemcsak az idézetek hasonlóak, hanem a "jazici" szó állandó ismétlődésével is fokozza a rész nemcsak eszmei jelentését, hanem intonációs hatását is. A feszültség és a figyelem felkeltése céljából megjelöli az idézet forrását: "prorok David recse". A szent szavaknak nagyobb ereje van, mintha maga a szerző beszélne saját szavaival. A fáradó figyelem ellen a "Jazici-jaziki" szó fonetikai váltakozását használja föl. Ezenkívül több szinonímát váltogat az értelmi-érzelmi hatás fokozására: földek, népek, pogányok. /"zemli- jazici"/. Az idézet-amplifikációt mindkét szinoníma jelenlétével zárja le:

Воскресни, Боже, суди земли, яко ты наследиши во всех языцех. /65.o./	kelj fel, óh Isten, ítéld meg a **földet**, mert te birod mind a **pogányokat**! /Zsolt. LXXXII. 8./

A régi orosz szerzőknél sokszor találkozunk a bibliai idézetek felhasználásával, de ilyen mérvű és ily sokoldalú alkalmazását, tökéletes beolvasztását a szerző saját stílusába, egyaránt szolgálva az eszmei és a zenei hatást a hősábrázolásban, csak Jepifanyijnál láthatjuk. E ritmizált próza feszültsége aláhúzza a hősnek és magának a szerzőnek a lelki izgatottságát, illusztrálja a szent feladatának - a pogányok megtérítésének - fontosságát, magasztos nagyságát. Egyúttal a bibliai szövegek változatos alkalmazásával bizonyítja ennek eszmei sikerét is. Így a szerző érzelmileg és értelmileg is alátámasztja a hős gondolatait, érzelmeit, tetteit. Az ellentétekre építve szembehelyezi a pogányok vadságával István hitét, kitartását, bátorságát.

Az ábrázolás értelmi és érzelmi ráhatást szolgáló eszmei és hangzási oldala, mint már említettem, nemcsak a bibliai idézetek tudatos szövegelrendezésében és ritmizálásában mutatkozik meg, hanem a szerzői szövegekben is. A szövegnek a hallgatóra, olvasóra gyakorolt hatásának emelésére Jepifanyij itt is az amplifikáció több fajtáját alkalmazza: a felsorolásokat, a hozzácsatolást vagy egymásmellérendelést, jelzők fűzését, hasonlatok, metaforák meghatározott rendszer szerinti halmozását, a ritmikus amplifikáción belül az anaforikus kezdetet, az azonos és egytövű szavak fűzését, a hangzási ismétlést, az egybecsengő végződéseket, a megfelelő szövegelhelyezést, s mindezek végtelen variációit és összekapcsolódásait.

Az egymásmellérendelés szép példája, amikor Jepifanyij István térítő munkájáról ír. Mondanivalójának erősítésére szinonímák sorozatát adja: "Az Ó- és az Újszövetségből vette szavait, tanítva, oktatva, utasítva, irányítva" (32. o.).

Nemcsak szavakat csatol egymáshoz, sorozatot adva, hanem gondolatokat is egymásmellé rendel, amikor négyszer adja elő hőse imájának meghallgatásra találását, sőt ezután még 3 hasonló értelmű bibliaidézettel is aláhúzza ugyanezt a gondolatot:

"... **meghallgatá** ugyanis Isten az ő szolgájának,
Istvánnak imáját és könnyeit,
és **nem feledé** az ő hívását;
meghallgatá az Úr az ő sírásának hangját,
és **nem veté meg** az ő könyörgését és kérését..." (32. o.)

Tudatos szöveg-elrendezésre vall az állító és tagadó mondatok ritmust erősítő váltakozása. A szinonímikus gondolatismétlés, és az ezen belüli szóismétlés ugyanazt hangsúlyozza: a hős hittérítő munkája fontos, Isten-

nek tetsző cselekedet, mellyel az emberek javára munkálkodik.

A tulajdonságok hosszas felsorolásai, jelzőlánccá fűzve ugyanazt a célt szolgálják, mint a szinonímák, szinonímikus gondolatok, vagy a közeli jelentésű bibliai idézetek egymásutáni sorozata: a jelentéserősítést, az ábrázoltak felsőfokú bemutatását. Ezt látjuk, mikor a püspök tulajdonságainak értékelését adja. A jelzők feltárják István tevékenységnek oldalait, emberi tulajdonságait, bizonyítva, miért hittek benne a pogányok. Értékelő jellegük van, és erőteljesebbek, mivel Pál apostol leveleiből kölcsönözte őket (I levél Timótheushoz III. 2,3, Titushoz I. 7-11.). Ezenkívül Jepifanyij úgy helyezi el a jelzőket, hogy azonos végződéseik összecsengése zenei mondattá alakítja a szöveget, fokozva a hanghatást: "Подобает епископу непорочно быти, трезву целомудрену, учителну, не пианчиву, небитливу, расмотреливу, правдиву, воздержливу, не гневливу, не самолюбиву, не себе угодливу, странолюбцу, не сребролюбцу..." /60.o./

A jelzőket nemcsak lánccá fűzi, hanem sajátos elrendezésükkel, szimmetriájukkal új töltést is ad nekik, mikor az első és az utolsó jelző azonos, a szinonímikus jelentésű közbülsők lánca pedig logikailag hangsúlyozza a hős életének nagyszerűségét /8a/. A "dobrij" jelzővel keretbe foglalva ábrázolja hőse jellemét 3 fokozatban: általános értékelést ad, konkretizál, majd megismétli az értékelést. A konkretizáló középső részben előbb hangulatot és figyelmet fölkeltő összecsengő végződésű jelzőket fűz láncba, majd hosszabb gondolatok sorozatával kifejt, részletez, s végül lezárja a képet " dobrij" jelző megismétlésével:

"...аз ныне обретох того самого Стефана мужа добра, мудра, разумна, смыслена, умна суща и хитра, и всячески добродетелами украшена, и таковаго дара достоина, бывша

... и талант порученыи ему, и слово премудрости и разума, но и грамоты розныя умеет... и чувствии душевными и телесными благопотребен есть... во истину добр муж достоин есть таковыя благодати" /60-61.o./.

Jepifanyij nemcsak a gondolati keretben ismétli ugyanazt a jelzőt, hanem egész jellemzését egyazon jelző ismétlésére építi: "како остахом добраго господня и учителя! горе, горе нам, како лишени быхом добраго пастуха и правителя! от како отъяся от нас иже многа добра нам податель..." /87.o./.

E fogásokkal a szerző célja, hogy állandóan hangsúlyozza a szent tevékenységének jelentőségét, megénekelje erényeit, mindig elragadtatásra késztetve a hallgatót és az olvasót a hős előtt.

A gondolat kiterjesztése történhet hangzási ismétléssel is, amikor az ábrázolás egyazon szó ismétlésére épül. Az idézetben az ismételt "kő" szó egyrészt vallási szimbólum, a hit alapja, melyre a bibliában is találunk utalást, /Máté XVI. 18., János Jelenések II. 17./, másrészt ritmizálja a szöveget, szimmetriát alkot, formai-tartalmi, érzelmi-értelmi hatást érve el:
"утверди, Господи, на камени твердем, на камени недвижимем, на камени веры, на камени заповедеи твоих, на камени исповедания твоего, на камени церковнем..."/99.o./

Jepifanyij a jelentéserősítés és a figyelemfelkeltés miatt fordul olyan eszközökhöz, melyek mai szemmel nézve inkább hibának számítanak. A szóismétléseken kívül halmozza az egytövű szavakat, tautológikus szókapcsolatokat, pédául "moljalszja Bogu molitvoju" (32. o.), "szud szugyitye" (51. o.), "iszpovednyika li tja iszpovedaju" (104. o.). Egész gondolatsort is épít erre a stilisztikai fogásra, mikor István legnagyszerűbb, "egyedülálló" tettének, a permi ábécé megalkotásának körülményeit jellemzi: "...един инок, един в вьедине-

ный и уединяася, един, уединеныи, един у единого Бога помощи прося, един единого Бога на помощь призываа, един единому Богу молярся..." /72.o./.

/...egy szerzetes, egyes egyedül az egyedüllétben, és egyedül maradván ő, az egyedüllétben élő, egyedül lévén az egyetlen Isten segítségét kérvén, egyedül az egyetlen Istent segítségül híván, egyedül az egyetlen Istenhez könyörögvén és szólván.../ A mondatban a zenei hatású, és ezzel a lényeget kiemelő egytövű szavak aláhúzzák, hogy az ábécé létrehozása egyedül István műve. Ugyanakkor a tautológikus szófűzésre épült mondatot záró háromszori jelentésismétlés /kérvén-híván-könyörögvén/, egymás mellé rendelve jelzi azt is, hogy e nagyszerű és fontos munkához István a hitből merít erőt, Istenhez fordul segítségért: "szilárdítsd meg és világosítsd meg az én szívem" (u.o.). S így viszi véghez egyes egyedül ezt az Istennek is tetsző, és az emberek javát is szolgáló, tényleges értékű tettet, a permi írásbeliség létrehozását.

Jepifanyij a tautológia harmóniájára építi jellemzését, amikor az ifjú István bölcsességéről és tudásvágyáról példázódik:

"имяше обычаи почитати почитание книжное...
с молитвою бо и молением разума сподобляшеся" /7.o./

A jelentés-, szó- és tőismétlést egyszerre alkalmazza a pogányok jellemzésére: "...неверныи суще, в веру обращаются к Богу,и от невериа в веру приходяще, крщаются" /63.o./.

Ezen kívül a pogányok megtérését két szembeállítással is hangsúlyozza,("hitetlenek voltak, - hitre tértek Istenhez", valamint "a hitetlenségből - a hitbe jutottak"), melyeket összegezve a "megkeresztelkedének" szóval zár le.

Nemcsak az egytövű szavak alkotnak asszonáncot, hanem mint már több példában láttuk, az azonos hangzású

végződések a szavak végén. Ennek legszebb mintája a sokat idézett, és Antonova által nagyszerűen elemzett mondat a "Placs i pohvala inoka szpiszajuscsa" című fejezetből, ahol a szerző 25 jelzőt sorol fel hőse jellemzésére /11/: "что еще тя нареку, вожа заблуждьшим, обретателя погибшим, наставника прелщеным, руководителя умом ослепленым, ...молитвенника тепла, ходатаа верна, поганым спасителя, бесом проклинетеля... " /106.o./.

Az azonos mondatrészek tudatosan elrendezve csoportban helyezkednek el, 12 és 13 taggal, szimmetriát alkotva. A csoportváltás az összecsengő végződések megváltozásával magával vonja a mondat ritmusának megváltozását is, a hallgató fáradó figyelmének leküzdésére. Mindegyik értelmező jelző 2 vagy három szótagú szókapcsolat, mely vagy főnevekből (bölcsesség őre, katonák őrangyala, isten szolgája), vagy főnevesített melléknévből áll (tévelygők útmutatója, elpusztultak megmentője, oktalanok tanítója). A mondat asszonáncokon alapuló szigorú ritmikai és zenei felépítése megszervezése a kivételes hős bemutatását szolgálja.

Jepifanyij István püspökségét kultúrtörténeti jelentőségű tetteinek felsorolásával jellemzi, ahol az igék imperfectumi végződése alkot asszonáncot. A mondatok egyre rövidülnek, pergőbbé válnak. Az így felgyorsuló ritmussal és az összecsengő végződésekkel kényszeríti figyelésre és a hős előtti hódolatra a hallgatót és az olvasót: "...и грамоте перьмской обучаше, и книгы писаше им, и церкви святыя ставляше им и иконами украшаше, и книгами исполняше, и манастыри наряжаше, и черньци постригаше, и игумены им устрояше, и священникы попы и диаконы сам поставляше, и анагносты и падиаки уставляше" /63.o./.

A ritmus szolgálatában áll az anaforikus kezdet is, mint ahogy már bibliai idézetekből szőve is láttuk.

Feladata szintén a szent feldicsőítésének nyomatékosítása. A szövegelrendezés szimmetriáját is példázó idézet a hős életének hasonlatokkal történő dicsőítésével szembeállítja szintén anaforikus kezdettel a halálával keletkező pótolhatatlan hiányt:

"иже иногда имех над главою моею свещу светящу,
ныне же свеща угасе ми;
иже иногда имех скровище сокровено в сосуде глиняне,
ныне же скровище без вести бысть...
иже иногда веселяхся якы брачне ликующи,
ныне же умилено сетую беды ради стенющи;
иже иногда праздновах ликоствующи,и радостнотворныя
песни поющи,
ныне же рыдальныя и опечаленыя, и плачевныя
и надгробныя песни..." /94.o./.

("hajdan fejem fölött gyertyafényként fénylett, most pedig a gyertya kialudott;
hajdan agyagedénybe rejtett kincset birtokoltam,
most pedig a kincs eltűnt...
hajdan örvendeztem, mint a szent tápláléknak, ujjongva,
most pedig meghatódva bánkódom a szerencsétlenség miatt, nyögve;
hajdan ünnepeltem ujjongva, és örömkeltő dalokat énekelve,
most pedig zokogó és bús, sirató és gyász énekeket...")

A két anafora váltakozásának hat ellentétpárjában az alliterációk ("izse inogda" és "ninye zse"), az azonos tövű szavak ("szvescsu szvetjascsu, szokroviscsi szokroveno"), a szinonímák egymásutánisága ("ridalnija i opecsalenija i placsevnija"), és a hasonlatok költői képei verssé formálják a szöveget, felvonultatva egy mondatban Jepifanyij stílusfogásainak sokféleségét. A hosszú mondaton belül az anaforikus kezdetű ellentétes gondolatok egyre hosszabbodnak, fokozva a szöveg ritmusát, dinamizmusát, expresszivitását, és ezzel még job-

ban aláhúzva a hódolatot a szent nagysága előtt. Az anaforikus gondolatsort egyformán "jaj nekem" kezdetű mondattal vezeti be és zárja le, keretbe foglalva a szent dicső életének és szomorú halálának anaforikus ellentétét.

Jepifanyij emberábrázolásának egyik legfőbb eszköze a hasonlat. Alkalmazásának végtelen variációját adja, az egyszerű összehasonlítástól a bonyolult metaforikus költői képig. Az István dicsőséges tetteit felsoroló permiek siratásában először azonos felépítésű gondolatok egymásutániságával összeméri hősét a nagy elődökkel. A felsorolásban a ritmus felgyorsul, majd az egységek hosszabbodásával elér hőséhez, és a látszólagos felsorolás ellenére összehasonlítást ad: "Hiszen a római föld dicsőíti az ő apostolait, Pétert és Pált, az ázsiai föld is tiszteli és üdvözíti Aranyszájú Szent Jánost, az egyiptomi Márk evangelistát, az antiochiai Lukács evangelistát, a görög András apostolt. Az orosz föld megkeresztelőjét, Vlagyimir nagyfejedelmet, Moszkva pedig üdvözíti és tiszteli Pjotr metropolitát, az új csodatevőt, a rosztovi föld pedig Leontyijt, a maga püspökét; téged pedig, oh István püspök, a permi föld dicsőít és tisztel..." (89-90. o.).

Rögtön ezután egyszerű hasonlítások sorozata következik: "... a Permi föld dicsőít és tisztel, mint apostolt, mint tanítót, mint vezetőt, mint oktatót, mint irányítót, mint prédikátort, ...". Ez a gyors ritmusú sorozat egy metaforikus látszólagos ellentéttel zárul: "minthogy veled szabadultunk ki a sötétségből, minthogy veled ismertük meg a világosságot" (90. o.).

A permiek siratásának további részében már a hasonlatok bonyolultabbak. Kiteljesedett költői képekkel hasonlítja össze a hős nagyszerű tetteit: "Úgy tisztelünk téged, mint Krisztus szőlőskertjének művelőjét, minthogy kitépted a bálványimádás töviseit a permi földből,

prédikációkkal, mint ekével, felszántottad azt, a Szentírás tanításait, mint magot, elvetetted a szívek barázdáiba..." (90. o.).

E metaforikus kép folytatása már a megtért zürjéneket jellemzi, de rajtuk keresztül is a hittérítő munkájának eredményét, tetteinek nagyszerűségét mutatja be: "... innen sarjadnak ki az erény kalászai, melyeket hitükkel, mint sarlóval, a pemi föld fiai learatnak, léleknemesítő kévéket kötnek belőlük, s önmegtartóztatásukkal, mint szárítóval megszárítják, s türelmükkel, mint cséphadaróval kicsépelik, és lelkükben, mint magtárakban tartják a gabonát, így felséges táplálékhoz jutnak;" (90. o.). A példában a valós élet részletesen megfigyelt mozzanataihoz rendeli hozzá a zürjének jellemzését adó elvont tulajdonságokat. A hallgatók és olvasók előtt jól ismert konkrét képekkel hasonlítva össze a belső emberi tulajdonságokat, a zürjének lelki átalakulását még szemléletesebbé teszi.

A szerző sirató és dicsérő szavában is hasonlítgatások végtelen sora következik, melyet a fáradó figyelem miatt a "minek nevezzelek" kérdés többszöri ismétlésével tör meg. Jepifanyij nem tudja eldönteni, mihez mérje hőse nagyszerűségét, majd a szinonímikus jelentésű kérdéssorozat után folytatja a hasonlítgatások sorozatát: "Hogyan szólítsalak, ó püspök, hogyan nevezzelek, minek hívjalak, miként magasztaljalak, mit mondjak rólad, mit hirdessek rólad, hogyan dicsérjelek, hogyan tiszteljelek, hogyan kényeztesselek, hogyan fogalmazzam meg és hogyan fonjam meg dicsőséged koszorúját? Talán úgy, hogy prófétának nevezlek, hiszen próféták jóslatait értelmezted, s próféták jövendöléseit tetted világossá, s a hitetlen és tudatlan emberek között te a prófétájuk voltál; talán apostolnak nevezzelek, hiszen apostoli dolgot míveltél, s apostolhoz hasonlóan tanítottál

és buzgólkodtál, az apostolok lépteit követve; talán törvényhozónak szólítsalak, vagy törvények szabályozójának, hiszen a törvénynélküli embereknek törvényt hoztál, mivel nem volt nekik törvényük, te hitet adtál és törvényt rendeltél nekik; talán keresztelőnek nevezzelek, hiszen sok embert megkereszteltél, akik hozzád járultak a keresztségért; talán prédikátornak mondjalak, ..., talán evangelistának hívjalak vagy mennyei üdvözlet hírnökének ..., talán főpapnak nevezzelek ..., talán tanítónak szólítsalak ...; hát még hogyan nevezzelek, talán vértanúnak vagy mártírnak ...",
(102-103.o.).

Jepifanyij az ékes szófűzés bemutatott eszközeivel Isten bátor harcosának ideális rajzát kívánja adni, aki álhatatosságával, rettenthetetlenségével tanít a pogányok között. De az eszményi kép mellett, hacsak villanásnyira is, megjelenik az egyszerű földi halandó ábrázolása, aki szenved a permiek vadságától: "mint bárány a farkasok között... István sok gonoszságot elszenvedett a hitetlenektől" (19. o.). "Ó, emberszerető, mindenható Isten, nézd gyöngeségemet, küldd segítségedet az én megsegítésemre, segíts nékem" (21. o.). "A halálra készülvén könnyek között így szólt az Úrhoz: a te kezedbe ajánlom lelkemet és boríts be a te szárnyaddal engemet" (27. o.).

Az "ékes szófűzés" jellemző fogása a fogalom megkettőzése szópárokkal, tőismétléssel, 2 szinoníma összekapcsolásával, vagy a fogalmak szembehelyezésével, melynek a középkorban világnézeti okai vannak. Minthogy a középkori világ rendező elve Isten, minden erkölcsi színezetett nyer. Nem léteznek etikailag semleges erők és dolgok: minden összefügg a gonosz és a jó kozmikus konfliktusával /12/. Így a világ megkettőződik testi-lelki. anyagi, nem anyagi égi és földi vonatkozásban, valamint

a jóban és a rosszban. Ennek megfelelően Jepifanyij megrajzolja hőse ellenpólusát, a varázslót. Két ellentétes jellem áll szemben egymással, Pam (vagy Pan) a varázsló, aki segítségre szoruló gyávává változik a szentírással következetesen, megfontoltan érvelő István mellett.

A varázsló színrelépése a legendában rögtön jellemzésével kezdődik, mely a jól ismert felsorolások módszerével történik, hasonló jelentésekre alapozva:

"чародевыи старец, лукавыи мечетник, нарочит кудесник, волхвом началник, обавником старейшина, отравником волшии..." /39.o./.

A három jelzős főnév után a felsorolás ritmusa megváltozik a három instrumentális összecsengő végződésével. A hasonló jelentésű tulajdonságok felsorolása után tetteinek felsorolása következik: "aki mindig boszorkányos mesterkedésekkel foglalkozott, aki a jövendőmondó bűbájoskodásnak meleg támogatója volt" (39. o.).

A varázsló célja, hogy a megkeresztelkedett zürjéneket visszafordítsa a bálványimádáshoz. Először a szerző adja elő, hogyan ostorozza és győzködi a megtérteket, majd magát a varázslót beszélteti:

"отеческых богов не оставливайте,
а жертв и треб их не забывайте,
а старыи пошлины не покидывайте,
давныи веры не пометаите, иже твориша отцы наши,
тако творите,
мене слушайте, а не слушайте Стефана..." /40.o./.

A rövid mondatok pergő egymásutánisága fokozza a szöveg feszültségét, az imperativusi összecsengő végződések zenei hatása pedig felkelti a figyelmet, és aláhúzza a mondanivalót. A varázsló beszéde a szembeállításra épül: a négy tiltó mondat után a felszólításokkal a szöveg ritmusa megváltozik, melyet a tiltás megismétlésével zár. Ezek a nyelvi eszközök tehát ugyanúgy szolgálják a

varázsló jellemzését és céljának nyomatékosítását, mint magáét a hősét.

A varázsló beszédének meggyőző erejét Jepifanyij egy szó kiemelésével és ismétlésével fokozza, szinonímák ismétlésével összekapcsolva: "Hisz én a ti fajtátok vagyok, egyazon föld vagyunk, és egyazon nemzetség, és egyazon törzs, és egyazon ág, és egyazon nép" (40. o.).

Miután a permiek nem hisznek a varázslónak, és megtagadják őt, Jepifanyij három fokozatban jellemzi hőse ellenfelét. Először szinonímikus jelentésű jelzős főnevek sorozatát adja, melyek mindegyike értékel: "ez a varázsló alattomos ellenszegülő volt, gonosz harcos, nagy, megfékezhetetlen ellenfél és küzdő". Rögtön ezután cselekedeteinek felsorolásával mutatja be István és a hit egyáltalán nem lebecsülendő ellenfelét: "...sokszor alattomosan háborgatta a hívőket, állandóan összegyült velük, gyakran ellenszegült nekik a hit dolgában" (42. o.). Harmadszorra bibliai példázatok sorozatával nyomatékosítja és illusztrálja a varázsló ellenállását.

A varázsló bemutatása után a két ellenfél megütköztetése következik. Először szavakkal mérkőznek, melyek feszültségét növeli, hogy ez a nép, a megtért permiek előtt zajlik. A szópárbajt István kezdi, s a varázslót megszólítva annak jellemzését adja: "ó, te bűbájos, megrontásnak előljárója, te babilóni ivadék, kaldeai nemzetség,... sötétnek sötétségével elhomályosított fiú..." (44. o.). A felsorolás minden tagja mind pontosabb és pontosabb képet ad a varázslóról. A jellemzés szinonímikus jelentésismétlésen alapul, és tautológikus szópárral zárul. A megszólításba rejtett megrovó értékelés kifejezi István és a szerző szembenállását, negatív viszonyát a varázsló iránt.

Ezután István példázatokkal próbálja meggyőzni a varázslót, majd a hitről, Isten nagyságáról beszél, melyet szembeállít a "romlásthozó, lelketlen, élettelen,

néma, szégyennel teli, visszataszító bűnöket létrehozó" bálványokkal (45. o.). A varázsló számonkéri Istvántól, "szavaival kérkedve", hogy miért szidja Isteneiket, miért rombolta le templomaikat és bálványaikat. Mesterkedéssel, gonosz ravaszsággal vádolja. Az egyforma felépítésű mondatok egymásutánisága, a perfectum majd az imperfectum összecsengő végződései ritmizálják a szöveget. A kezdő rövid pergő mondatok hosszabbodása fokozza a feszültséget:

"богы наши испоругал еси,
и храмы их разрушал еси,
и огнеи пожегл еси,
и службу нашу и честь извеществовал еси,
и веру нашу искоренити грядеши,
и не точию же се но и нас самех всех прехватити хощеши своими ухыщрении,и подобны себе сотворити желаеши"/45./

A varázsló István tetteinek indítékát külső erőkben keresi: "kinek a hatalmával cselekedted te ezeket, ki adta neked ezt a hatalmat, ki az, aki a mi földünkre küldött téged, hogy ezeket cselekedd" (45. o.). Nem értheti István belső, a hitben, és kiemelkedő emberi tulajdonságaiban gyökerező erejét. Vádjai után ezt háromszori jelentésismétléssel meg is erősíti: "ilyeneket senki más nem tett, nem bír, nem képes, nem tud tenni, ilyen dolgot, amit ő csinált" (45. o.). A pogány istenek bosszújával meg is fenyegeti Istvánt. A szópárbajban mindkét fél érveket hoz fel saját hite mellett, István a hittudós logikus okfejtésével, műveltségével, a varázsló pedig a földhözragadt, gyakorlatiasan gondolkodó ember naiv észjárásával.

Miután a szópárbaj nem vezet eredményre, István hőstettel, tűz- és vízpróbával akar bizonyítani, ugyancsak a permi nép előtt, akiket tautológikus szókapcsolattal szólít fel a tanúságtételre és döntésre: "igazságos ítélettel ítélkezzetek" (51. o.). Ezután feltárja

indítékait, érzelmeit, a próbatételhez való viszonyulását: "kemény hőstett áll előttem, s én örömmel teszem és elszenvedem, sőt meg is halok a szent pravoszláv hitért" (uo.). A varázslóhoz fordulva tovább ecseteli lelkiállapotát, de a hittérítő elszántsága mellett már megjelenik az esendő ember, aki őszintén feltárja szándékait és lehetőségeit: "ez felülmúlja az én alázatosságomat, meghaladja az erőimet, de bízom a mindenható Isten jótéteményében" (51. o.).

István háromszor hívja a tűzbe a varázslót, ő háromszor utasítja vissza, "megrettenve a tűz hangjától, mely szörnyű vala, nem ment, mialatt a nép a közelben állott" (52. o.). Ezután szinonímikus ismétlésekkel részletesebben írja le a varázsló visszalépését: "magát földre vetve, homlokával a földet érintve, lábaihoz borulva, bevallotta bűnösségét, elmondá tehetetlenségét, s leleplezte hiúságát és hamisságát" (53. o.). A varázsló gyávaságát és megfutamodását először tehát a szerző mutatja be, ezután azonban meg is szólaltatja, s Pam maga mondja el viselkedése mögötti belső gondolatait, illusztrálva félelmét: "lehetetlen mennem, nem merem megérinteni a tüzet, óvakodom és őrizkedem megközelíteni a hatalmas lobogó lángot, s mintha száraz széna lennék, nem merem belevetni magam, nehogy szétolvadjak, mint ahogy a viasz olvad szét a tűz színe előtt, nehogy megégjek, mint a viasz és a száraz fű, és hirtelen elégek a tűzben és meghalok, és akkor nem leszek, és mi haszna lesz az én véremnek, ha az enyészetbe lépek, varázslásomat más örökli, puszta lesz az én udvarom, s templomkertemben nem lesz élő lélek" (53. o.).

Jepifanyij a szereplő lekiállapotának kifejezésére szinonímákat, szó- és jelentésismétlést, többszöri hasonlítgatást alkalmaz. A hasonlatok képei azonban nem annyira elvontak és fennköltek, a konkrét léthez kötőd-

nek, utalva a varázslónak a szópárbajban is megmutatkozott egyszerűbb, gyakorlati gondolkodásmódjára.

Jepifanyij többször hangsúlyozza a háromszori megfutamodást. A varázsló félelmének, megszégyenülésének leírását is három fokozatban adja elő. Gyávaságának fenti bevallása után Pam újból leszögezi képtelenségét s bűnösségét, majd végül megszégyenülésének magyarázatát adja: "nem vagyok jártas a tűz és víz legyőzésében, a ti tanítótok, István pedig már gyermekkorában és ifjúkorában megtanulta apjától varázslással és bűbájoskodással rávenni a tüzet és a vizet, hogy se a tűz ne égesse, se a víz ne merítse alá" (54. o.). Ezzel Istvánt varázslónak nevezi, csak egy nála ügyesebb varázslónak, ismét külső erőkben látva István győzelmének okát.

A nép faggatására végül elismeri tudatlanságát, s feltárja viselkedésének legbelsőbb indítékát: István bevallotta, hogy a próbatétel meghaladja erőit, Pam viszont eltitkolta ezt, s "fortélyoskodással próbált túljárni István eszén, legyőzni és megszégyeníteni őt, híveit hirtelen elszakítani kezétől, s korábbi szokásaikhoz visszavezetni őket" (54. o.). Megszégyenülését azzal a bibliai idézettel húzza alá, amellyel István illusztrálta imájában a feldühödött permiek viselkedését. A szent szavaknak ebben az alkalmazásában nem kevés irónia rejlik. Jepifanyij a varázsló szájába adott idézetet céljának megfelelően megváltoztatja: "Ó, jaj nekem, nem sikerült, s a verembe, melyet ástam, magam estem abba, s a hálóba, melyet vetettem, megakadott a lábam..." (uo.). Szégyenét hosszasan ecsetelve mintegy keretként ismétli előbbi szavait: "István volt az, aki engem legyőzött és megszégyenített..." (uo.).

István győzelmének magyarázatát, s ezzel a hős jellemzését Jepejanyij a megtért permiekkel mondatja el. Az okot három tulajdonságban látják, melyek a hit, a szeretet és a remény. Mindegyiket hosszasan kifejtik,

majd bibliai idézetekkel alátámasztják, végül újra megismétlik. A varázslót ez sem győzi meg, "nem akarja megérteni az értelem igazságát, és kertelés nélkül mondá: "nem akarok hinni és megkeresztelkedni" (55. o.).

A permiek a varázsló halálát kérik Istvántól, hosszasan felsorolva bűneit. A jellemzés a felsorolások után tagadás és ellentétes állítás tőismétlésen alapuló fogásával folytatódik:

"тягался ест с тобою словесы и не утяга,
но сам утяган ест;
спирался о вере и не упрел,
но и сам препрен быст;
измогался, да не измогл,
но и сам побеже быст..." /56.o./.

Ezután ismét keretszerűen részben megismétlik a varázsló bűneit, s méltónak találják a halálra. István nem akarja a varázsló halálát, egymásmellé rendelt felsorolásokkal, majd bibliai idézetekkel húzza alá érveit. Végül a varázslót elengedik, "ő pedig elugrott tőlük, mint a szarvas" (57. o.). Az összehasonlítás nem magára a varázslóra vonatkozik, hanem a tettére, a menekülésre.

Az embert tetteiben jelzik, cselekedetei alapján ítélik meg. "A mi vitánk a varázslóval egyáltalán nem fejeződött be" (58. o.) - mondja István. Igazi győzelmét hittérítő munkájával, tanításával, könyvek fordításával, a permi ábécé megalkotásával vívja ki. Cselekedetei fontosak, melyek Istennek tetszőek, ugyanakkor az emberek javát szolgálják. Az író legfőbb célja e tettek bemutatása és belső mozgatórugóinak feltárása. Ezt láthattuk a varázslóról szóló fejezetben is.

A varázsló ábrázolásának, belső tulajdonságainak, és az ábrázolás eszközeinek részletesen végigvitt vizsgálatával - néhány kiragadott rész, szó-, jelzőhaszná-

lat és hasonlat kivételével - az 1990-ig megjelent szakirodalomban nem találkoztam. A fenti elemzéssel bizonyítani kívántam, hogy Jepifanyij hőse méltó ellenfelét rajzolja meg. A két ellenpólus megütköztetésekor István ugyan végig fölényben van, de a varázsló a végsőkig makacsul ellenáll. Dmitrij Ivanovics nagyfejedelem ellenfele, Mamaj, ugyancsak félelmetes ellenfél, de végül is legyőzik. Bemutatására és ellenpontozására a szerző nem szentel ilyen terjedelmes részt, és ilyen változatos módszereket, mint ebben a legendában. Jepifanyij a varázsló ábrázolásakor felvonultatja ugyanazokat a fogásokat és eszközöket, mint hőse nagyságának bizonyításakor. Ábrázolását itt is tudatosan felépíti: a háromszori ismétlés , háromszori - de nem azonos - kifejtés, a szerzői bemutatásnak, majd a szereplő beszéltetésének, végül cselekedtetésének egymásraépülése, a keretszerű ismétlések, a bibliai idézettel történő nyomatékosítás itt is az ábrázoltak felsőfokú bemutatását szolgálják, csak épp ellenkező előjellel. A varázsló mindenre elszánt gonoszságát, rendkívüli kitartását, egyben ostobaságát és gyávaságát bizonyítják. A varázsló minden negatív megnyilvánulása viszont az állandó szembeállítással István pozitív tulajdonságait, személyiségének és cselekedeteinek nagyságát húzzák alá.

Nyelvi eszközeiben a varázsló ábrázolásakor is ugyanúgy alkalmazza az ékes szófűzés minden fogását: felsorolásokat, jelentés- és gondolatismétlést, összecsengő végződéseket, hasonlatokat, ritmizálást stb. Az egyenes beszéd itt is a szereplő lelkiállapotának kifejezésére szolgál, s stílusa itt sem tér el a szerző stílusától.

Jepifanyij tehát először a pogány tömegekkel, majd a varázslóval méri össze hősét. Az ellentétekre építve a tökéletes, rettenthetelen hittérítőt mutatja be, akit

tettein keresztül mér meg. Cselekedeteinek valós művelődéstörténei értéke van. Legfontosabb a tetteket megelőző vagy kísérő érzelmek és gondolatok, azaz a különféle pszichikai állapotok leírása, melyek a jó és a rossz abszolutizálásával még nem ötvöződnek jellemmé. Nincs jellemfejlődés, István a legenda elején is már ugyanúgy "szent", mint a végén. Maga a legenda ennek csak bizonyítását szolgálja.

Hősábrázolásában Jepifanyij alkotó módszerére jellemző a szerző stílusától el nem különülő kevés dialógus. Gyakrabban alkalmazza a statikus monológot, imádság, tanítás és siralom formájában. A színszerűség teljesen hiányzik /13/. A jellemzés , idézet amplifikációval, az ellentétek szembeállításával, az "ékes szófűzés" fogásainak kimeríthetetlen variációjával történik, egyformán számolva a stílus értelmi és érzelmi, eszmei és hangzási oldalával.

Bár az absztraháló, pszichologizáló emberábrázolás megfelel a hagiografikus kánonoknak, megvalósításának módja lehet individuális. Így Jepifanyij stílusa, az "ékes szófűzés" individuális szerzői kezdeményezést feltételez. Csak általános fogásaiban tradicionális, de mechanikusan nem ismételhető. Minden fogása egyéni találékonyságot, leleményességet követel. Az egyik műből a másikba átkerülő elemek főként képek, általános eszmék, helyzetek etikettjei, de nem sablonos stilisztikai formák. A hagiografikus stílust tökéletesen ismerő szerző bevitte a legendába a kánonoknak ellentmondó individuális jellem vonásait is, és a valósághű létábrázolás elemeit.

Jepifanyijnál a "pletyenyije szlovesz", a "pleszty i szlovo", ahogy saját maga is megfogalmazta legendájában, tehát nemcsak valami stilisztikai modort jelent, hanem kommunikatív célt fejez ki: dicsérő szót írni hőséről /14/. Így Jepifanyij stílusa nem pusztán nyelvi

játék. Minden fogása nemcsak a hanghatásra, hanem az ábrázolás elmélyítésére, azaz a tartalom különféle gyarapítására, az értelemfelettiségre irányul. Ezzel igen közel áll a költészethez.

6.2. Radonyezsi Szent Szergij legendája

A "Permi Szent István legendája", mint láttuk, az absztraktságig fokozva állítja elénk az új ideális egyházi ember típusát, az ékes szófűzés legmagasabbrendű példáját adva. Jepifanyij másik műve, a behatóbban még nem tanulmányozott "Radonyezsi Szent Szergij legendája", a kor új művészi látásmódját, - ezen belül az emberhez való új viszonyulást, ábrázolásának új témáit és eszközeit - különös szemléletességgel mutatja be, túllépve a középkori absztraháló tendenciákon.

"Szergij Radonyezsszkij legendája" főleg XVI-XVII. századi másolatokban maradt fenn. A XV. századi másolat különös ritkaság, mint az Undolszkij féle kézirat (No 370.), melynek első lapjai az előszóval és a legenda elejével elvesztek /1/. A legenda különböző másolataival Tyihonravov /2/ és Jablonszkij /3/ foglalkozik behatóan. Munkáik alapján Zubov közöl összefoglaló cikket a redakciók eredetiségéről /4/. Megkísérli az elsődleges jepifanyiji szöveg elkülönítését az ún. "kiterjedt" E redakcióban. Zubov szerint a Jablonszkij által "A"-val jelölt másolat az elsődleges jepifanyiji redakció, Tyihonravov szerint a "B". Lihacsov leszögezi, hogy a legenda egyes másolatait nem tanulmányozták eléggé, s Zubov cikke csak a publikált szövegeken alapul, így kevéssé viszi tovább a kérdés eldöntését /5/. Ezért elemzéseinél Lihacsov is - a többi kutatóhoz hasonlóan - a Leonyid féle, Jablonszkij munkájában "E"-vel jelölt ún.

"kiterjedt" redakciót veszi alapul, mely a különböző másolatok kompilációja. Jelentősége, hogy összegyűjtötte a különböző másolatok részeit, melyek korábbiak, és másmás redakciókban őrződtek meg.

Jepifanyij 26 évvel Szergij halála után fog íráshoz, látva, hogy senki sem akar róla írni, "sem a tőle távol, sem a hozzá közel álló, sem a nagy, sem az egyszerű emberek" (E: 256. o.). Rendszerezi 20 éven át gyüjtött feljegyzéseit, melyeket "lapokra, némelyiket füzetekbe, bár nem is sorrendben, elejét a végére, a végét az elejére" írt (E: 288. o.).

A legenda nem volt elterjedt, inkább a Pahomij féle átiratot használták. Nem is maradt fenn elsődleges formájában, mint a "Permi Szent István legendája". Nincs olyan másolat, melyet teljes biztonsággal eredeti szövegnek tekinthetünk, későbbi kiegészítések nélkül, bár ezek elkülöníthetők. A legkorábbi, s így minden valószínűség szerint Jepifanyijnak tulajdonítható másolat a "B", mivel nem említi a szent földi maradványainak feltárását és a halála utáni csodákat. Nehezen képzelhető el, hogy egy az események után keletkezett másolat hallgatott volna ezekről /6/.

Az előszóból kiderül, hogy Jepifanyij elbeszélése csak a szent haláláig tartott: "Most pedig, ha Isten is megsegít, az íráshoz fognék egészen születésétől kezdve, csecsemőkoráról, gyermekkoráról, ifjúságáról, szerzetesi életéről, apátságáról, egészen a haláláig...". (E: 262. o.). A Szergij haláláról szóló elbeszélést csodák sorozata kíséri, mely egy másik szerző, Pahomij Logofet utószavával zárul.

Bár munkámnak nem feladata a redakciók eredetiségének és elsődlegességének vizsgálata, kétségbe vonható az E redakció konvencionális alkalmazásának helyessége az elemzések során. Dmitrijev is rámutat arra, s példák sorával illusztrálja, hogy a Troickij kolostorból szár-

mazó B redakció több szavát a későbbi "Szinodalnij szpiszok"-ban (A redakció) felcserélték irodalmibbakra, mert Jepifanyij több kifejezése addigra már túlságosan alacsonyrendűnek tünt /7/. Minden későbbi másolat óhatatlanul magán viseli korának jegyeit is, s bár tartalmazza az eredeti részeket, nem szabad egységes egésznek tekinteni, mely megbízhatóan mutatja a szerző és kora ábrázolásának, látásmódjának és stílusának eszközeit. Így elemzésemben nemcsak az E másolatokat veszem figyelembe, hanem vizsgálom (utalva Jablonszkij betűjeleivel a másolatokra) az A és a B redakciót is, melyek eredetiként jöhetnek számításba. A példákat saját fordításomban idézem. A példák zárójelbe tett részei azt jelzik, hogy az idézett szövegrészek kissé eltérőek a három vizsgált másolatban, s a zárójeles rész csak az egyikben fordul elő. Megkísérlem a valóban Jepifanyijhoz visszavezethető, több másolatban is megtalálható részek kikeresését, s ennek alapján a kor emberábrázolása tartalmi-formai vonásainak bemutatását /8/.

A legendában három irodalmi portrét látunk. Az első Szergij ifjúságához kapcsolódik, a második apáttá választásának időszakához, a harmadik portré pedig a XIV. század 60-as éveitől kezdődően, mint a Moszkvai nagyfejedelemség egyik nagy személyiségét ábrázolja /9/.

Szergij már kora gyermekkorában a hészükhazmus tanításának megfelelően "Isten által kiválasztott edény", a "szentháromság lakhelye és szolgálója". Ezt bizonyítja, hogy a templomban még mint magzat, háromszor kiáltott föl anyja méhében az istentisztelet alatt, a nép jelenlétében. A szigorú hészükhaszta nézetek jellemzik ifjúkorát is, amikor bátyjával a pusztai magány hallgatag, szemlélődő, minden nélkülözést tűrő életét választja. Sokáig nem fogadja el az apáti méltóságot, megőrizni akarván magas erkölcsi ideáljainak tisztaságát, és

méltatlannak érezve magát erre a tisztségre. Apátként is az egyszerű szerzetes életét éli. Keményen dolgozik, s megköveteli a szerzetesek szigorú életrendjét, az elmélyedt, magányos elmélkedést, lelki tisztaságot, és az aktív tevékenységgel elért önmegvalósítást hirdeti. A belső, elképzelt, földi paradicsom harcosa ő is, mint a tveri püspök, Fedor Dobrij. Ideáljai a közösségi kolostori renden és az emberi önmegvalósításon alapulnak. A harmadik portréban Jepifanyij leírja hőse cselekedeteit, és jellemzését újabb tulajdonságokkal egészíti ki. Közéleti tevékenységét erényeivel kivívott óriási tekintélye jellemzi: Alekszij metropolita megbízásából új közösségi kolostorokat szervez, számos diplomáciai megbízatást teljesít, Dmitrij Donszkoj nagyfejedelem tőle kér áldást és biztatást a Kulikovói csata előtt. 1365-ben neki sikerül megszüntetni a hercegi belviszályokat Nyizsnyij Novgorodban, a templomok bezárásával. 1385-ben pedig részvételével kötik meg a békét Oleg Rjazanszkij herceggel. Emellett a metropolita tisztségét ugyanúgy elutasítja, mint korábban az apáti méltóságot. Életrajzírója viszont elhallgatja politikai lépéseinek nagy részét, nem akarva "lealacsonyítani" a hőst.

Szergij a legnagyobb orosz szent. Életében két dolgot szolgált: a pravoszláv hitet és Oroszország szabadságát /10/. Az orosz szerzetesség reformátora egyrészt, a kijevi Barlang-kolostorban korábban ismert s azóta elfelejtett közösségi rend bevezetésével, másrészt személyes példájával elérte az orosz nép erkölcsi, majd politikai újjászületését. Életét nem a szigorú aszketizmus, hanem a szereteten, az emberi lélek ismeretén, az alázatossággal és szelídséggel párosuló hatalmas belső erőn alapuló karitatív szolgálat jellemzi. Jepifanyij szintén mélyen átszellemült és minden segítségre kész személyiségként igyekszik bemutatni hősét. "Belső" portrét

adva, Szergij személyisége lényegének, egyszerű ember voltát bizonyító belső világának, erkölcsi tulajdonságainak feltárására törekszik, mely meghatározza jellemét és cselekvési módját. Közvetlen lirizmus, az érzelmek melegsége és a finom pszichológiai megfigyelések jellemzik emberábrázolását. Nagy számban fordulnak elő a mindennapi élethez közelálló epizódok, különösen a család témája.

Az emberi személyiség iránti nagyobb figyelem mellett a legenda legszembetűnőbb sajátossága a gazdagabb tényszerű közlések sora és a több élő vonás. Ennek oka a szerző idősebb volta, közeli ismeretsége hősével, és az élő szemtanúk nagy száma. A több tényt és dokumentumszerű kifejtést többszöri ismétléssel fokozza, állandóan szemtanúkra hivatkozva. Megjelenik az embert körülvevő táj gyakori leírása, a jellemzés egyik eszközeként. Nyelvezetét a másik legendához képest mérsékeltebb retorizmus, a visszafogottabb szófűzés jellemzi. Néhol kifejezően egyszerű, máshol hajlékonyan pompázatos. A dicsérő szópókhálók mellett köznyelvi szavak is gyakran előfordulnak, láthatóan tudatos alkalmazásban, a többi fogással együtt az emberábrázolás elmélyítését szolgálva. Vegyük sorra ezeket az ábrázolási eszközöket.

Jepifanyij hőse életének tehát tényekben gazdag leírását adja, a kronológiát nem évszámokkal, hanem a cselekménnyel, az események tényszerű leírásának egymásutániságával jelölve, mint a népi elbeszélések.
"Amikor elérkezett a szülés ideje, megszülte csecsemőjét" (A: 74. o., B: 6. o., E: 268. o.). "Amikor elérkezett a születése utáni negyvenedik nap, a szülők elvitték a gyermeket Istenhez, a templomba" (E: 268. o.). "... így élt hétéves koráig" (A: 75. o., B: 7. o., E: 278. o.) "Néhány év múlva szigorú böjtöt kezdett tartani..." (E: 284. o.). "Sztyefan pedig, miután felépítet-

te a templomot és felszentelte, nem sokáig élt a pusztában testvérével..." (A: 84. o., B: 14. o., E: 296. o.). "Telt az idő, és Szergij egyedül maradt a pusztában az egyedüllétben, - vagy két évig, vagy többig, vagy kevesebbig, hogy meddig, nem tudta, csak Isten tudja" (E: 316. o.).

De a szent életének fontos, sorsdöntő eseményeinél mégis pontosítja - ha nem is dátummal, de viszonyítással - a cselekmény idejét. Például: "Azokról az időkről és évekről akarok beszélni, amikor a szentéletű született: a becsületes, dicső, és hatalmas Andronyik cár, a görög uralkodó idején, aki Cárgrádban uralkodott, Konstantinápoly érseke, Kallisztosz, vszelenszki pátriárka idején" (E: 278. o.). Szergij életének fontos állomása az általa épített templom felszentelése: "És akkor a legszentebb püspök, Feognoszt, kijevi és összorosz metropolita felszentelte a templomot a Szentháromság nevében (Szemjon Ivanovics nagyfejedelem uralkodása alatt; gondolom, ez uralkodása kezdetén volt)" (A: 83. o., B: 14. o., E: 269. o.). Jepifanyij hőse felszentelésének megjelöli pontos napját: "... október havának hetedik napján, a szent vértanúk Szergij és Vakha emlékére" (A: 86. o., B: 15. o. itt az évet is jelöli, E: 300. o.). Amikor tiltakozása ellenére apáttá akarják választani, és a püspökhöz mennek döntésért, Jepifanyij ismét konkretizálja a történés idejét: "Egész Oroszország metropolitája, Alekszij akkor volt Cárgrádban..." (A: 89. o., B: 18. o., E: 326. o.).

Jepifanyij hőse életének tehát tényekben gazdag, az időt a cselekménnyel, az események egymásutániságával jelölő leírását adja. Így ez a legenda sokkal eseménydúsabb, nem annyira elvont, mint ahogy ez a hagiográfiára jellemző, és ahogy a szerző másik alkotásában, a "Permi Szent István legendájában" is láthatjuk. Ugyan-

akkor hőse életének minden eseménye után megáll az elbeszélésben, s a kor új stílusának, az "ékes szófűzésnek" nyelvi fogásaival összefoglaló, értékelő, magyarázó jellemzést ad élete adott állomásán Szergijről. Hősábrázolásának különböző módjai és eszközei tehát szoros kapcsolatban vannak a cselekménnyel, a hős cselekedeteivel. Az emberábrázolás e módja a hészükhazmus Oroszországban Grégoriosz Szinaitész által terjesztett tanát illusztrálja, mely szerint az emberi változás, a jellem, a tulajdonságok fejlődése nem metafizikai tényező, hanem szubjektív faktor, az ember szabad akaratából választott aktív tevékenység (mind testi, mind lelki munka) eredménye /11/. Ez a tudatosnak bizonyuló jellemzési mód végigvonul az egész legendán.

Miután részletesen bemutatja Szergij csecsemőkorát, így összegez: "Mi pedig azt gondoljuk: ez a gyermek már kiskorától az Úr kiválasztottja volt, még magában az anyaméhben és születése után hajlott az istenfélelemre és már egészen pelenkás korától megismerte Istent, és valóban megértette" (E: 272. o., B: 10. o.).

Szergij ifjúkorának szigorú böjtjei és önmegtartóztató életmódja leírása után is összefoglaló jellemzést ad: "És mindig mindenképpen elcsigázta magát, eltikkasztotta testét és a testi lelki tisztaságot beszennyezés nélkül betartotta, és gyakran titkos helyen egyedül, könnyekkel imádkozott Istenhez..." (E: 286. o.).

A Radonyezsbe költözés körülményeinek részletezése után például így jellemez, azonos szavak fűzésére építve: "Ez a legdicsőbb ifjú, a legdicsőbb apának fia, akiről a beszéd szól, aki igazlelkű és igazhitű szülőktől született, mint jó tőnek jó ága nőtt fel, e jó tő minden érdemét megtestesítve magában" (A: 73. o., B: 5. o., E: 290. o.). Ezt az azonos szavak fűzésére épülő hasonlatot továbbviszi a következő mondatban: "Hisz már

fiatal éveitől jól**termő** kerthez volt hasonlatos, s mint gazdag **termés** nőtt fel, szép és jóerkölcsű ifjú volt. (u.o.).

Szergij pusztai magányában ördögökkel hadakozik, vadállatok látogatják, melynek részletes leírása után ismét jellemzés következik: "... minden rámért megpróbáltatást örömmel viselt, mindenért áldotta Istent, és nem tiltakozott, nem bánkódott a nehézségekben. Hisz értelemmel és hatalmas istenhittel volt megáldva, mely segített minden ellenséges tüzes nyilat kioltani..." (E: 312. o.).

A megpróbáltatások ecsetelése során Jepifanyij hősének testi jellemzését is leírja, amire másik legendájában nem látunk példát. Szergij hatalmas és erős, de nemcsak fizikailag, hanem lelkileg, és később tekintélyében, az orosz életre gyakorolt hatásában is. "Azért, mert Szergij fiatal és testben erős, (hisz akkora ereje volt mint másik két embernek) az ördög buja nyilakkal akarta megsebezni". Majd egy költői kép ellentétével fejezi be a jellemzést: "... ahogy a gonoszok a bűn nyilaival megsebezni akarták, a szent a tisztaság nyilait küldte azokra, akik a sötétben nyilaznak az igazak szívébe" (E: 318. o.). Szergij állhatatosságát nemcsak a költői kép ellentétével (bűnös nyilak, tisztaság nyilai), hanem egyetlen szó, a "nyíl" kiemelésével és tautológikus ismétlésével is hangsúlyozza, majd a gondolatot a "szív" szó zárja le, mint a "bűnös, buja" nyilak célja.

A cselekmény kifejtésekor Jepifanyij az eseményekkel jellemez. A cselekményből vonja le megállapításait akkor is, amikor részletesen elbeszéli egy földműves látogatását, aki "messziről jött a dicső férfiút, Szergijt látni sok tiszteletben, dicsőségben, nagyságban" (A: 108. o., B: 37. o., E: 354. o.). Az egyszerű, kopott

ruhájában kapáló Szergijt látva nem hiszi el, hogy ő a szent. Nevetni kezd, utálkozik, de Szergij mégis megkülönböztetett figyelemben részesíti. A történetből Jepifanyij máris levonja a hőse jellemére vonatkozó következtetést: "Ez az eset megérteti, milyen hatalmas szelídség (egyszerűség és nem képmutató szeretet) lakozott Szergijben, hogy egy ilyen szántóvetőt, tiszteletlent, aki helytelenkedett és utálkozott, mértéken felül szeretett: mert amennyire a büszkék a tisztelgéseknek és dicsőítéseknek örvendenek, annyira örvendenek a szelídek a megalázásuknak és elítélésüknek" (A: 111. o., B: 38. o., E: 356. o.).

Hogy Szergij bemutatott csendes szelídsége és egyszerűsége mögött mégis mennyi tekintély van, azt az értékelő jellemzés után a cselekmény további kifejtésével bizonyítja. Tehát cselekménnyel jellemez, majd jellemzését a cselekmény továbbfűzésével újból aláhúzza. Míg Szergij a hitetlenkedő szántóvetőt tisztelettel és szeretettel maga mellé ülteti és megvendégeli, egy herceg érkezik díszes kísérettel, aki "már messziről földig hajolt Szergij előtt, s Szergij megáldotta őt; és összecsókolóztak, és csak ők ketten ültek le, a többiek álltak" (A: 109. o., B: 39. o., E: 356. o.). Jepifanyij a szántóvető és a herceg viselkedését ellentétbe állítva mutatja be Szergij emberi egyszerűségével, szerénységével, állhatatosságával, hithűségével, megbocsájtani tudásával kivívott óriási tekintélyét.

Az idézett rész egyértelműen illusztrálja a földműves jellemét is, de Jepifanyij még beszéddel is jellemezteti: "Én prófétát jöttem látni, ti meg egyszerű embert, egy árvát mutattok nekem. ... Az emberben, akit szegénységében megmutattatok, semmit sem látok - sem tiszteletet, sem nagyságot, sem dicsőséget, sem szép és drága ruhát, sem neki szolgáló ifjakat, sem szolgák sokaságát..." (A: 108-109. o., B: 37. o., E: 356. o.). Az

ékes szófűzésre" jellemző felsorolás a "sem" tagadó szó kiemelésére épül, állandó ismétlődése ritmust ad a szövegnek. De ezzel két jellemzést ad egyszerre: nemcsak a földműves hitetlenségét, felületességét és lelki rövidlátását mutatja be, hanem Szergij egyszerűségét is. Szent idézettel is aláhúzza jellemzését: "... ahogy szent Szirák mondotta: Az ember az arcba néz, Isten pedig a szívbe lát" (csak E). Majd a szerző saját szavaival összegez: "Ez a szántóvető a külső dolgokat látta, nem a belsőket..." (A: 109. o., B: 37. o., E: 354. o.). A hős kiemelkedő erkölcsi tulajdonságait, emberi magatartását, lelki tisztaságát és tisztánlátását illusztrálja ez a rész. Ugyanakkor feltárja a szerző alkotó módszerét és művészi célját is: ez a korra jellemző "belső ember" feltárása, egy belső portré megrajzolása a cselekmény ezt bizonyító eseményeinek részletezésével, valamint az "ékes szófűzés" nyelvi fogásaival.

A cselekmény minden mozzanatát követő magyarázó-értékelő jellemzésekben megtaláljuk az "ékes szófűzés" szónoki stilisztikai fogásának, az amplifikációnak minden fajtáját: felsorolásokat, jelzőhalmozást, egyazon szó, jelentés vagy gondolat ismétlését, tautológikus fordulatokat, egybecsengő végződéseket, anaforikus kezdeteket, valamint költői hasonlatokat, szembeállításokat, s mindezek végtelen variációit, összekapcsolódásait. Ugyanakkor ezeket az ábrázolási módszereket sokkal visszafogottabban alkalmazza a szerző. Ezt saját maga is megindokolja: "És illendő-e még többről beszélni, és a szó hosszadalmasságával a hallgatóság hallását elfárasztani (lustává tenni)? A szó bősége és hosszúsága éppúgy ellensége a hallásnak, mint a túl bőséges étel a testnek. És senki sem ítéljen el azért a faragatlanságért, hogy így meghosszabbítottam szavaimat." (E: 278. o.). "Ne vessetek meg otrombaságomért, hogy eddig írtam és megnyújtottam elbeszélésemet csecsemőkoráról, gyer-

mekkoráról, és általában egész világi életéről", írja másutt is a szerző, majd egy jellemző szép költői ellentéttel meg is okolja: "mert noha a földön élt, de lelkével és óhajtásaival, kívánságaival Istenhez fordult" (E: 298.o.). Visszafogottságában az idősebb, tapasztalt író bölcsessége, az egyszerűség ugyanolyan kifejező erejének tudata tükröződik. Így a legendában az emberábrázolás során az "ékes szófűzés" ragyogó példái és a stílusában egyszerűbb, kifejezően visszafogott, de érzelmekben és gondolatokban gazdag részek váltakoznak. Vegyük sorra ezeket az ábrázolási módszereket.

A felsorolás módszerét alkalmazza Szergij erényeinek bemutatásakor: "éhség, szomjúság, szegénység, száraz étel, földön fekvés, testi lelki tisztaság, szájának hallgatása, testi kívánságok gondos leküzdése, testi munka, nem képmutató alázatosság, szakadatlan imádkozás, átgondolt ítélkezés, valódi szeretet, szegényes ruházat, emlékezés a halálról, (csendes szerénység), állandó istenfélelem" (A: 88. o., B: 17. o., E: 318. o.). A felsorolás három egyszavas jellemzéssel indul, feszültséget keltve, majd hosszabbakkal folytatódik, de asszonáncot nem találunk. A következő példa szintén a felsorolások e módszerével a hős jámborságát és hithűségét akarja felsőfokon bemutatni. Ezt nemcsak a jelzős főnevek végtelen sora, - melyekből néhány az előző idézetben is szerepel, hanem az egybecsengő végződések zenei hatása is szolgálja, ezért alább eredetiben is idézem: "... ki írná le ... forró könnyeit, lelki zokogásait, szívbéli sóhajtásait, esti ájtatosságait, buzgó énekléseit, szakadatlan imádkozásait, pihenés nélküli álldogálásait, szorgalmas olvasásait, gyakori térdhajtásait, éhséget, szomjúságot, földönfekvést, vallásos nincstelenséget, mindenben ínséget, mindenben szükséget" (E: 306. o.).

"...слъзы тъплыя, плаканиа душевъная, въздыханиа сердечная, бдениа повсенощная, пениа трезвенная, молитвы непрестанныя, стояниа неседалная, чтения прилежная, коленопоклонениа частаа, алканиа, жаданиа, на земли леганиа, нищета духовнаа, всего скудота, всего недостаткы...".

Szergij tulajdonságainak felsorolása után megpróbáltatásainak felsorolása következik, bizonyítva és szintén asszonáncokkal erősítve a szent nagyságát:
"К сим же и всем и бесовьскыя рати, видимыя и невидимыя брани, борбы, сплетениа, демоньскаа страхованиа, диавольскаа мечтаниа, пустынная страшилища, неначаемых бед ожидание, звериная натечениа..." /E: 306.o./.
A mondat elején a két szóvégi "-i" és "-ü" egybecsengése után az alliteráció "-a"-ra vált, melyet csak egy nem alliteráló tag szakít meg.

Szergij egyszerű, szegényes ruházatának bemutatásánál is a felsorolás egybecsengő végződései kiemelik a szent jámborságát, lemondását minden földi hívságról: "
"от влас и от влъны овчаа спрадено и исткано, и то же просто, и не цветно, и не светло, и не щапливо, но токмо видну, шръстъку, иже от сукна ризу ношаше, ветошну же, и многошвену, и неомовену, и урудгену.." /E:352.o./.
Az "-o"-ra végződő sorozat mindegyik tagját tagadja, majd a szembeállításban az ellentét kiemelése miatt az alliteráció "-u"-ra vált. Ez magával vonja a mondat ritmusának megváltozását, a tagadó sorozat után az állítást erősítve.

A "Dicsőítő szóban" hőse erkölcsi nagyságát húsz jelző felsorolásával bizonyítja, melyeket párokba szedve ritmikus hatást is elér: "... édeshangú és lágy, kegyelmes és jószívű, szelídenokos és bölcsességgel teli, tisztességes és szegénységet kedvelő, barátságos és békeszerető..." (E: 408-410. o.).

Az ismétlések szerepe ugyanaz, mint a felsoroláso-ké, hogy kiemeljen a tartalom szempontjából valami fon-

tosat hőse jellemzésében és ábrázolásában. Így megismétli a jelentést vagy ugyanazzal a szóval, vagy szinonímával, általában kétszer, de gyakran többször is. Ezt látjuk, mikor Szergij kiválasztottságáról beszél a püspök: "Az Úristen, aki még korábban kiválasztott téged, bőkezűen ajándékozzon meg téged, okítson ki téged, tanítson meg téged és lelki örömökkel töltsön meg téged" (E: 304. o.). Az ajándékozzon - örömökkel töltsön meg és az oktasson - tanítson jelentéspárt ezen kívül olyan grammatikai környezetbe teszi, hogy kiemelje súlyozottságát. Ezt a "téged" névmás minden ige utáni ismétlésével éri el.

Több azonos jelentésű szót ismételve közvetett úton, Isten által mutatja be a kiválasztottságot indokló erkölcsi tulajdonságokat: "Hiszen Isten, a szívbe**látó**, a szív titkait egyedül **tudó**, a titkolt dolgokat egyedül **ismerő**, előre **lát**va jövőjét, (**tud**ta,) hogy sok erény és szeretetre törekvés van szívében, előre **tud**va, hogy kiválasztott edény lesz az ő dicső akaratából..." (E: 298. o.). Az idézetben az azonos jelentésű tud-ismer-lát szó váltakozik igeneves alakban. A gondolatok egyre hosszabbodnak, ezzel is nyomatékosítva az alapmondanivalót: Szergij belső tulajdonságainak, erényeinek felsőfokú bemutatását. A leírásban a "kiválasztott edényre" utalással nem nehéz ráismerni a kor gondolkodására jellemző "belső ember" fogalmára, ami itt a "szív" szó - mely a külsőleg sokszor (mint a földműves epizódban is) láthatatlan erények helye - többszöri ismétlésével is aláhúz.

A jelentéserősítés miatt mindent két igével, két jelzővel, két főnévvel stb. fejez ki, például" szerette a szótlanságot és a hallgatást" (A: 123. o., B: 51. o., E: 374. o.). Az éhező szerzeteseket így biztatja: "... csak ne csüggedjetek és ne lankadjatok" (A: 98. o., B:

24. o.). Jelentést ismétel a szerzetesek csodálkozásának bemutatásakor is, amikor csodálatos módon élelmet kapnak: "a szerzetesek nem értették és nem fogták fel, ki hozta ezt a kenyeret és ki küldte" (E: 350. o.). Jámborságának leírásakor: "... a világnak minden gyönyörűségét elvetette és megvetette..." (E: 408. o.). Az előszóban így ír a legenda megírásának körülményeiről: "Ha nem írom meg legendáját, hogy tudassam az őt nem **ismerő**kkel és róla nem **tudók**kal, milyen volt ő ...", "hallgatásnak átadni, feledésben hagyni", "meggondolom és megfontolom", "tanítson és okítson" stb. (E: 258. o.).

A jelentéserősítés és figyelemfelkeltés miatt nem csak a jelentést ismétli, hanem egyazon szó ismétlésére és kiemelésére is építi ábrázolását: "Ő volt az első szerzetes, akit ebben a templomban és ebben a pusztaságban szenteltek föl. **Első** a kezdeményezésben, de legfőbb a bölcsességben; **első** számszerint, de legfőbb a munkával. Mondom, hogy ő volt az **első** is, a legfőbb is..." (E: 300. o.). Szergij unokaöccsét, Fedort is egy szó kiemelésével jellemzi: "... **szép** lelkében, **szép** testében, **szép** szándékaiban is" (A: 126. o.).

Az egyazon jelentés kiemelésénél sokkal gyakoribb fogás az ismétlődő <u>egytövű szavak</u> alkalmazása az emberábrázolásban. A tautológikus kapcsolatok és sorozatok aláhúzzák a lényeget, vagy épp a jelentés egy-egy árnyalatára hívják föl a figyelmet. Ezenkívül asszonáncot hoznak létre, s a hangulati, zenei hatáson kívül ezzel is az ábrázolás értelmi, lényegi oldalát emelik ki, a jelentések összeadódásával /5/. Apáttá szentelése után Afanaszij püspök így inti Szergijt a lélek tökéletesítéséről: "Neked a **gyengék gyenge**ségét kell viselned, s nem a magad kedvét keresned" (A: 91. o., B: 20. o., E: 328. o.).

Az első fejezet végén (E: 278. o.) összefoglaló jellemzést ad Szergij szüleiről és csecsemőkoráról, a

tautológikusan nyolcszor ismételt "csoda" szóra alapozva. De ez a rész az A és B redakcióból hiányzik. A "B" redakcióban tautológikus szópárral fejezi ki a gyermek Szergij kiválasztottságának örömteliségét: "
"о провозглашении своего отрока радостью радуитесь, веселием веселитесь" /B: 7.o./.

Szenvedéseit a vadállatok és ördögök támadásaitól szintén tőismétléssel súlyozza: "
"Бесы бо свисканием и зверьскым сверепствомъ /сверепием/ устремляющеся бяху" /A: 86.o., B: I5.o./.
Amikor csodálatos módon kenyeret hoznak az éhes barátoknak a kolostorba, Szergij önmegtartóztatását és jólelkűségét mutatják szavai, ahogy a titokzatos kenyérhozókat a barátokkal asztalhoz hívatja: "Ti magatok is éhesek vagytok, de lakassátok jóllakásig a jóllakottakat, tápláljátok a minket táplálókat, etessétek a minket etetőket, és vendégeljétek meg őket... hisz méltók a vendégelésre és a tiszteletre" (E: 346. o.). Nemcsak az egytövű szavakkal fejezi ki mondanivalóját, hanem a tautológikus sorozat még egy jelentésismétlésre, szinoníma sorozatra is épül (jóllakat-táplál-etet), melyet a valamennyit magába foglaló "megvendégel" szóval zár le.

Az ifjú Szergij dicsőítésénél Jepifanyijra valló igazi szófonadékot látunk, két vonalon futó, két szópárra épülő tautológikus ismétléssel: (E: 290. o., A: 73. o. részben). "Отрок же предобрый, предобраго родителя сынъ,...от родителей доброродных и благоверных произыде, добра бо корене добра и отрасль прорасте,...яко же сад благородный показался и яко плод благоплодный процвете, бысть отроча добролепно и благопотребно".

Az egytövű szavak alkalmazásának mindig bonyolult, és főként sokoldalú, nem rögtön szembetűnő értelmi rendje van. Bár ez mai szemmel nézve hibának számíthat, Jepifanyij a lényeg kiemelésére, hőse jellemének felsőfokú bemutatására használja. Az azonos tövek egymásutáni-

sága nem egyszerű ismétlés, egybecsengésükkel zenei hatást is elér. Így érzelmi úton is kiemelkedik a gondolat mélyebb értelme, összegződnek a jelentések.

Jepifanyij különböző eredetű szavakat is összekapcsol, melyek töve véletlenül összecseng, például a csodásan kapott kenyerek frissességének elbeszélésekor: "
"яко медвеною некоею сладостию исплънены, уподоблены, и преудобрены..." /E: 348.o./.
Először három "-ju"-ra végződő szó hoz létre zenei hangzást, majd az alliteráció három "-ü"-vel folytatódik, s az utolsó kettő kiegészül egy látszólagos tautológia összecsengésével.

Az ábrázolás érzelmi-értelmi hatást létrehozó eszköze az anafora is. Nem maga a mondatok elején ismétlődő ugyanaz a szó a fontos, hanem a gondolat ismétlődésével a lényeg kiemelése. A legenda kezdetekor ötször ismételve a "jöjjetek" szót a gondolatok elején, felhívja a figyelmet a szent életének fontosságára és csodálatos tisztaságára, amit az anaforikus gondolatsor végén tőismétléssel is kiemel:
"**Jöjjetek** tisztességes és szent böjtölő rendek,
jöjjetek atyák és testvérek,
jöjjetek ünnepkedvelők,
jöjjetek lelki bárányok,
jöjjetek Krisztus nevezetes szülöttei (nyája), a világ dolgait minden időben megvetők,
és a tisztaság tisztasága jelenik meg" (A: 70. o., B: 3. o.).

Az E redakció előszavában Istent hívja segítségül a legenda megírásában, akit így dicsőít:
"...даа умение неумеющимь,
даа молитву молящемуся, даай просящему мудрость и разум,
даай всяко даание благо,
даай дар на плъзу просящимь,
даай незлобивымь коварьство" /E: 246.o./.

A szöveg tördelésével a versszerű hatást kívánom bemutatni. A gondolatok azonos kezdése ritmizálja a szöveget, de ezen kívül tőismétléssel is találkozunk:
умение неумеющимь, молитву молящемуся;
Maga a gondolatsor elején anaforikusan ismétlődő szó is tautológikusan összecseng: даай всяко даание, даай дар. még tovább fokozva a zenei hatást, ezzel pedig a jelentéserősítést. Tehát Jepifanyij ábrázolásának különböző nyelvi eszközei szerves egységet alkotnak, sokszor együtt, összefonódva, egymás hatását erősítve jelennek meg.

A legendában az ábrázolás legdominánsabb eszköze a hasonlat. Jepifanyij nyelvezete visszafogottabb, mint a "Permi Szent István legendájában" az amplifikációk alkalmazásában, de jobban törekszik a szemléletes, képszerű, érzelemmel teli ábrázolásra. Ezt a cselekmény részletes kifejtése mellett a lírai, kifejező hasonlatok alkalmazásával éri el. Az előszóban a legenda megírásának komoly feladatáról, saját kétségeiről így ír: "Ahogy a kicsiny csónak sem bírja el a rárakott nagy és nehéz terhet, az én erőtlenségemet és értelmemet is meghaladja ez az elbeszélés" (E: 260. o.). Az anyai szeretet és Szergij már születése előtti kiválasztottságának bemutatása is egy szép hasonlatsorral történik: "... úgy viselte gyermekét méhében, mint valami felbecsülhetetlen kincset, mint egy drágakövet, mint egy csodálatos igazgyöngyöt, mint egy kiválasztott edényt" (E: 266. o.).

Amikor Szergij csodás módon, Istentől megkapta az írás-olvasás tudományát, "a szent gyermek, mint a termékeny és terménythozó föld, magot foganva szívében, állt, örvendezve szívével és lelkével" (A: 9. o., B: 76. o., E: 282. o.). Az A redakcióban szülei halála után (182. o.), az E-ben felszentelése után (302. o.) így mutatja be lemondását minden világi dologról: "...

mint egy sas, könnyű szárnyait fölemelve, mintha a levegőben a magasban repülne, úgy ez a szentéletű is elhagyta a világot és mindent világit...". Majd a hasonlat az összefoglaló jellemzés további elmélyítése miatt gondolat és jelentésismétléssel folytatódik: "... elhagyta a világot és minden világit, elfutott (hátat fordított) az élet hívságai elől, elhagyva nemzetségét, minden hozzátartozóját és rokonát, házát, és otthonát". Végül az E redakcióban egy összehasonlítással zárul a gondolat: "... hasonlóan a régi pátriárkához, Ábrahámhoz".

Erényeinek felsorolása után az E redakcióban hasonlattal magyarázza meg és támasztja alá a felsorolt tulajdonságokat: "Hisz a bölcsesség kezdete az istenfélelem; ahogy a virágok - minden gyümölcsnek és zöldségnek a kezdete, ugyanúgy minden erénynek is a kezdete az istenfélelem" (318. o.). Erkölcsi ideáljait megőrizni akarva Szergij visszautasítja a metropolita tisztségét is. Hajthatatlanságát Jepifanyij hasonlattal mutatja be: "De őt, mint a kemény gyémántot, sehogy sem lehetett erre rábírni" (E: 394. o.). Halálának közeledtét is hasonlattal ábrázolja: "De lábai napról napra gyöngülnek, mintha fokonként közeledne Istenhez" (E: 402. o.). Szilárd hitének illusztrálásakor "Imádsággal, mint valami kétélű karddal elállta az ördögök seregeinek útját" (A: 86. o., B: 15. o.).

Jepifanyij hőse jellemét és tulajdonságait nemcsak egyszeri hasonlattal, hanem végtelen hasonlítgatások egész sorával is érzékelteti. Szergij olyan volt "... a szerzeteseknek, mint a mennyei magasságba vivő lépcső; az árváknak, mint könyörületes apa; az özvegyeknek, mint meleg pártfogó védelmező; a szomorúaknak vigasz; a búslakodóknak és panaszkodóknak öröm, a háborúskodóknak és haragoskodóknak békéltetés, a nincsteleneknek és gyengéknek kiapadhatatlan kincs,... , a bűnbánó bűnö-

söknek, akik megtérnek hozzá, mint gyógyító forráshoz - igaz segítő" (E: 420. o.).

A legendát befejező "Dicsérő szó"-ban 37 hasonlatot sorol fel hőse dicsőítésére: "mint fénylő csillag ragyogott fel a homályban és sötétségben, mint csodálatos virág a tövisek és tüskék között, mint soha le nem nyugvó csillag, mint titkon fénylő és tündöklő sugár, mint liliom a föld szakadékában...mint édes rejtett forrás, mint kiválasztott edény, mint értékes alabástrom, mint le nem rombolt város, mint szilárd fal, mint erős vár, mint kemény és hívő fiú, mint templomi alapzat, mint megingathatatlan oszlop, mint dicső koszorú, mint lelki gazdagsággal megtöltött hajó, mint földi angyal, mint égi ember" (E: 420. o.).

A "földi angyal-égi ember" szembeállítás a középkori binaritás egyik tipikus példája. Megtaláljuk a "Borisz és Gleb legendájában" és a "Dmitrij Ivanovics nagyfejedelem életéről és haláláról" szóló elbeszélésben is. E kettősségen alapul halálának allegorikus képekkel bevezetett leírása: "És könnyedén átúszván az élet zavaros tengerét, sértetlenül vezette a lélek hajóját, mely lelki gazdagsággal teli, baj nélkül eljutott a csendes kikötőig, és elérte azt, és lelki szárnyaival fölemelkedvén a szellemi magasságba, a szenvedélymentesség koszorújával díszítette magát, Istenhez távozott,
és átment a halálból az életbe,
a munkából a nyugalomba,
a bánatból az örömbe,
a hőstettből a vigasztalásba,
a szomorúságból a vidámságba,
a hiábavaló életből az örök életbe,
az illanó világból a végtelen világba,
az enyészetből az örökkévalóságba,
az erőből az erőbe,
a dicsőségből a dicsőségbe" (E: 422. o.).

Az ellentétpárok ritmikus hatása versbe fordítja a szöveget, melyet ismét a sorok tördelésével emeltem ki. Az utolsó két gondolat az ellentétek feloldása: a Szergijt már a földön is jellemző erő és dicsőség égi folytatásának állítása. Ez tartalmi utalás az égi ember-földi angyal ellentétképre.

Szergij már fiatal korában megnyilvánuló bölcsességének illusztrálására egész gondolatot is szembeállít: "Több mint húsz évesnek lehetett gondolni külseje alapján, de több mint száz évesnek éles esze alapján: hisz bár testével fiatal volt, értelmével idős és tökéletes isteni áldás szerint" (E: 304. o.).

Jepifanyij sok olyan szót alkalmaz ábrázolásában, melyek grammatikai képzésük szerint idegenek és mesterségesek az orosz nyelvben, s melyeket a délszláv írásbeliség hozott magával: скоровычение, быстрость, доброразумичен /1a/. De ezzel együtt köznyelvi kifejezéseket is gyakran használ: допрапить/доделать/, памятуху/помнящие старину/. Szergij rossz ruházatának leírásakor ezt valószínűleg tudatosan teszi, jelezve hőse alázatosan tűrő bölcsességét: "не щапливо"/неказисто/ /12/.

Jepifanyij mindezekkel a korra jellemző új nyelvi fogásokkal és individuális írói eszközeivel nemcsak egy új, "belső" embert ábrázol, hanem az előző századokhoz képest új élethelyzetekben is bemutatja hősét. Nagy számban jelennek meg a mindennapi élethez közelálló epizódok, különösen a család témája.

A szülők igaz és hithű életének sablonos leírásán túl megjelenik az anyai szeretet meleg, érzelemmel teli bemutatása. Marija "... úgy viselte gyermekét méhében, mint valami felbecsülhetetlen kincset, mint egy drágakövet..." (E: 266. o.). Új a szülői féltés és aggodalom bemutatása, például mikor a csecsemő Szergij a böjt miatt nem akar enni. "Ezért a bánattal együtt a félelem

ragadta magával a csecsemő szüleit és rokonait" (E: 268. o.). A csecsemő szerdán és pénteken egyáltalán nem evett. Ezt Jepifanyij hangsúlyozni akarva, állító és tagadó alakban szembeállítja és többször is előadja: "nem ivott tejet, hanem megtartóztatta magát, nem szopott, hanem étel nélkül maradt..." Ezért azt gondolták, hogy a csecsemő beteg. Anyja "mély szomorúsággal panaszkodott". A finom megfigyelőképesség és az élet reális leírása tűnik ki, ahogy a csecsemőt megvizsgálva látták, "hogy nem beteg, a betegségnek sem rejtett, sem látható jele nincs rajta: nem sírt, nem nyöszörgött, nem volt szomorú. Hanem arcával is, szívével is, szemével is vidám volt, mindennek örült, kezecskéjével játszott" (E. 270. o.).

A gyermek Szergij önsanyargatása és az önként vállalt böjt is szokványos legendai motívum, de ez Jepifanyijnál életszerű, hétköznapi részletekkel gazdagodik. Meleg emberi szeretet és érzelem tükröződik az anya és fia beszédében. "Anyja pedig (kedves) anyai szavakkal figyelmeztette, mondván: (Édes) fiam, ne tedd tönkre testedet fölösleges önmegtartóztatással, nehogy megbetegedj. Hisz fiatal vagy, tested virágzásban van. (A: 79. o., B: 11. o., E: 284. o.). ... hagyd abba fiam ezt a hosszú böjtöt, még nem érted el a felnőtt kort, nem jött még el ennek az ideje. (csak E: u.o.) Nekünk bánatot okozol" (A-B: u.o.).

Nagyon reális, szokatlanul meleg és emberi az az epizód, melyben szülei kérik Szergijt, hogy időlegesen mondjon le a világtól való elvonulásról és a szerzetesi életről: "Gyermekem, közel van már halálunk napja. (csak A: 81. o.) Öregek vagyunk már, (betegek és szegények), már a végünket járjuk (B: 12. o., E: 292. o.). Ezért várjál egy kicsit és türelemmel légy, mert (öregségünkre) nincsen támaszunk" (A-B-E: u.o.). A hagiográ-

fiában szokatlan részletességgel és új emberi viszonyulással beszél a szülőkről, a családi életről, a gyermekről, mely új szokások megjelenését bizonyítja az erkölcsben /7a/.

A család témája mellett a hétköznapi élet reális, valósághű leírását látjuk a templomi epizódban is, amikor Szergij háromszor kiált fel az anyja méhében. "Nem egy csecsemő van a kebeledben, pelenkába burkolva, akinek a hangját hallottuk...?" (E: 266. o.). A korábbi másolatokban a leírás egyszerűbb. "... mintha a te bensődből jött volna a hang..." (A: 74. o.). Az életszerű valószínűség és a költői kitalálás ötvöződik ezekben az epizódokban, mely a korai orosz hagiográfiai tradíciók hatása is. Ezt a módszert már Nyesztor XII. századi "Feodoszij Pecserszkij legendájá"-ban is megtaláljuk, mely élesen megkülönbözteti az orosz hagiográfiát a délszlávtól.

A hagiográfiában a reális elemek főként a csodák leírásánál fordulnak elő, épp a csoda hitelessé tétele miatt, hogy meggyőzze az olvasót a csoda valószerűségéről. Ebben a legendában a hagiografikus sablonok teljes áthágását látjuk a realitásnak a költői kitalálás, a csoda fölé helyezésével, az imádsággal föltámasztott gyermek epizódjában. Mivel Szergij "eltakarni és eltitkolni akarta az emberek elől ezt a csodát, nem tartva igényt az emberi dicsőségre" (A: 103. o., B: 31. o.), a szent a történtek racionális, valószerű magyarázatát adja az apának, megtiltva, hogy csodának nevezze az eseményt, és bárkinek is beszéljen róla: "A fiad nem halt meg és föl sem támadt (csak B), hanem mert (nagyon) betegen hoztad (az úton, a hidegtől) megdermedt, (és elvesztette erejét), mintha meghalt volna, a meleg cellában pedig fölmelegedett; aludt, csak te alaposan nem nézted meg" (A: 104. o., B: 32. o., E: 362. o.). A valóság pontos megfigyelése, józan, racionális gondolkodás

jellemzi itt a hős szavait. S bár ezt Jepifanyij a szent szerénységével, a csoda eltitkolásának vágyával magyarázza, az epizódban a szerző szándéka ellenére a realitás dominál a költői kitalálás fölött.

A realitást és a több élő vonást az érzelmek finom megfigyelése is kiemeli az emberábrázolásban. A fenti epizódban az apa a bánattól "zokogást zokogással folytatott... és nem tudott megvigasztalódni" (A: 102. o., B: 30. o.). Majd fiát élve látva "rettentően megrettent és csodálkozás fogta el. És a kimondhatatlan örömben könynyeket ontott és a szent lábaihoz borult" (A: 104. o.). Felfokozott érzelem jellemzi az anyát is a templomi epizódban: "... tisztességes anyját pdig félelemmel és reszketéssel együtt zavartság ragadta magával és csodálkozott"(B: 6. o.). "... zavartan állt, lefelé nézett, majd Isten felé emelte szerető szemét és könnyekre fakadt" (A: 74. o.). Az érzelmek leírása az E másolatban a legexpresszívebb: "anyja pedig majdnem a földre zuhant a nagy félelemtől, erős reszketés fogta el és elszörnyedve sírni kezdett magában" (E: 266. o.). Az érzelmek és az érzelmi ráhatás fontosságáról olvashatunk az élelem csodás érkezése és a forrásfakasztás csodájának elbeszélésekor: "... minden hallgatót gyönyörködtetnek az érzelmek és a gondolatok rémületbe ejtik őket" (A: 98. o., B: 26. o.).

Az érzelmek felfedezésén túl a hagiográfiában új az embert körülvevő táj leírása is a jellemzés egyik eszközeként. A XIV-XV. században a hagiográfiában is helyet kap a természet, sőt megváltozik ábrázolásának módja: jellegzetesen helyivé, konkréttá válik, és intimebb, emberibb távolságból szemlélik. Másrészt megváltozik ábrázolásának célja: az ember jellemzését, lelkiállapotainak, szemléletének illusztrálását segíti elő /9a/.

Amikor Szergij a hészükhaszta magányos elmélkedésre helyet keres testvérével, "... elértek egy magányos

helyet, (erdős tölgyest), ahol víz is volt. Körbejárták, és nagyon megszerették ezt a helyet. Imádkoztak, majd dologhoz láttak, és egy kis kunyhót csináltak maguknak" (A: 83. o., B: 13. o., E: 294. o.). Amikor bátyja elhagyja a választott helyet, a részletesebb E másolat mégjobban illusztrálja Szergij nézeteit, a magányos, aszkéta élet vágyát. "... ehhez a helyhez sehonnan sem vezetett emberi nyom, csak erdő volt, csak vadon" (E: 296. o.). A hely leírása nemcsak Szergij hészükhaszta filozófiai nézeteit festi alá, hanem a sűrű tölgyesekkel az ottani orosz vidék konkrét képe is. Később, amikor Szergij a politikai-társadalmi életben is részt vesz, az ország ügyét szolgálva, megváltozik a világhoz való viszonya is: új kolostort akarván alapítani "sok helyet bejárt, és elért egy nagyon szép (és magas) helyet, ahol volt a közelben egy folyó is, melyet Kerzsacsnak neveztek" (A: 119. o., B: 47. o., E: 370. o.). Unokaöccsét is már láthatóan új utasításokkal küldi egy újabb kolostor helyének keresésére. "... és talált egy nagyon szép helyet a kolostor építéséhez... Meghallva ezt, a szent elment megnézni, és látta, hogy (jó hely, és) megfelel a kolostor építéséhez..." (A: 125. o., B: 53-54. o., E: 382. o.). Itt már fölülkerekednek az esztétikai szempontok, máshogy választja meg a kolostor helyét, máshogy alakítja külső képét, míg korábban csak magányos elmélyülésre szolgáló kunyhót épített. Ugyanis a "belső, elképzelt éden" Szergij szerint már nemcsak lelkiállapot, hanem külső formát is kell kapnia. Ez a "kolostor, mint Isten szőlőskertje" elmélet tükröződése /9b/.

A legendában a természet ábrázolásának legszebb példája, amikor Szergij az éjszaka közepén hangot hallott, s "kinyitotta cellája ablakát, meg akarván győződni, mi volt ez a hang. És csodálatos, elmondhatatlan látomást látott: Hatalmas **fény** jelent meg (az égből),

mintha az éjszakai sötétség eltünt volna, és akkora **fénnyel** világította meg az éjszakát, hogy a nappali **fényt** is felülmúlta **fény**ességével... és csodálatos madarak sokaságát látta, melyek nemcsak a kolostor területén, hanem a kolostor egész környékén is röpdöstek" (A: 112. o., B: 40-41. o., E: 364. o.). Ez a Moszkva környéki északi fény csodálatos leírása, mely ősszel szokott megjelenni, amikor a költöző madarak seregei repülnek dél felé. Az idézett rész nemcsak a konkrét orosz természet realista és lírai ábrázolása, hanem a hős életútjának szimbólumává teljesedik ki: "... és egy hangot hallott, mely hozzá szólt: Ahogy ezeket a szárnyas madarakat látod, számuk megszámlálhatatlan, úgy sokasodik tanítványaid nyája is. És teutánad nem fáradnak el, ha nyomdokaidban akarnak menni" (u.o.).

Szergij nem volt gondolkodó, sem vallástudós, sem prédikátor, hanem elsősorban kivételes erkölcsi tisztaságú ember. Életében megtestesül a földi erő erénye, mely égi célok felé tör. Szemében a Szentháromság az egység és egyetértés jelképe volt, ahol a "jó cselekedet" a személyiség szellemének fényhozó és harmonikus megjelenése. Szergij emberségének eme lényegét törekedett Jepifanyij kifejezésre juttatni a legendában, megfelelően összeválogatott szavak segítségével, és ezt festette meg Rubljov - a festészet eszközeivel, a szellemi világ újfajta látásmódjával - Szentháromság ikonján. Jepifanyij is sokat gondolkodhatott a Szentháromságról, mint a világmindenség törvényéről. Ezért ábrázolásában, mint ahogy az elemzésekben is láthattuk, kozmikus jelentőséget tulajdonít a hármas számnak.

A fentiekben bizonyítani kívántam, hogy ez a teljességében még nem elemzett, a hagiográfikus sablonokat sokszor áthágó, kissé "rendhagyó" legenda a XIV-XV. századi orosz irodalom új emberábrázolásának szép példája.

Láthattuk, hogy az ember kerül az ábrázolás középpontjába. Már nemcsak tetteiket írják le, hanem a tettekhez való viszonyukat, érzelmeiket, gondolataikat, erkölcsi tulajdonságaikat, nézeteiket, melyek kimagasló ideálok tükröződései. A belső tulajdonságok fontossá válásával kialakul a "belső ember" fogalma, s ezzel a belső, magában az emberben rejlő "földi éden" igenlése. Az embert és környezetét intimebb távolságból mutatják be. De ez az új látásmód, új emberkép még nem a mai értelemben vett jellem fölfedezése. Itt a pozitív és negatív tulajdonságok még elkülönülnek. Az ember ábrázolása ekkor még csak olyan új vonásokkal és árnyalatokkal gazdagodik, mint a belső értékek, az érzelmek fölfedezése, az emberi és természeti környezetével való kapcsolata, s mindezeknek egy új, szóvirágos költői stílussal történő kifejezése. Ezzel a kor új emberképe előremutat a XVII. század felé, amikor az emberi jellemet valóban a maga teljességében, összetettségében és ellentmondásosságában ábrázolják, a környezet és az ember bonyolult viszonyában.

Jepifanyij különféleképpen kiemelkedő, s korukra különféleképpen jellemző emberek portréját adta. Ábrázolása nemcsak kora normatíváit és saját egyéniségének vonásait tükrözi, hanem annak személyiségét is, akire írói tekintete irányul. Két művész képét rajzolta meg, Kirill Tverszkijhez írt levelében Feofán Grekét, és a Megrendelőhöz írt levelében saját magáét. Elemzett két legendájában két valós történelmi személyiség lényegét ragadta meg, akiket az ideál magaslatára emel. Tudatos alkotói módszerével elérte célját: Szergij személyében megtestesült a nép erkölcsi nevelése, egy **belső** misszió, mely előkészítette és biztosította másik hőse, a permi hittérítő, István **külső** missziójának sikerét /10a/.

ÖSSZEGZÉS

A XIV-XV. század egész Európában a kulturális fellendülés kora. Oroszországban is ekkor bontakozott ki a nemzeti kultúra, az egységes orosz nemzeti állam kialakulásával párhuzamosan. Az európai nemzeti kultúrák kialakulása kapcsolatban van az új korszakstílust jelentő, alapjaiban antifeudális, emberközpontú reneszánsz kultúrát előrevetítő jelenségekkel. Kelet-Európában a kulturális fellendülés, az új áramlatok, tendenciák viszont még nem a humanista mozgalom kialakulását jelzik, hisz túlságosan összefüggtek még a vallással.

A XIV. században magán a valláson belül is új felfogások érvényesülnek. A kereszténység, mely korábban racionális és skolasztikus volt, az egyén érzelmi életére, személyes, lelki és misztikus élményeire épít. A hészükhazmus, a kor misztikus szellemi és vallási áramlata figyelmesen elemzi az ember belső világát, a külső érzékelés szerepét a személyiség megformálásában, az önmegfigyelést, mint az emberi tökéletesedés eszközét. A lélektan, vagy inkább a pszichologizálás e kezdeti formája, a misztikus individualizmus és a szubjektivizmus tehát magában a vallásban jön létre, mivel az orosz orthodoxia elsődlegesnek tartja az ember erkölcsi és lelki életének abszolút harmóniáját, azaz a teológia, lelkiség és cselekvő élet egységét. A régi orosz irodalom összetettségét tehát gyenge elhatárolódása az ember lelki tevékenységének más szféráitól, bizonytalan határai a folklórral, az ábrázoló művészetekkel, tudománnyal stb. magyarázzák. Ennek oka a művészeteknek az orthodox valláson belüli szintézise.

Egy adott irodalom nemzeti sajátossága bizonyos változatlan eszmékben, emocionális rendszerben vagy morális tulajdonságokban jelentkezik, mely végigkíséri

ezen irodalom minden alkotását. Ennek megfelelően a régi orosz irodalom elsősorban a magas ideálok, normák, viselkedési formák irodalma, mely alkotói impulzust az orthodox vallásból merít. A régi orosz szerzői ideál az emberi tevékenység legkülönbözőbb oldalait feltételezte. Ezek konkrét művészi ábrázolására a régi orosz irodalom kidolgozta saját, minden esetben egyedi stilisztikai szisztémáit, melynek természetét legszemléletesebben a szerzői ideál hordozója, maga az ember mutatja meg. Az író alkotó módszerének titkát tehát feltárhatja az ember ábrázolása. Az ember az írói ábrázolásban az a központ, melyhez az alkotás mechanizmusát irányító összes szálak kötődnek, az a fókusz, melyben legvilágosabb kifejezést nyer az író stílusa.

Oroszországban a XIV-XV. században új irodalmi ízlés, új művészi látásmód alakul ki, mely meghatározza a kor irodalmi alkotásainak tartalmát és formáját. Ez az új művészi látásmód legjellegzetesebben a XIV-XV. század legtipikusabb műfajában, a hagiográfiában mutatkozik meg. Mindez a mongolok előtti Oroszország kulturális tradícióinak újjászületése, összefonódva a délszláv országokban végbement változások eszmei-stilisztikai hatásával, mely átfogja az irodalmat, építészetet, festészetet.

Fokozódik az érdeklődés az emberi személyiség, az ember belső élete és individuális élményei iránt. Máshogy látják az embert, máshogy értékelik tetteit, cselekedeteit. Új élethelyzetekben mutatják be, kiszélesítve az ábrázolás témáit. Új szemmel néznek a természetre is, mint a hős környezetére, s leírásának gazdagodása is az emberábrázolás érzékenyebbé válását segíti elő. Ezek az új eszmék és új témák egy új, a hészükhaszták neoplatonikus teológiai nézetein alapuló szóvirágos irodalmi stílussal kapcsolódnak össze, az "ékes szófűzéssel".

A XIV-XV. század stílusa nemcsak a művek formáját fogja át. Ez nemcsak a tradicionális metaforák és szimbólumok alkalmazási módszere, a szentírásból vett idézetek felhasználása, a hasonlatok és jelzők meghatározott rendszere, szóalkotás és ritmika, hanem tematika is, sajátos viszony a mű hőséhez, az író irodalmi pozíciója, az emberi pszichikum iránti érdeklődés, érzelmeinek ábrázolása.

A XIV-XV. századi Oroszország művészetében a formához való különös figyelem vehető észre. A tudatban a szigorúan felállított normákkal összekapcsoló vallásos világnézet hosszú időre rögzített bizonyos képzeteket, a művészetben pedig művészi megvalósításuk módszereit. Az író nem tud kilépni a felállított tradicionális képletekből, csak e törvényerőre emelkedett formák kifinomult, rafinált alkalmazására képes. Így a XIV-XV. század új jelenségeinek egész sora, bár nem teszi lehetővé irodalmi irányzat kialakulását, mégis a kor művészi arcának éles megváltozásához vezetett. A középkor számára törvényszerű vallási formában is felhalmozódhat az ember megismerésének és ábrázolásának tapasztalata. Tehát a középkor nem szorította vissza az egyéniséget. A XIV-XV. század a tetteivel, élete példájával alkotó személyiség képét adja, mely Nyugat-Európával szemben maszk nélküli, egyarcú, s Istennel beszél, az általánosban, tradicionálisban mutatva meg egyediségét.

Oroszország nem ismételt idegen történelmi utat, nem a nyugat-európai klasszikus fejlődés egyik variációja. A kor új jelenségeihez sem rendelhetők hozzá a nyugat-európai fejlődésre alkalmazott kultúrtörténeti meghatározások, hisz az orosz embertől idegen a nyugati civilizáció konformizmusa. Fejlődése sajátos volt, s ezt a sajátosságot a fejlődés egyes stádiumainak megléte, illetve hiánya határozta meg. A hiány idegen tapasztalatok felhasználását is szükségessé tette. Így az orosz

földek nemzeti állammá alakulásának pillanatában Oroszország átvette a már analóg történelmi folyamatot átélt délszlávok sajátos irodalmi, művészeti és festészeti stílusát, mely a nemzeti tradíciókkal egyesülve orosz formát kap. A kor új művészi arca megmutatkozik az emberfelfogásnak, ábrázolása új elveinek és új helyzeteinek minden művészeti ág számára közös sajátosságaiban, melynek módszerét a kor művészi öntudata magyarázza: az emberi individuum még általánosan, a vallásban feloldódva mutatja meg magát.

IRODALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés, célok

I. Библиография советских русских работ по литературе XI-XVII вв. за 1917-1957 гг. - М.-Л., 1961 - a: стр.8.

Nagy Erzsébet:

2. Jepifanyij Premudrij alkotó módszere az emberábrázolás szolgálatában. - Pályamunka II. díj 1985.
3. A XIV-XV. századi orosz irodalom új stilusa, az "ékes szófüzés". - JGYTF Tud. Közl. Szeged, 1986. 131-137.o.
4. Az érett orosz középkor emberfelfogása. - Pályamunka I. díj 1987.
5. A XIV-XV. századi orosz gondolkodás és irodalom emberképe. - JGYTF Tud. Közl. Szeged, 1987-88. 153-161.o.
6. Понятие о человеке русского зрелого средневековья. - Acta Univ. Szeged. Közlés alatt
7. Az érett orosz középkor új művészi látásmódja. - JGYTF Tud. Közl. Szeged, 1989. 165-173.o.
8. Szergij Radonyezsszkij legendája. - Pályamunka I.díj 1989.
9. A második délszláv hatás az orosz irodalomban. - Pályamunka I. díj 1991.
10. A hatás problematikája a XIV-XV. századi orosz irodalomban. - JGYTF Tud. Közl. Szeged, Közlés alatt.

2. A kor gondolkodásának és irodalmának emberképe

I. Прохоров, Г. М.: Этническая интеграция в Восточной Европе в XI . в. - Л., 1966, стр. 106-107. - a: 90.o.
2. Lihacsov, D. Sz.: Oroszország kulturája a reneszánsz hajnalán. - Bp. 1971.

3. Еремин, И. П.: Литература древней Руси. - М.-Л., I966, стр. 239.
4. Клибанов, А. И.: Реформационные движения в России в XIV-первой половине XVI вв. - М., I960, стр.88-89. - a: стр.III. - b:стр:II2-II3. - c: стр.33. - d: стр.I0I. - e: стр.I25. - f:стр.I28. - g:стр:90. - h: стр.66-67. - i: стр.68. - j: стр.72. - к: стр.74. - l: стр.92-93. - м: стр.I59. - n: стр.50.
5. Казакова, Н. А. - Лурье, Я. С.: Антифеодальные еретические движения на Руси. /XIV-начала XVI века/ - М.-Л., I955, стр. 5I-52. - a: стр.40.
6. Meyendorff, J.: St. Grégoire Palamas et la mystique orthodox. - Paris, 1950.
7. Nagy Erzsébet: A XIV-XV. századi orosz irodalom új stilusa, az "ékes szófüzés". - JGYTF Tud. Közl. Szeged, 1986. 131-137.o.
8. Imrényi Tibor: Teológia és lelkiség az Orosz Ortodox Egyházban. - Az 1000 éves orosz kereszténység. Bp. 1988. 33.o.
9. Плугин, В. А.: Мировоззрение Андрея Рублева. - М., I974, стр: 47. - a: стр.49.
I0. Ильин,М. А.: Мировидение XIV в. и его связи с искусством Московской Руси. - "История" /Вестник Московского университета/ I968, №5. стр. 5I.
II. Lazarjev, V. N.: Középkori orosz festészet. - Bp. 1975. 78.o. - a: 154.o. - b: 151.o.
I2. Лихачев, Д. С.: Человек в литературе древней Руси. - М., I970, стр. 92.
I3. Адрианова-Перетц, В. П.: Слово о житии и о представлении Дмитрия Ивановича царя руськаго. - ТОДРЛ, т.5, М.-Л., I947, стр. 73.
I4. Лихачев, Д. С.: Поэтика древнерусской литературы. - Л., I97I, стр. 38.
I5. Голенищев-Кутузов, И. Н.: Ренесансные литературы западной и восточной Европы. - Литература эпохи возрождения и проблемы всемирной литературы. М., I967, стр.245-285.

I6. Голейзовский, Н. К.: Исихазм и русская живопись XIV-XV вв. - Византийский временник, XXIX. стр. 20I.
I7. Клибанов, А. И.: Религиозное сектанство в прошлом и настоящем. М., I973,стр.43-47.
I8. Huizinga, J.: A középkor alkonya. - Bp. 1976. 206.o.
I9. Конрад, Н. Н.: Об эпохе возрождения. - Литература эпохи возрождения и проблемы всемирной литературы. М., I967, стр.34.
20. Кожилов, В. В.: Возрождение или средневековье? - Русская литература, I973/3. стр. I62-I64.
2I. Klaniczai Tibor: A múlt nagy korszakai /Tanulmányok/ - Bp. 1973. 49. és 116.o.
22. Batkin, Leonyid: Az itáliai,reneszánsz. - Bp. 1986. 37. és 34. o.
23. Nagy Erzsébet: Az emberábrázolás a XIV-XV. századi orosz irodalomban és festészetben. - Diplomamunka 1974. JATE BTK Szeged. Témavezető: Dr. Ferincz István
24. Burckhardt, J.: A reneszánsz Itáliában. - Bp. 1978. 94.o.

3. Az új emberkép ábrázolása

I. История русской литературы. т. II. - М.-Л., I964, стр. I70.
2. Мошин, В.: О периодизации русско-южнославянских литературных связей X-XV вв. - ТОДРЛ, т.I9, М.-Л., I966, стр.28-I06. a: стр.I02. - b: стр.I05.
3. Лихачев, Д. С.: Развитие русской литературы X-XVII вв. - Эпохи и стили. - Л., I973, стр. 83.
4. Лихачев, Д. С.: Возникновение русской литературы. - М.-Л., I952, стр. 233.
5. Лихачев, Д. С.: Древнеславянские литературы как система. - в кн.: Славянские литературы. VI. международный съезд славистов. М., I968, стр. I8-I9.
6. Дмитриев, Л. А.: Нерешенные вопросы происхождения и истории экспрессивно-эмоционального стиля XV в. - ТОДРЛ, т.20, М.-Л., I964, стр. 73. - a: стр.74.

7. Сперанский, М. Н.: Из истории русско-славянских литературных связей. - М., 1960, стр. 233.
8. Тихомиров, М. Н.: Русская литература X-XVIII веков. /Культурная жизнь России в XIV-XV вв./ - М., 1968, стр. 231.
9. Moravcsik Gyula: Bevezetés a bizantinológiába. - Bp. 1966. 143. o.
10. Прохоров, Г. М.: Этническая интеграция в Восточной Европе в XIV в. /от исихатских споров до Куликовской битвы/. - Доклады отделения этнографии, вып. 2, Л., 1966, стр. 96. - a: 90-91. - b: стр.110.
11. Meyendorff, J.: St. Grégoire Palamas et la mystique othodox. - Paris, 1959. 65.o. - a: 323.o. - b: 203-204.o. - c: 206-207.o.
12. Прохоров, Г. М.: Культурное своеобразие эпохи Куликовской битвы. - ТОДРЛ, т.34, Л., 1975, стр. 4. - a: стр.9.
13. Прохоров, Г. М.: Исихазм и общественная мысль в Восточной Европе в XIV в. - ТОДРЛ, т.23, Л., 1968, стр. 93.
14. Мейендорф, И.: О византийском исихазме и его роли в культурном и историческом развитии Восточной Европы в XIV в. - ТОДРЛ, т.29, Л., 1968, стр. 292. - a: стр.293-294.
15. Голейзовский, Н. К.: Исихазм и русская живопись XIV-XV вв.- "Византийский временник" № XXIX, М, 1969, стр. 200. - a: стр. 199.
16. Седельников, А. Д.: Мотив о рае в русском средневековом прении. - Bizantinoslavica, т.VII, 1938, стр.164-173.
17. Фейер Адам: Русская культура на рубеже средних веков и нового времени. - Acta Univ. Szeged. XIV. 9-10.o.
18. Мулич, М. И.: Сербские агиографы XIII-XIVвв. и особенности их стиля. - ТОДРЛ, т.23, Л., 1968, стр. 131. - a: стр. a: стр.127. - b: стр.131. - c: стр.141.
19. Lihacsov, D. Sz.: Oroszország kulturája a reneszánsz hajnalán. - Bp. 1971. 52.o. - a: 55.o. - b: 162.o. - c: 65-67.o. - d: 160.o. - e: 158.o. - f: 61.o.
20. Ефимов, А. Н.: История русского литературного языка. Курс лекций. - М., 1957, стр. 74-75.

21. Соболевский, А.: Южнославянское влияние на русскую письменность в XIV-XV веках. - в кн. Переводная литература Московской Руси XIV-XVII веков. СПб., 1903

22. Фрайданк Д.: К сущности о предпосылкам стиля "плетение словес". - в кн.: Търновска книжовна школа 2. София, 1980, стр. 89. - a: стр.90.

23. Permi Szent István legendája. - Druzsinyin féle kiadás, 1879. 102, 106, 110.o.

24. Коновалова, О. Ф.: Плетение словес и плетений орнамент конца XIV в. - ТОДРЛ, т. 22, М.-Л., 1966, стр. 102.

25. Коновалова, О. Ф.: Об одном типе амплификации в Житии Стефана Пермского. - ТОДРЛ, т. 25, Л., 1970, стр. 73.

26. Яблонский, В.: Пахомий Сербъ и его агіографическія писания. - СПб., 1908, стр. 241-269.

27. Пеню Русев: Реформата на Евтимий Търновски /Характер, особенности, распространение/. - в кн.: Търновска книжовна школа 2. София, 1980, стр. 52.

28. Лихачев, Д. С.: Преодоление слова в стиле "плетение словес" и историко-литературное значение этого стиля. - в кн.: Търновска книжовна школа 2., София, 1980, стр. 14. - a: стр. 20.

29. Адрианова-Перетц, В. П.: Задачи изучения "агиографического стиля" Древней Руси. - ТОДРЛ, т.20, М.-Л., 1964, стр.43.

30. Huizinga, J.: A középkor alkonya. Bp. 1976. 206.o.

31. Ключевский, В. О.: Древнерусския жития святыхъ какъ исторический источникъ. - М., 1871, стр. 403.

32. Gurevics, A. J.: A középkori ember. - Bp. 1974. 264 és 266.o. a: 268.o. - b: 8.o.

33. Лепахин, В.: Икона и житие. Житие как "словесная икона". Acta Univ. Szeged. Sectio Linguistica XXI. 1990. 214.o.

34. Lazarjev, Victor: Bizánci festészet. - Magyar Helikon 1979. 16.o.

35. Еремин, И. П.: Литература древней Руси. - М.-Л., 1966, стр. 251.

36. Lossky, V. et Arseniev, N.: La paternitée spirituelle en Russe aux XVIII^{ème} et XIX^{ème} siècles. - Spiritualité orientale, n^{o} 21. 1977. 12.o.

37. Лихачев, Д. С.: К изучению художественных методов русской литературы XI-XVII вв. - ТОДРЛ, т. 20, М.-Л., I964, стр.2I.
38. Лихачев, Д. С.: Поэтика древнерусской литературы. - Л.,I97I, стр. I30. - a: стр.I27-I29. - b: стр.I23.
39. Адрианова-Перетц, В. П.: К вопросу об изображении "внутреннего человека" в русской литературе XI-XIV вв. - Сб.: "Вопросы изучения русской литературы XI- XX вв." М.-Л.,I958

4. A kor legjellemzőbb műfaja, a hagiográfia

I. Лихачев, Д. С.: Поэтика древнерусской литературы. Л.,I97I, стр.47. - a: стр.50-5I. -b : стр.I79. - c: стр.I27. - d: стр.I7.
2. Ключевский, В. О.: Древнерусския жития святыхъ какъ исторический источникъ. - М., I87I, стр. 362. - a: стр.358. - b: стр.365. - c: стр.366. - d: стр.429-43I. - e: стр.430. f: стр.5I. - g:стр.80.
3. Дмитриев, Л. А.: Житийные повести русского севера как памятники литературы XIII-XVII веков. Л., I973, стр.7. - a: стр.22-23. - b: стр.3I-32. - c: стр.5.
4. Szerb Antal: A világirodalom története. - Bp. 1973. 138. o. - a: 137-138. o.
5. Дмитриев, Л. А.: Нерешенные вопросы происхождения и истории экспрессивно-эмоционального стиля XV века. - ТОДРЛ, т.20, М.-Л., I964, стр.75. - a: стр. 76. - b: стр.77.
6. Рааб, М.: Образ древнерусского человека в поэзии пушкинского времени. - ТОДРЛ, т.26, стр.25, 26.
7. Очерки по Истории Русской Святости. - Составил иеремонах Иоанн /Кологривов/. Брюссель, I96I, стр.27.
8. Творогов, О. В.: Задачи изучения устойчивых литературных формул Древней Руси. - ТОДРЛ, т.20, стр.30-3I.
9. Лепахин, В.: Икона и житие. Житие как "словесная икона". Acta Univ. Szeged. Sectio Linguistica XXI. 1990. 207-208. o.
I0. Lihacsov, D. Sz.: Oroszország kultúrája a reneszánsz hajnalán. - Bp. 1971. 58.o.
II. Florenszkij, Pável: Az ikonosztáz. - Bp.1988. 40.és 45.o.
I2. Ключевский, В. О.: Курс русской истории.- т.II, М., I908, стр.32I.

I3. Лихачев, Д. С.: К изучению художественных методов русской литературы XI-X II вв. - TODRL, т.20, М.-Л., I964, стр.I6.
I4. Лихачев, Д. С.: Развитие русской литературы X-X II веков. Эпохи и стили. - Л., I973, стр.52.
I5. Адрианова-Перетц, В. П.: Задачи изучения "агиографического стиля" Древней Руси. - TODRL, т.20, М.-Л., I964, стр.70. - a: стр.50. - b : стр.43.
I6. Iglói Endre: Az orosz irodalom kistükre. Bp. 1981. 57.o.

I7. Вагнер, Г. К.; Канон и стиль в древнерусской искусстве. - М., I987, стр.I25-I26.
I8. Федотов, Г. П.: Святые древней Руси. - Paris, I94I, стр. 46.
I9. Яблонский, В.: Пахомий Сербъ и его агіографическія писания. - СПб., I908, стр.278.
20. Велчо Велчев: Проблемата за човека и света. - кн. Търновска книжовна школа 2. - София, I980, стр.56-58.
2I. Кусков, В. В.: Дионисий, "читатель" жития Алексия. - TODRL, т.24, М.-Л., I969, стр.I75.
22. Дмитриев, Л. А.: Роль и значение митрополита Киприана в истории древнерусской литературы. - TODRL, т.I9, М.-Л., I963, стр.2I5-254. - a: стр.236. - b: стр.242. - c: стр. 244. - d: стр.246. - e: стр.248.
23. Дмитриев, Л. А.: Литературно-книжная деятельность митрополита Петра и традиции великотырновской школы. - кн.: Търновска книжовна шклоа 2. София, I980, стр.64-74.

5. "Ének Dmitrij Ivanovics nagyfejedelem és orosz cár életéről és haláláról", mint az új emberábrázolás egyik első példája

I. Адрианова-Перетц, В. П.: Слово о житии и о представлении великого князя Дмитрия Ивановича царя Руськаго. - TODRL, т.5, М.-Л., I947, стр.73-96. - a: стр.73. - b: стр.88. - c: стр.86. - d: стр.92. - e: стр.79.

2. Лихачев, Д. С.: Поетика древнерусской литературы. - Л., I97I, стр.207-209.
3. Салмина, М. А.: "Слово о житии и о представлении великого князя Дмитрия Ивановича царя Руськаго", памятник XVI в.? - В кн.: Проблемы изучения культурного наследия. М., I985, стр.I59-I62.
-"Слово о житии и о представлении великого князя Дмитрия Ивановича царя Руськаго. - ТОДРЛ, т.25, М.-Л., I970, стр.8I-I04. - a: стр.I00. - b: стр. I0I.
4. Антонова, М. Ф.: "Слово о житии и о представлении великого князя Дмитрия Ивновича царя Руськаго" /Вопросы атрибуции и жанра/. - ТОДРЛ, т.28, М.-Л., I974, стр. I40-I54. - a: стр.I49.
5. Соловев, А. В.: Епифаний Премудрый, как автор "Слова о житии и о представлении великого князя Дмитрия Ивановича царя Руськаго". - ТОДРЛ, т.I7, М.-Л.,I96I, стр. 85-I06.
6. Прохоров, Г. М.: Памятники переводной и русской литературы XIV-XV вв. - Л., I987, стр.88-II5. - a: стр. II2. - b: стр.I05. - c: стр:I06,II0. - d: стр:99-I00. e: стр.88.
7. Idézetek:
Памятники литературы Древней Руси. XIV-середина XV века. М., I98I, стр. 208-229.
8. Лихачев, Д. С.: Человек в литературе Древней Руси. - Л., I97I, стр.79.
9. Гудзий, Н. К.: Хрестоматия по древней русской литературе XI-XVII вв. - М., I962, стр.160. - a: 161. -b:42.
I0. Плугин, В. А.: Мировозрение Андрея Рублева. - М., I974, стр. 30.
II. Гудзий, Н. К.: История древней русской литаратуры. - М., I966,стр. 247.
I2. A bibliai idézetek a Károli féle Biblia egy 1865-ös kiadásából származnak.
I3. lásd 8/33-34.o.
I4. Прохоров, Г. М.: Непонятный текст и письмо к заказчику в "Слово о житии и о представлении великого князя Дмитрия Ивановича царя Руськаго". - ТОДРЛ, т.49, М.,I985.

I5. Лосский, В. Н.: Апофатическое Богословие в учении святого Дионисия Ареопагита. - Богословские Труды № 26, стр.I63-I72.
I6. Лосский, В.: Апофаза и троическое богословие. - БТ, № I4, стр.95-I04.
I7. Ильин, М. А.: Мировидение XIV в. и его связи с искусством Московской Руси. - Вестник Московского Университета, № 5, I968, стр.45-64.
I8. Lihacsov, D. Sz.: Oroszország kultúrája a reneszánsz hajnalán. - Bp. 1971. 160.o.
I9. Грабар , А. Н.: О древнерусском искусстве. - М., I966.
20. Lazarjev, V.: Középkori orosz festészet. - Bp. 1975. 79.o.

6. Jepifanyij Premudrij alkotó módszere az emberábrázolásban

I. Дмитриев, Л. А.: Нерешенные вопросы происхождения и истории экспрессивно-эмоциального стиля XV в. - ТОДРЛ, т. 20, М.-Л., I964, стр.78. - a: стр.72-90. b: стр.78.
2. История русской литературы II. - М.-Л., I946, стр.236. - a: стр.I74.
3. Коновалова, О. Ф.: Об одном типе амплификации в Житии Стефана Пермского. - ТОДРЛ, т.25, М.-Л., I970, стр.73.
4. Permi Szent István legendája. 106.o. - A továbbiakban a példák a Druzsinyin féle 1897-es kiadás fotózott, Csizsevszkij előszavával bevezetett 1959-es újrakiadásából származnak.
5. Вигзелл, Ф.: Цитаты из книг священного писания в сочинениях Епифания Премудрого. - ТОДРЛ, т.26, Л.,I972, стр.232-243.
6. A hibák vizsgálatával foglalkozott még:
Лихачев, Д. С.; Текстология на материале... - М.-Л., I962, стр.56-8I.

7. Адрианова-Перетц, В. П.: Задачи изучения "агиографического стиля" Древней Руси. - ТОДРЛ, т.20, М.-Л.,1964, стр.70.
8. Гудзий, Н. К.: История древней русской литературы. - М., 1966, стр.249.

6.1. Permi Szent István legendája

I. Гудзий, Н. К.: История древней русской литературы. - М., 1966, стр.250.
2. Коновалова, О. Ф.: Принцип отбора фактических сведений в "Житии Стефана Пермского". - ТОДРЛ, т.24, М.-Л., 1969, стр.137. - a: стр.138.
3. Федотов, Г. П.: Святые Древней Руси. /X-XVII ст./. - Paris, 1931, стр. 126-132.
4. Ключевский, В. О.: Древнерусския жития святыхъ какъ исторический источникъ. - М., 1871, стр.94.
5. Коновалова, О. Ф.: Об одном типе амплификации в Житии Стефана Пермского. - ТОДРЛ, т.25, М.-Л., 1970, стр. 78. - a: стр.73. - b: стр.74. - c: стр.78. - d: стр.77. - e: стр.74. - f: 78.
6. Лихачев, Д. С.: Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. - М., 1958, стр.33.
7. Вигзелл, Ф.: Цитаты из книг священного писания в сочинениях Епифания Премудрого. - ТОДРЛ, т.26, Л.,1972, стр.233. - a: стр.236.
8. Коновалова, О. Ф.: Изобразительная и эмоциональная функция эпитета в Житии Стефана Пермского. - ТОДРЛ, т.28, М.-Л., 1974, стр.308. - a: стр.328.
9. A bibliai idézetek a Károli féle Biblia egy 1865-ös kiadásából származnak.
10. Еремин, И. П.: Лекции по древней русской литературы. - Изд. ЛГУ, 1968, стр.80.
11. Антонова, М, Ф.: "Слово о житии и о представлении великого князя Дмитрия Ивановича царя Руськаго". /Вопросы атрибуции и жанра/ - ТОДРЛ, т.28, М.-Л., 1974, стр.105-106.

I2. Gurevics, A. J.: A középkori ember világképe. - Bp. 1974. 253. o.
I3. Зубов, В. П.: Епифаний Премудрый и Пахомий Серб. /К вопросу о редакциях "Жития Сергия Радонежского"/. - ТОДРЛ, т.9, М.Л., I953, стр.I49.
I4. Дитрих Фраиданк: К сушности о предпосылкам стиля "плетение словес". - В кн.: Търновска книжовна школа 2. София, I980, стр. 90.
I5. Лихачев, Д. С.: Преодоление слова в стиле "плетение словес" и историко-литературное значение этого явления. - в кн.: Търновска книжовна школа 2. София, I980, стр. I5.

6.2. Radonyezsi Szent Szergij legendája

I. Ключевский, В. О.: Древнерусския жития святыхъ какъ исторический источникъ. - М., I97I, стр. 99-I00. - a: стр.93.
2. Тихонравов, Н.: Древния жития преподобного Сергия Радонежского. - М., I892.
3. Яблонский, В.: Пахомий Сербъ и его агiографическiя писания. - СПб., I87I, стр.99-I00.
4. Зубов, В. П.: Епифаний Премудрый и Пахомий Сербъ. /К вопросу о редакциях "Жития Сергия Радонежского"/. - ТОДРЛ, т.9, М.-Л., I953, стр. I45-I58.
5. Лихачев, Д. С.: Преодоление слова в стиле "плетение словес" и историко-литературное значение этого явления. - в кн.: Търновска книжовна школа 2. София, I980, стр.I4. a: стр.I9.
6. Священник Анатолий Просвирин: В похвалу преподобному Сергию, игумену Радонежскому, всея России чудотворцу. - Богословские Труды № 9, стр. 213.
7. Дмитриев, Л. А.: Нерешенные вопросы происхождения и истории экспрессивно-эмоционального стиля XV в. - ТОДРЛ, т.20, М.-Л,, I964, стр.82. - a: стр:83.

8. Az "A" és "B" másolat példái Tyihonravov idézett művéből valók /2/. Az "E" másolat idézetei:
Памятники литературы Древней Руси. XIV-середина XV века. М., I98I, стр.256-429.
9. Ильин, М. А.: Мировидение XIV в. и его связи с искусством Московской Руси. - Вестник Московского Университета, № 5, I968, стр.50. - a: стр:46-48. - b: стр.60-6I.
I0. Ключевский, В. О.: Церковь и Россия. - Paris, I969, стр.54. - a: стр.50.
II. Голейзовский, Н. К.: Исихазм и русская живопись XIV-XV вв. - Византийский временник, № 29, стр.I98-I99.
I2. Гудзий, Н. К.: История древней русской литературы. - М., I966, стр.254.

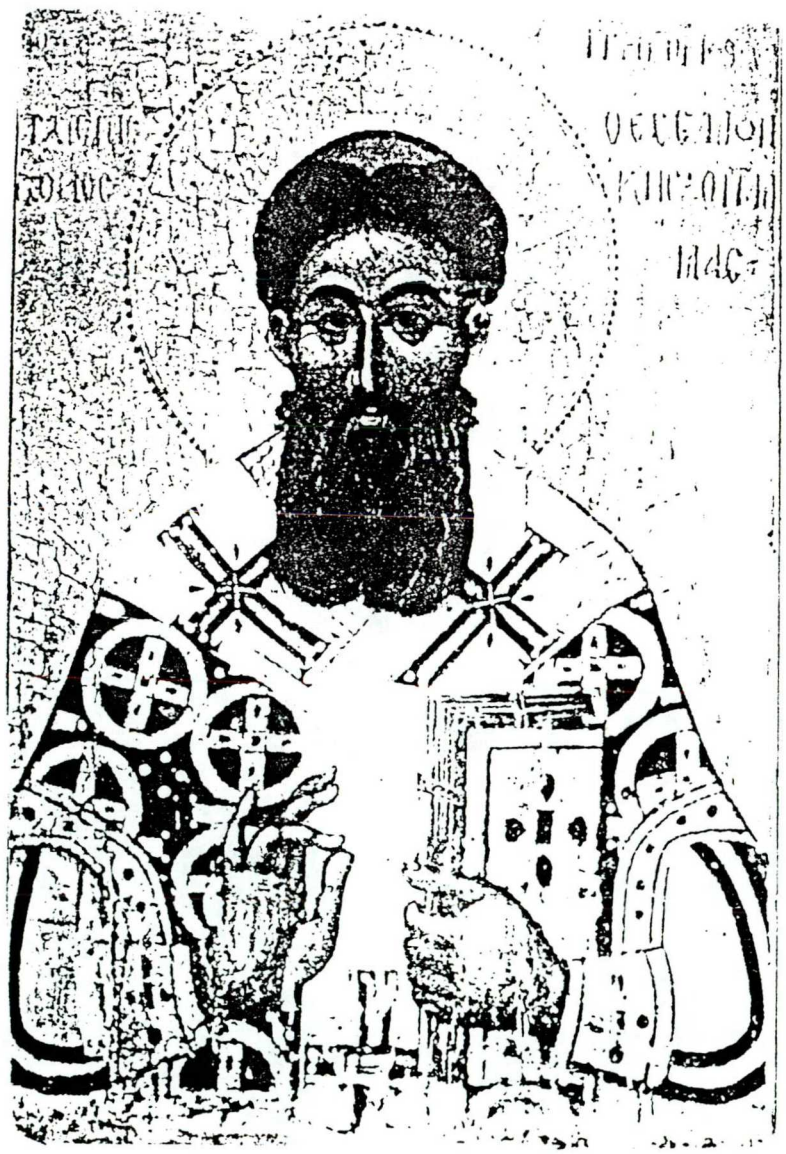

Grégoriosz Palamasz. XIV. sz. vége
Moszkva, Iparművészeti Múzeum

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Ezúton szeretnék köszönetet mondani munkámban nyújtott segítségéért Dr. Fejér Ádámnak, témavezetőmnek, Dr. Ferincz Istvánnak, témám elindítójának, Dr. Imrényi Tibornak könyvtárának rendelkezésemre bocsátásáért.